

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

Кваліфікована наукова
праця на правах рукопису

КОЗАКЕВИЧ ОЛЕСЯ МИКОЛАЇВНА

УДК 340.134:342.56

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО
ПРАВОСУДДЯ В ТРАНЗИТИВНИХ УМОВАХ**

спеціальність 081 «Право»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.М. Козакевич

Науковий керівник:

Сергій Миколайович Скуріхін,

кандидат юридичних наук, доцент,

заслужений працівник освіти України

Одеса – 2021

АНОТАЦІЯ

Козакевич О.М. Забезпечення доступу до правосуддя в транзитивних умовах. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081– Право. – Національний університет «Одеська юридична академія», Міністерство освіти і науки України, Одеса, 2021.

Необхідність дослідження забезпечення доступу до правосуддя зумовлена потребою врахування впливу сучасних транзитивних процесів на систему правосуддя та формування сучасної концепції доступності правосуддя. Основна ідея такої концепції полягає у формуванні такої системи правосуддя, яка, у першу чергу, буде сприяти зменшенню організаційних бар'єрів для належної реалізації громадянами права доступу до правосуддя.

У першому розділі розглянуто теоретико-методологічні засади дослідження доступу до правосуддя в транзитивних умовах та висвітлено питання сучасного стану дослідження концепції доступу до правосуддя у юридичній науці, що надало можливість виділити такі напрями: дослідження проблематики доступності правосуддя на загально-теоретичному та філософсько-правовому рівнях; дослідження проблематики доступності правосуддя в юридичних науках матеріального права; дослідження проблематики доступності правосуддя в юридичних науках процесуального права.

Також у першому розділі доступність правосуддя розглянута як гарантія забезпечення прав людини. Визначено чинники (бар'єри) в умовах транзитивності, що перешкоджають реалізації та захисту права на доступ до правосуддя. До таких бар'єрів віднесено, зокрема: нестабільність правової системи, яка є визначальним фактором для обмеження права на доступ до правосуддя; нестабільне, ситуативне, недосконале процесуальне законодавство; недоліки правозастосовної судової практики; дефіцит судових

кадрів, зумовлений незаповненням численних вакансій; затягування розгляду судових справ у зв'язку з незаповненням вакансій суддів та великою кількістю судових справ на кожного суддю; процесуальні перешкоди у доступі до правосуддя, ускладнений для громадян порядок звернення до суду, надмірна зарегульованість питань, пов'язаних з вимогами до змісту позовної заяви, процедури подання доказів; висока вартість якісних юридичних послуг; низький рівень правової культури та юридичних знань.

Визначено механізми подолання бар'єрів, що перешкоджають реалізації та захисту права на доступ до правосуддя. Такими механізмами виступають: правова освіта та правове виховання з питань прав, обов'язків та правового захисту громадян (населення); формування суддівського корпусу на основі відкритого конкурсу за участю міжнародних експертів; застосування процедур, які полегшують звернення до суду (розвиток громадських центрів правосуддя, впровадження та поширення у національній правовій системі програм правової допомоги); вдосконалення інституту конституційної скарги; розвиток електронного судочинства; формування інституту транзитивної юстиції; розвиток альтернативного (позасудового) та досудового врегулювання спорів.

Надано визначення права на доступ до правосуддя, яке розуміється як закріплене нормами матеріального та процесуального права, окреме право людини і громадянина, що полягає у можливості вільного (безперешкодного) використання судових, альтернативних (позасудових) та досудових процедур для справедливого та ефективного захисту своїх прав.

У другому розділі розкрито форми реалізації права на доступ до правосуддя в умовах транзитивності. Доведено, що конституційна скарга потенційно може стати одним із інструментів деліберативної (нарадчої) демократії завдяки таким її властивостям: 1) конституційна скарга є засобом протидії неправомірним та несправедливим судовим рішенням та/чи свавільного втручання державних органів; 2) наслідком задоволення конституційної скарги може стати скасування норми права, яка суперечить

правам людини чи порушує їх; 3) конституційна скарга є засобом впливу індивіда та громадянського суспільства на правотворчість державних органів; 4) конституційна скарга є засобом залучення громадян до процесу публічного управління та контролю над діяльністю державних, в тому числі правотворчих органів.

Надано характеристику праву на безоплатну правову допомогу як мінімального стандарту доступу до правосуддя. Зроблено висновок про те, що за сучасних умов безоплатна правова допомога є державною гарантією, необхідною для реалізації прав людини на доступ до правосуддя та є складовою ефективною, гуманною та справедливою системи правосуддя, яка спирається на принцип верховенства права.

Показано інструментальну цінність електронного правосуддя як засобу забезпечення доступності правосуддя в умовах інформаційного суспільства. Важливим аспектом щодо досягнення даної мети, слід вважати впровадження новітніх інформаційних технологій в судочинстві.

Доведено положення про те, що транзитивна юстиція є факультативним компонентом механізму забезпечення доступу до правосуддя, який є необхідним у суспільстві зі значним конфліктогенним потенціалом чи у суспільстві, що перебуває в умовах затяжного конфлікту, та обмеженими в силу цього можливостями використання традиційних форм та засобів правосуддя.

Третій розділ роботи присвячений альтернативним засобам забезпечення доступу до правосуддя в транзитивний період. Розглянуто специфіку застосування альтернативних засобів вирішення правових спорів з метою забезпечення доступу до правосуддя.

Альтернативні способи вирішення спорів, розуміються як міжгалузевий правовий інститут, який встановлює можливість вибору між судовим розглядом та іншими недержавними формами (процедурами) вирішення спорів або конфлікту на основі добровільного узгодження

сторонами процедурного порядку та встановлення відповідних прав і обов'язків конфліктуючих сторін.

Серед основних переваг АВС у порівнянні із судовою формою захисту прав названо: простота процедур; економія часу та коштів; можливість вибору посередника; конфіденційність вирішення спорів, можливість для сторін самим контролювати процедуру розгляду та її результат.

Доведено, що третейський розгляд є засобом забезпечення альтернативного правового захисту, який базується на приватноправовій автономії особистості та принципах самоорганізації соціальних спільнот. Заходами покращення діяльності третейських судів названо: забезпечення належного рівня інформування як пересічних громадян, так і професійних юристів про третейські суди як альтернативний засіб вирішення спорів; усунення законодавчих недоліків регулювання третейського розгляду з урахуванням сучасних тенденцій.

В контексті дисертаційного дослідження зосереджена увага на тому, що відновне правосуддя є новаційним підходом реагування на правопорушення та його наслідки, такий підхід спрямований на відновлення справедливості та збалансування потреб сторін конфлікту і суспільства в цілому. Відновне правосуддя доповнює офіційну форму правосуддя. Відзначено, що найпоширенішою формою реалізації відновного правосуддя виступає добровільна медіація, яка є перспективним напрямком розвитку альтернативних засобів забезпечення доступу до правосуддя. Впровадження інституту медіації у вітчизняну правову систему розглядається як процесуальна гарантія захисту прав, що сприяє доступності та ефективності правосуддя.

Обґрунтовано, що популяризація ідей, правове регулювання та впровадження у національну правову систему інституту альтернативних засобів вирішення спорів сприяє покращенню доступу громадян до правосуддя, підвищенню рівня правової культури українського суспільства, скороченню навантаження на суди, скороченню строків розгляду справ,

зменшенню судових витрат, ефективному вирішенню правових спорів, поліпшенню якості судових рішень та досягненню примирення між сторонами.

Практичне значення здобутих результатів полягає в тому, що теоретичні положення, висновки та рекомендації дисертаційного дослідження можуть бути використані у науково-дослідній діяльності – для подальшого розроблення методологічних, теоретичних, практичних питань у сфері визначення доступності до правосуддя; правотворчій сфері – для удосконалення правових механізмів доступності до правосуддя; правозастосовній діяльності – для удосконалення практики забезпечення доступу до правосуддя; викладацькій діяльності – під час викладання навчальних дисциплін «Загальна теорія права та держави», «Державознавство», «Методологія юриспруденції», «Альтернативні способи вирішення правових конфліктів», «Медіація у професійної діяльності юриста» та інші; у правовиховній сфері – для підвищення рівня правової культури населення, формування фахової правосвідомості правозастосовників та студентів юридичних закладів вищої освіти.

Ключові слова: доступ до правосуддя, право на справедливий суд, транзитивність, транзитивна юстиція, конституційна скарга, право на безоплатну правову допомогу, електронне правосуддя, альтернативні засоби забезпечення доступу до правосуддя, третейські суди, відновне правосуддя, медіація.

SUMMARY

Kozakevych O.M. Ensuring access to justice in transitive conditions. - Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The thesis for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 "Law" - National University "Odessa Law Academy. Odessa, 2021.

Urgency for research of access to justice is conditioned by the need to take into account the impact of modern transitional processes on the judicial system and the formation of a modern concept of access to justice. The basic idea of the concept is to form the system of justice, that, first of all, can help to reduce organizational barriers to the proper exercise of civil right of access to justice.

The first section considers the theoretical and methodological foundations of research on access to justice in transitive conditions and highlights the current state of research on the concept of access to justice in jurisprudence, which provided the following areas: research on access to justice at the general theoretical and philosophical and legal levels; research on the issue of access to justice in the legal sciences of substantive law; research on the issue of access to justice in the legal sciences of procedural law.

Also in the first section, access to justice is considered as a guarantee of human rights. Factors (barriers) in the conditions of transitivity that hinder the realization and protection of the right to access to justice have been identified. The barriers include, in particular: the instability of the legal system, which is a determining factor in restricting the right of access to justice; unstable, situational, imperfect procedural legislation; shortcomings of law enforcement case law; staff shortage and low level of legal qualification of judicial staff; delaying the consideration of court cases due to the vacancy of judges and the large number of court cases per judge; procedural obstacles to access to justice, complicated procedure for applying to the court, excessive regulation of issues related to the requirements for the content of the statement of claim, the procedure for submitting evidence; high cost of quality legal services; low level of legal culture and legal knowledge.

Mechanisms for overcoming barriers to the exercise and protection of the right of access to justice have been identified. The mechanisms are: legal education and legal education on the rights, responsibilities and legal protection of citizens (population); formation of the judiciary on the basis of an open competition with the participation of international experts; application of procedures that facilitate

recourse to the courts (development of public justice centres, implementation and dissemination of legal aid programs in the national legal system); improving the institution of constitutional complaint; development of electronic litigation; formation of the institute of transitive justice; development of alternative (extrajudicial) and pre-trial dispute resolution.

The definition of the right to access to justice is given, which is understood as a separate human and civil right enshrined in substantive and procedural law, which consists in the possibility of free (unimpeded) use of judicial, alternative (extrajudicial) and pre-trial procedures for fair and effective protection of their rights.

The second section reveals the forms of realization of the right to access to justice in the conditions of transitivity. It is proved that a constitutional complaint can potentially become one of the tools of deliberative (advisory) democracy due to its following properties: 1) a constitutional complaint is a means of counteracting illegal and unjust court decisions and / or arbitrary interference of state bodies; 2) the satisfaction of a constitutional complaint may result in the repeal of a rule of law that contradicts or violates human rights; 3) a constitutional complaint is a means of influencing the individual and civil society on the law-making of state bodies; 4) a constitutional complaint is a means of involving citizens in the process of public administration and control over the activities of state, including law-making bodies.

The right to free legal aid as a minimum standard of access to justice is described. It is concluded that under modern conditions, free legal aid is a state guarantee necessary for the realization of human rights to access to justice and is a component of an effective, humane and fair justice system based on the rule of law.

The instrumental value of e-justice as a means of ensuring the accessibility of justice in the information society is shown. An important aspect in achieving this goal should be considered the introduction of the latest information technologies in the judiciary.

Proved that transitional justice is an optional component of the mechanism to ensure access to justice, which is necessary in a society with significant conflict potential or in a society in protracted conflict, and therefore limited opportunities to use traditional forms and means of justice.

The third section focuses on alternative means of providing access to justice in transition. The specifics of the use of alternative means of resolving legal disputes in order to ensure access to justice are considered.

Alternative dispute resolution is understood as an interdisciplinary legal institution that establishes a choice between litigation and other non-state forms (procedures) of resolving disputes or conflicts based on voluntary agreement of the parties and establishing the relevant rights and obligations of the conflicting parties.

Among the main advantages of the ABC in comparison with the judicial form of protection of rights are: simplicity of procedures; saving time and money; possibility to choose a mediator; confidentiality of dispute resolution, the ability for the parties to control the review procedure and its outcome.

It is proved that arbitration is a means of providing alternative legal protection, which is based on the private autonomy of the individual and the principles of self-organization of social communities. Measures to improve the activities of arbitration courts include: ensuring an adequate level of information for both ordinary citizens and professional lawyers about arbitration courts as an alternative means of resolving disputes; elimination of legislative shortcomings in the regulation of arbitration, taking into account current trends.

In the context of the dissertation research, the focus is on the fact that restorative justice is an innovative approach to responding to crime and its consequences, which is aimed at restoring justice and balancing the needs of the parties to the conflict and society as a whole. Restorative justice complements the formal form of justice. It is noted that the most common form of restorative justice is voluntary mediation, which is a promising area for the development of alternative means of access to justice. The introduction of the institution of

mediation in the domestic legal system is seen as a procedural guarantee of protection of rights, which contributes to the accessibility and efficiency of justice.

It is substantiated that popularization of ideas, legal regulation and introduction into the national legal system of the institute of alternative means of dispute resolution helps to improve citizens' access to justice, increase the legal culture of Ukrainian society, reduce the burden on courts, reduce court hearings, reduce court costs, effectively resolve legal issues. disputes, improving the quality of court decisions and achieving reconciliation between the parties.

The practical significance of the obtained results is that the theoretical provisions, conclusions and recommendations of the dissertation research can be used in research activities - for further development of methodological, theoretical, practical issues in determining access to justice; law-making sphere - to improve the legal mechanisms of access to justice; law enforcement activities - to improve the practice of ensuring access to justice; teaching activities - during the teaching of disciplines "General Theory of Law and State", "Political Science", "Methodology of Jurisprudence", "Alternative Ways to Resolve Legal Conflicts", "Mediation in the Professional Activity of a Lawyer" and others; in the field of legal education - to increase the level of legal culture of the population, the formation of professional legal awareness of law enforcement officers and students of law institutions of higher education.

Key words: access to justice, right to a fair trial, transitivity, transitive justice, constitutional complaint, right to free legal aid, e-justice, alternative means of ensuring access to justice, arbitration courts, restorative justice, mediation.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

монографія

1. Козакевич О.М. Особливості реалізації права на доступ до правосуддя у транзитивних умовах. *Права людини в Україні та у зарубіжних країнах: проблеми теорії та нормативно-правової регламентації* : колективна монографія / За заг. ред. Н. В. Мішиної. Львів-Торунь: Ліга-Прес, 2020. С. 208-228.

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Козакевич О.М. Право на доступ до правосуддя: загальнотеоретичний аспект. *Юридичний вісник*. 2018. № 2. С. 88-92.

2. Козакевич О.М. Генезис ідеї права на доступ до правосуддя у загальній концепції прав людини. *Право і суспільство*. 2019. № 3. С.19-24.

3. Козакевич О.М. Третейські суди та доступ до правосуддя. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 4. 2020. С. 14-21.

4. Козакевич О.М. Роль медіації у забезпеченні доступу до правосуддя. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. № 4 (14). 2020. С. 87-97.

5. Козакевич О.М. Становлення концепції транзитивного правосуддя: світовий та вітчизняний аспект. *European Reforms Bulletin*. 2021. № 2. С. 47-51.

6. Козакевич О.М. Відновний підхід у правосудді в умовах транзитивності. *Visegrad Journal On Human Rights*. 2021. № 3. С. 124-130.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Козакевич О.М. Роль суду Європейського Союзу у розробці, визнанні і захисті основних принципів права. *Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П.Є. Казанського: матеріали четвертої міжнар. наук. конф.* (м. Одеса, 8–9 лист. 2013 р.)/відп. за випуск к. ю. н., доц. М.І. Пашковський; Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2013. С. 501-503.

2. Козакевич О.М. Право на доступ до правосуддя як загальноправова

категорія. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 17 вересня 2018 р.)* / за ред. Г. О. Ульянової; уклад.: О.В. Дикий, І. І. Братінов. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 60-62.

3. Козакевич О.М. Фундаментальність права на доступ до правосуддя. *Концептуалізація та використання правової спадщини: матеріали Всеукраїнського круглого столу онлайн (м. Одеса, 26 грудня 2018 р.)* С.105-108.

4.Козакевич О.М. Доступність правосуддя як складова верховенства права. *Правове життя сучасної України : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.)* / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2019. Т. 1. С.116-118.

5. Kozakevych O. M. Right to access to justice in the practice of the European Court of Human Rights. *Юриспруденція Європейського суду з прав людини в цифрову еру: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 31 травня-1 червня 2019 р.)* / відп. ред. Г. О. Ульянова, В.О. Туляков. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С.220-223.

6. Козакевич О.М. Право на доступ до правосуддя у європейській системі захисту прав людини. *Тенденції розвитку та правовий образ сучасної держави: матеріали Міжнародного круглого столу онлайн (м. Одеса, 20 грудня 2019 р.)* С.39-43.

7. Козакевич О.М. Поняття ADR та їх значення для забезпечення доступу до правосуддя. *Правова система держави: проблеми формування та перспективи розвитку в контексті євроінтеграції: матеріали Всеукр. наук.конф., м. Одеса, 10 грудня 2020р.* Одеса: ОДУВС, 2020. С. 19-22.

8. Козакевич О.М. Інформаційні технології як фактор забезпечення права на доступ до правосуддя. *Правове життя сучасної України: у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.)* / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 1. С. 97-100.

9. Козакевич О.М. Особливості медіації транзитивної юстиції в Україні.

Поліцейська медіація як інструмент захисту прав та інтересів громадян:
матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 04 червня
2021 р.). Одеса: ОДУВС, 2021. С. 43-46.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	3
ВСТУП.....	4
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ В ТРАНЗИТИВНИХ УМОВАХ.....	14
1.1. Концепція доступу до правосуддя: сучасний стан дослідження	14
1.2. Доступність правосуддя як гарантія забезпечення прав людини та громадянина в транзитивному суспільстві	34
РОЗДІЛ 2.	62
ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ДОСТУП.....	62
ДО ПРАВОСУДДЯ В УМОВАХ ТРАНЗИТИВНОСТІ.....	62
2.1 Конституційна скарга та реалізація права на доступ до правосуддя в умовах транзитивного періоду	62
2.2. Право на безоплатну правову допомогу як мінімальний стандарт доступу до правосуддя	78
2.3. Електронне правосуддя як засіб забезпечення доступності правосуддя в умовах інформаційного суспільства	91
2.4. Транзитивна юстиція в системі забезпечення доступності правосуддя у конфліктному та постконфліктному суспільстві.....	100
РОЗДІЛ 3.	119
АЛЬТЕРНАТИВНІ ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	119
ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ В ТРАНЗИТИВНИХ УМОВАХ.....	119
3.1. Поняття альтернативних способів вирішення спорів (АВС) та їх значення для забезпечення доступу до правосуддя	119
3.2. Третейські суди як альтернативний засіб забезпечення доступу до правосуддя.....	128
3.3. Відновне правосуддя в умовах транзитивності	138
3.4. Роль медіації у забезпеченні доступу до правосуддя.....	157
ВИСНОВКИ	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	182
ДОДАТКИ	22177

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Альтернативні способи вирішення спорів – АВС

Безоплатна вторинна правова допомога – БВПД

Безоплатна первинна правова допомога – БППД

Безоплатна правова допомога – БПД

Верховна Рада України – ВРУ

Верховний Суд – ВС

Вища кваліфікаційна комісія суддів – ВККС

Вища рада правосуддя – ВРП

Господарсько процесуальний кодекс – ГПК

Європейський Суд з прав людини – ЄСПЛ

Єдино судової інформаційно-телекомунікаційної системи – ЄСІТС

Кабінет Міністрів України – КМУ

Кодекс адміністративного судочинства – КАС

Комітет міністрів Ради Європи – КМРЕ

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод – ЄКПЛ

Конституційний Суд України – КСУ

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права – МПГПП

Організація Об'єднаних Націй – ООН

Пункт – п.

Рада Європи – РЕ

стаття – ст.

Цивільно процесуальний кодекс – ЦПК

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Проблема забезпечення права на доступ до правосуддя в умовах транзитивного суспільства та безперервного реформування судової системи демонструє свої нові грані та нові форми прояву, що відповідно, зумовлює необхідність пошуку науково обґрунтованих відповідей на питання про нормативне врегулювання та ефективне вирішення виникаючих у цій сфері правових ситуацій.

Забезпечення права на доступ до правосуддя сьогодні характеризується певними особливостями, зумовленими тим транзитивним періодом, в якому перебуває українське суспільство. У ході та під впливом транзитивних процесів, ідеологія та система правосуддя зазнають значних трансформацій. Одним із напрямків таких змін є формування сучасної концепції доступності правосуддя. Основна ідея цієї концепції полягає в усуненні або принаймні зменшенні організаційних, фінансових, інформаційних та інших перешкод в реалізації права доступу до правосуддя.

У вітчизняній правовій доктрині доступ до правосуддя переважно розуміється як можливість використання засобів офіційного правосуддя. Сучасна правова доктрина зарубіжних країн включає до змісту категорії «доступ до правосуддя» як судові, так і позасудові форми реалізації права на доступ до правосуддя, серед яких: конституційна скарга, безоплатна правова допомога, електронне правосуддя, транзитивна юстиція, різноманітні альтернативні засоби вирішення спорів. Саме таке системне розуміння є передумовою ефективного забезпечення права на доступ до правосуддя в Україні в умовах транзитивності.

Проблематиці забезпечення доступності до правосуддя присвячено увагу таких вчених як К. Айріян, А. Багінський, О. Балацька, Ю. Битяк, В. Бігун, О. Бойко, О. Бориславська, Дж. Брейтвейт (J.Braithwaite), О. Бринцев, В. Бурий, І. Бут, І. Верба, М. Гецько, О. Гець, Н. Голубєва, М. Гнатовський, Н. Грень, П. Гуйван, М. Гультай, Р. Денисова, О. Дубовик, А. Єзеров,

І. Жаровська, В. Землянська, Х. Зер (H. Zehr.), М. Зуніно (M. Zunino), А. Іглаш (A. Eglash), О. Кайдаш, М. Каппеллеті (M. Cappelletti), Б. Кардозо (B. Cardozo), В. Козирєва, А. Колодій, С. Короєд, М. Костицький, Ю. Котвяковський, Е. Кренцель (E. Crenzel), Н. Крестовська, Н. Крітц (N. Kritz), В. Кушнєров, Ю. Лобода, О. Лемак, О. Литвинов, В. Личко, Н. Мазаракі, Б. Малишев, В. Маляренко, Ю. Мамат, Т. Маршал, Л. Матвєєва, Л. Махова, О. Меленко, Ю. Микитин, І. Мокрицька, Р. Москаль, Є. Назимко, Л. Наливайко, Н. Нестор, О. Овчаренко, К. Оффе (C. Offe), К. Паркер (C. Parker), І. Переверзєв, О. Плотніков, С. Погребняк, К. Примель (K. Priemel), Ю. Притика, Й. Пуделька, С. Рабенко, С. Рабінович, Ю. Размєтаєва, М. Райт, Ю. Ремєскова, М. Савчин, Н. Сакара, В. Семенов, І. Сенюта, В. Сідоренко, О. Свида, С. Скуріхін, М. Ставнічук, С. Степанова, А. Стіллер (A. Stiller), Р. Тейтел (R. Teitel), Д. Терлецький, В. Тertiшник, П. Хейнер (P. Hayner), А. Чорнота (A. Chornota), Ц. Шамлікашвілі, С. Шевчук, С. Шелест, Т. Шепель, В. Шибіко, О. Щербанюк, І. Ясиновський.

Але попри наявність значної кількості наукових праць з питання доступу до правосуддя, на сьогодні у вітчизняній науці відсутні комплексні дослідження щодо забезпечення доступу до правосуддя в контексті процесів демократизації, євроінтеграції й глобалізації, розвитку інформаційних і комунікаційних технологій, що властиве сучасному українському суспільству. Переважна більшість наукових досліджень носить галузевий характер, в яких теоретичні аспекти доступу до правосуддя висвітлені фрагментарно. Між тим, наріла необхідність наукового теоретичного узагальнення доступу до правосуддя у сучасному транзитивному суспільстві та виявлення новітніх форм його забезпечення. Актуальність обраної теми дослідження зумовлена також необхідністю перегляду сталих уявлень про правову природу доступу до правосуддя з урахуванням транзитивних умов розвитку суспільств.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.
Дисертаційне дослідження виконано в рамках наукових досліджень

Національного університету «Одеська юридична академія» у контексті теми «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий і культурний вимір» на 2016–2020 рр. (державний реєстраційний номер 0116U001842), а також плану науково-дослідницької роботи кафедри загальної теорії права та держави Національного університету «Одеська юридична академія» – «Наступність та оновлення як тенденція розвитку держави і права сучасної України» на 2016–2020 рр.

Мета і завдання дослідження. Відповідно до теми дисертації, її метою є виявлення закономірностей та особливостей забезпечення доступу до правосуддя в транзитивних умовах. Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання:

встановити теоретико-методологічні засади дослідження доступу до правосуддя в умовах транзитивного періоду;

розкрити сучасний стан дослідження концепції доступу до правосуддя;

охарактеризувати доступність правосуддя як базову гарантію забезпечення прав людини та громадянина;

удосконалити поняттєво-категорійний апарат концепції доступу до правосуддя;

охарактеризувати особливості форм реалізації права на доступ до правосуддя в транзитивних умовах;

з'ясувати роль і місце конституційної скарги у механізмі реалізації права на доступ до правосуддя в транзитивних умовах;

з'ясувати значення права на безоплатну правову допомогу серед форм забезпечення права на доступ до правосуддя;

обґрунтувати перспективи електронного правосуддя як засобу забезпечення доступності правосуддя в умовах інформаційного суспільства;

визначити значення транзитивної юстиції в системі забезпечення доступності правосуддя у конфліктному та постконфліктному суспільстві;

з'ясувати роль та значення альтернативних засобів забезпечення доступу до правосуддя та визначити поняття АВС;

визначити роль та значення третейського судочинства у механізмі альтернативних засобів забезпечення доступу до правосуддя;

з'ясувати суть феноменів медіації та відновного правосуддя та окреслити їх перспективи в удосконаленні системи забезпечення доступу до правосуддя.

Об'єкт дослідження – правосуддя в транзитивних умовах розвитку суспільства.

Предмет дослідження – забезпечення доступу до правосуддя в транзитивних умовах.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертаційного дослідження становить комплексний підхід, який передбачає використання загальних, загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціально-юридичних методів пізнання доступу до правосуддя у правовій доктрині, міжнародному праві, національному законодавстві та юридичній практиці.

В основу роботи покладено ціннісно-нормативне праворозуміння, що означає дослідження права на доступ до правосуддя крізь призму цінностей права, зокрема, прав людини (підрозділ 1.2, розділ 2, розділ 3).

Діалектичний підхід дозволив визначити особливості та зумовленість забезпечення доступу до правосуддя сучасними транзитивними процесами та виявити зв'язки забезпечення доступу до правосуддя з іншими правовими явищами (розділ 2, розділ 3).

Значну роль в осмисленні доступу до правосуддя та форм його забезпечення в транзитивних умовах відіграло звернення до методів галузевих юридичних наук, зважаючи на те, що предмет дослідження охоплюється як теорією права, так і галузевими юридичними науками (підрозділи 1.1, 2.1, 2.3, 3.1, 3.2, 3.3, 3.4).

Соціологічний метод було використано для дослідження впливу суспільства на формування, розвиток, зміни та трансформацію змісту права на доступ до правосуддя, а також впливу права на транзитивні суспільні процеси (підрозділи 2.2, 2.3). Конкретно-соціологічні дослідження дозволили

з'ясувати та проаналізувати ставлення громадян до права на доступ до правосуддя, до сучасних змін у правовій реальності, до публічної влади та сучасних соціальних процесів (підрозділи 2.1, 3.2, 3.3, 3.4).

Історико-правовий та порівняльно-історичний методи використано для виявлення загальних закономірностей та особливостей доступності правосуддя в транзитивний період (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1, 3.1).

Формально-юридичний (догматичний) метод застосовано для пізнання конкретного змісту права на доступ до правосуддя та його смислового значення.

За допомогою порівняльно-правового методу виявлено різноманіття форм реалізації права на доступ до правосуддя в умовах транзитивності (розділ 2, розділ 3, висновки).

Метод теоретичного узагальнення надав змогу виокремити наявні в правовій літературі наукові уявлення про зміст права на доступ до правосуддя (підрозділи 1.1, 1.2).

Дескриптивний метод дозволив сформулювати висновки щодо особливостей забезпечення доступу до правосуддя в транзитивних умовах, простежити особливості зміни дефініції «доступ до правосуддя» (підрозділ 1.1).

Використання зазначених методів у поєднанні з науковими принципами історизму, всебічності дослідження, об'єктивності, плюралізму, науковості та обґрунтованості забезпечили комплексний аналіз різноманітних форм реалізації права на доступ до правосуддя та альтернативних засобів забезпечення такого доступу в умовах транзитивності.

Нормативно-правовою основою дисертаційного дослідження є Конституція та законодавство України, міжнародні правові акти, законодавство зарубіжних країн, законопроектні матеріали.

Емпіричну базу дисертаційного дослідження становлять судова практика, матеріали узагальнення судової практики, довідкові видання, дані

соціологічних і статистичних досліджень, матеріали засобів масової інформації та інтернет-ресурсів.

Теоретичні висновки дослідження ґрунтуються на результатах аналізу галузевого нормативно-правового матеріалу: конституційного, кримінального, кримінально-процесуального, цивільного, цивільно-процесуального, адміністративного, адміністративно-процесуального, інформаційного, медичного та ін.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація стала першим загальнотеоретичним дослідженням забезпечення доступу до правосуддя в транзитивних умовах. Елементи наукової новизни виражено у таких положеннях та висновках:

уперше:

обґрунтовано, що в сучасних умовах транзитивного суспільства основоположне право людини на справедливий суд забезпечується як державними, так і недержавними за своєю природою та статусом інституціями, що здійснюють захист прав та законних інтересів особи та вирішення конфліктів (спорів) на засадах верховенства права та поваги до прав людини;

доведено, що в транзитивних умовах сучасності категорію «доступність правосуддя» слід розуміти як постійно оновлювану систему інститутів і засобів забезпечення реалізації права людини на справедливий суд, що на сьогодні включає суд як основний інститут захисту прав і свобод людини і громадянина, інститути третейського судівництва та транзитивної юстиції, засоби конституційної скарги, електронного правосуддя, безоплатної правової допомоги, відновного правосуддя, медіації та інших альтернативних способів вирішення спорів;

з урахуванням зазначених тенденцій сформульовано дефініцію «право на доступ до правосуддя», яке розуміється як закріплене нормами матеріального та процесуального права окреме право людини і громадянина, що полягає у можливості вільного (безперешкодного) використання судових,

альтернативних (позасудових) та досудових процедур для справедливого та ефективного захисту своїх прав;

визначено чинники (бар'єри), що перешкоджають реалізації та захисту права на доступ до правосуддя в умовах транзитивності сучасного українського суспільства: нестабільність правової системи, яка є головною першоосновою для обмеження права на доступ до правосуддя; нестабільне, ситуативне, недосконале процесуальне законодавство; недоліки правозастосовної судової практики; дефіцит судових кадрів, зумовлений незаповненням численних вакансій; затягування розгляду судових справ у зв'язку з незаповненням вакансій суддів та великою кількістю судових справ; процесуальні перешкоди у доступі до правосуддя, ускладнений для громадян порядок звернення до суду, надмірна зарегульованість питань, пов'язаних з вимогами до змісту позовної заяви, процедури подання доказів; висока вартість якісних юридичних послуг; низький рівень правової культури та правової поінформованості населення.

обґрунтовано, що механізм подолання бар'єрів у доступі до правосуддя має включати: правову освіту та правове виховання з питань прав, обов'язків та правового захисту громадян (населення); формування суддівського корпусу на основі відкритого конкурсу за участю міжнародних експертів; застосування процедур, які полегшують звернення до суду (розвиток громадських центрів правосуддя, впровадження та поширення у національній правовій системі програм правової допомоги); вдосконалення інституту конституційної скарги; розвиток електронного судочинства; формування інституту транзитивної юстиції; розвиток альтернативного (позасудового) та досудового врегулювання спорів;

удосконалено:

знання про систему рекомендацій КМРЄ у сфері регулювання доступу до правосуддя шляхом виокремлення таких їх груп: рекомендації КМРЄ загального характеру; рекомендації щодо доступу до правосуддя окремих категорій осіб; рекомендації щодо правосуддя в окремих категоріях справ;

про альтернативні способи вирішення спорів, які розуміються як міжгалузевий правовий інститут, що встановлює можливість вибору між судовим розглядом та іншими недержавними формами (процедурами) вирішення спорів або конфлікту на основі добровільного узгодження сторонами процедурного порядку та встановлення відповідних прав і обов'язків конфліктуючих сторін;

набули подальшого розвитку:

ідея про значення конституційної скарги у процесі демократичного розвитку суспільства, зокрема, доведено, що конституційна скарга потенційно може стати одним із інструментів деліберативної (нарадчої) демократії завдяки таким її властивостям: 1) конституційна скарга є засобом протидії неправомірним та несправедливим судовим рішенням та/чи свавільного втручання державних органів; 2) наслідком задоволення конституційної скарги може стати скасування норми права, яка суперечить правам людини чи порушує їх; 3) конституційна скарга є засобом впливу індивіда та громадянського суспільства на правотворчість державних органів; 4) конституційна скарга є засобом залучення громадян до процесу публічного управління та контролю над діяльністю державних, в тому числі правотворчих органів;

визначено напрями сучасного стану дослідження концепції доступу до правосуддя у юридичній науці: дослідження проблематики доступності правосуддя на загально-теоретичному та філософсько-правовому рівнях; дослідження проблематики доступності правосуддя в юридичних науках матеріального права; дослідження проблематики доступності правосуддя в юридичних науках процесуального права;

положення про те, що з активним розвитком інформаційно-комунікаційних технологій поняття участі у здійсненні правосуддя розглядається не тільки як фізична можливість присутності в судовому засіданні, а скрізь призму сукупності технологій, дій і процедур допоміжного характеру, що забезпечують та полегшують шляхи доступу до правосуддя;

положення про те, що транзитивна юстиція є факультативним компонентом механізму забезпечення доступу до правосуддя, який є необхідним у суспільстві зі значним конфліктогенним потенціалом чи у суспільстві, що перебуває в умовах затяжного конфлікту, та обмеженими в силу цього можливостями використання традиційних форм та засобів правосуддя;

положення про те, що популяризація ідей та впровадження у національну правову систему інституту альтернативних засобів вирішення спорів сприяє покращенню доступу громадян до правосуддя, підвищенню рівня правової культури українського суспільства, зменшенню навантаження на суди, скороченню строків розгляду справ, зменшенню судових витрат, ефективному вирішенню правових спорів, поліпшенню якості судових рішень та досягненню примирення між сторонами.

Практичне значення результатів дослідження. Положення і висновки проведеного дослідження можуть бути використані у:

науково-дослідній діяльності – для подальшого розроблення методологічних, теоретичних, практичних питань у сфері забезпечення доступу до правосуддя;

правотворчій сфері – для удосконалення правових механізмів доступу до правосуддя;

правозастосовній діяльності – для удосконалення практики забезпечення доступу до правосуддя;

викладацькій діяльності – під час викладання навчальних дисциплін «Загальна теорія держави і права», «Державознавство», «Методологія юриспруденції», «Альтернативні способи вирішення правових конфліктів», «Медіація у професійної діяльності юриста» та інші.

Апробація результатів дисертації. Результати, висновки та пропозиції дисертаційного дослідження апробовано на теоретичних семінарах і засіданнях кафедри загальної теорії права та держави Національного

університету «Одеська юридична академія». У формі тез їх було апробовано на національних та міжнародних науково-практичних конференціях:

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладено у 1 підрозділі колективної монографії, а також у 6 наукових публікаціях, 4 з яких опубліковано у наукових фахових виданнях, що входять до затвердженого переліку, 2 – у зарубіжних наукових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз, 9 у тезах доповідей на міжнародних і національних науково-практичних конференціях. Структура дисертації зумовлена метою і завданнями дослідження.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, що поділені на дев'ять підрозділів, висновку, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 220 сторінок, із них основного тексту 181 сторінка, список використаних джерел містить 314 найменування і розміщений на 35 сторінках, додатки становлять 4 сторінки.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ В ТРАНЗИТИВНИХ УМОВАХ

1.1. Концепція доступу до правосуддя: сучасний стан дослідження

Ефективність захисту прав людини і громадянина зумовлена різними факторами, серед яких доступ до правосуддя відіграє ключову роль, зважаючи на універсальність судового захисту прав і свобод незалежно від того, якими нормативним документами вони закріплені. Судова процедура є найефективнішою та цивілізованою гарантією захисту прав і свобод людини і громадянина.

Доступ до правосуддя, зважаючи на міждисциплінарність проблеми, потребує, передусім, ґрунтовного аналізу правової літератури, пов'язаної з дослідженням доступності правосуддя. Різноманітні аспекти змісту доступу до правосуддя у транзитивних суспільствах, в умовах удосконалення організаційно-правових форм державних та правових інститутів є предметом аналізу як зарубіжних так і вітчизняних учених.

Феномен доступності правосуддя у сучасному науковому знанні було актуалізовано у ХХ ст.

По-перше, це був період досягнення концепту соціальної держави, висунутому ще у середині ХІХ століття Л. фон Штайном, та обґрунтованому Дж. Кейнсом, який вбачав необхідність державного втручання в соціально-економічну сферу, з метою запобігання економічним кризам, безробіттю, підвищенню добробуту населення через перерозподіл доходів між різними соціальними прошарками [240, с. 32-33]. В ширшому розуміння соціальна держава – це держава, яка надає послуги населенню й гарантує не тільки рівність у правах, але й забезпечує реалізацію прав і свобод людини.

По-друге, саме тоді світова юриспруденція переживала зміну парадигм у дослідженні права: від пануючого позитивізму правова думка рухалась у

бік соціологічного праворозуміння, а соціологічні дослідження поступово перетворилися в дослідження міждисциплінарного характеру, зокрема теоретико-правові. Це вплинуло на теоретичні концепції про природу доступності правосуддя. У 1921 році відомий американський суддя та провідний юрист-теоретик Бенджамін Кардозо опублікував дослідження *«Природа судового процесу»*, в якому вперше була зроблена спроба дослідити питання доступності правосуддя з точки зору соціології. Б. Кардозо фактично сформулював положення про суспільний характер інтересу до правосуддя і першим в юридичній сфері визначив, що суспільний запит не може не впливати на зміст суддівської діяльності та доступності правосуддя в цілому. На його думку, лише опора на суспільні уявлення, запити, а іноді і на суспільну критику дозволяє усвідомити, чи є в окремо взятому суспільстві реальна можливість доступу до правосуддя [284, с. 665]. За життя автора, книга була перевидана дев'ять разів та досі вважається цінним джерелом для підготовки суддів.

Становлення новітнього підходу до права на доступ до правосуддя розпочалось у другій половині XX ст. Закріплення в правовій науці «доступу до правосуддя» (access to justice) як основної концепції, що відображає забезпечення реальної можливості звернення до механізмів захисту своїх прав, пов'язане з дослідженнями, здійсненими вченими італійської школи права щодо надання та правового регулювання доступу до правосуддя. Так, у 1970-і рр. під егідою ЮНЕСКО проходив Флорентійський проєкт, який мав на меті обґрунтування та формування якісно нової, сучасної філософії правосуддя, в рамках якого відбувається формування повноцінної теоретичної концепції доступності правосуддя [290]. В основу проєкту було покладено доповіді представників європейських країн, які продемонстрували загальні тенденції розвитку правосуддя у світі, акцентували увагу на наявні проблеми та шляхи їх вирішення. Варто відзначити, що доповіді не обмежувалися лише рамками процесуального права. Була зроблена спроба розглянути концептуальні риси правосуддя на прикладі окремих країн, а

також порівняти зазначені риси з загальними тенденціями розвитку правосуддя в сучасному світі. Ідейний натхненник проєкту – італійський професор Мауро Каппеллетті, автор роботи «Доступність правосуддя», виходив з необхідності зміни теоретичного підходу до правосуддя і права в цілому.

На думку М. Каппеллетті, категорія «доступу до правосуддя» служить для зосередження уваги на двох основних цілях правової системи – системи, за допомогою якої люди можуть відстоювати свої права та/або вирішувати їхні спори під загальною опікою держави [290, р.182]. Каппеллетті констатував необхідність відходу від розуміння поняття «доступу до правосуддя», яке домінувало у XVIII-XIX століттях і означало лише формальне право постраждалої особи вести судовий процес або захищати свій позов. Держава залишалась пасивним спостерігачем ситуацій, коли вразливі/бідні верстви населення на практиці не мали можливості захистити свої права та інтереси. Критиці піддане було і формалізоване розуміння природних прав людини. Відповідно до цього підходу, держава не заперечує факт існування природних прав, проте не вживає дій, спрямованих на сприяння в їх реалізації. Оскільки право на доступ до правосуддя розглядалась в цій парадигмі як природне, держава стояла осторонь його забезпечення на практиці. Вчений прагнув вибудувати принципово нову концепцію правосуддя, в якій право отримало б реальне, а не формальне вираження. За теоретичними міркуваннями ховалася практична спрямованість: Каппеллетті у своїх працях та його однодумці вишукували практичні бар'єри і перешкоди в доступі до суду і правосуддя.

Досягненням М. Каппеллетті був розгляд природи бар'єрів у доступі до правосуддя. З одного боку, він визнавав, що певні бар'єри при зверненні до суду мають існувати. Доступ до суду не може бути хаотичним, тому процедура звернення до суду має бути врегульована. З іншого ж боку, такі бар'єри не повинні порушувати права людини, унеможливаючи їх захист. Серед подібних бар'єрів М. Каппеллетті виділяв організаційні, фінансові

(висока вартість процедури для сторін, перевищення витрат позивача над сумою позову, якщо вона є невеликою), темпоральні (довге очікування розгляду справи) [290, р. 186-190] економічні та адміністративні перешкоди. Значну увагу вчений приділяв також нерівності сторін. Фізичні особи або організації, що володіють значними фінансовими ресурсами, які можуть бути використані для судового розгляду, мають очевидні переваги при подачі або захисту позовів. Перш за все, вони можуть дозволити собі вести судовий процес. Крім того, вони здатні витримати затримки, пов'язані з судовим розглядом [290, р. 190]. Яскравим прикладом, з цього приводу, є спір громадянина з підприємством значних масштабів або державою. У цих спорах очевидно є нерівність фінансових можливостей сторін, їх юридичної підготовки і досвіду. Нерівність проявляється і в різному рівні усвідомлення своїх прав та прав на судовий розгляд, яка, перш за все, уражає фінансово малоспроможні верстви населення, але не тільки їх [290, р. 191]. Крім того, доступність правосуддя виглядає по-різному для тих, хто лише епізодично стикається з судовою системою, та, так би мовити, професійних сутяжників [290, р. 191-192]. Проблематичним виглядає також і судовий захист спільних інтересів громади (наприклад, якщо урядовий проєкт побудови дамби загрожує спільноті, то марно очікувати, що знайдеться хтось, достатньо фінансово спроможний для висування позову проти уряду аби тому завадити) [290, р. 194].

Одним з підсумків Флорентійського проєкту став «рух за доступ до правосуддя» – як комплекс заходів, спрямованих на забезпечення реального доступу до правосуддя. Такі заходи М. Каппеллетті назвав «хвилями». Кожна «хвиля» була похідна від бар'єрів, що перешкоджала доступу до правосуддя:

Перша хвиля. Усунення соціальних перешкод та поява права на безоплатну юридичну допомогу. Таким чином, можна говорити про те, що з середини ХХ ст. визначення доступу до правосуддя були зосереджені на рівних правах осіб, незалежно від їх майнового статусу та захисту прав осіб, які у правому спорі не можуть собі дозволити юридичну консультацію та/або

адвоката. Це створило основи сучасної системи безоплатної правової допомоги [290, р. 196-207];

Друга хвиля. Реформування інститутів захисту прав різних груп осіб та закріплення в національному законодавстві права на колективні позови і позови на захист публічного інтересу. Таке трактування доступу до правосуддя передбачає: по-перше, захист прав вразливих груп; по-друге, реформування системи правосуддя шляхом затвердження процедурних та формальних вимог та позасудових механізмів для групових та третіх осіб [290, р. 209-222];

Третя хвиля. Забезпечення доступу не тільки до судових, але й до альтернативних механізмів вирішення спорів, а також спрощення судової системи [290, р.222-227]. Такий підхід включає елементи інших підходів та передбачає використання спрощених судових процедур, альтернативного вирішення спорів та інших превентивних заходів для вирішення правових проблем до того, як вони дійдуть до стадії судового розгляду.

Отже, з 70-х років ХХ століття зміст дефініції «доступність правосуддя» набуває широкого трактування, у зв'язку з розповсюдженням практики застосування альтернативних способів вирішення конфліктів, а також усвідомлення необхідності надання правової допомоги вразливим групам населення.

Завдяки «руху за доступ до правосуддя» в правовій науці відбулося переосмислення таких категорій: групові позови, право на безкоштовну юридичну допомогу та інші. Рух мав міждисциплінарний характер і це дозволило його авторам обґрунтувати положення про те, що на можливості судового захисту фактично впливають не тільки юридичні, а й соціальні, економічні, а в чомусь і політичні чинники.

Головне місце в міркуваннях італійського вченого займала ідея реального характеру правосуддя: доступність правосуддя передбачає не тільки рішення різних організаційних і технічних питань при зверненні особи за судовим захистом, але і змістовний характер самого правосуддя. Щоб

доступ до правосуддя вважати реалізованим, необхідно, щоб судова процедура мала всі ознаки правосуддя. Це актуально і для осмислення шляхів розвитку українського процесуального законодавства. Так, аналізуючи законодавчі новели, слід оцінювати, наскільки нові нормативні положення відповідають ознакам правосуддя.

Саме завдяки М. Каппеллетті, багаточисельні ідеї щодо доступності правосуддя були систематизовані і зведені в єдину концепцію. Відмінною рисою даної концепції є не тільки її теоретична значущість, та міждисциплінарний характер, але й практична спрямованість. Цінність Флорентійського проєкту полягає в конкретизації ідей, приведення їх до єдиної концепції доступності правосуддя. Це дозволило не тільки наочно продемонструвати наявні проблеми, але й показати, що доступність правосуддя залежить від цілої сукупності умов і пов'язана з необхідністю подолання низки бар'єрів.

Наприкінці XX ст. концепція доступності правосуддя остаточно перейшла з теоретичної площини в практичну. Яскравим тому прикладом стали судові реформи у Великій Британії. В останній третині XX століття було реформовано архаїчну судову систему, завершенням якої стало створення Верховного суду (розпочав роботу 2009 року). Паралельно відбулось реформування процесуального права. У 1994 році, лорд Гаррі Вульф, на той час член Палати лордів був призначений лордом-канцлером для перегляду діючих правил і процедур цивільних судів Англії та Уельсу. У червні 1995 року, лорд Вульф опублікував проміжний звіт, в якому виклав проблеми цивільного судочинства в Англії та Уельсі і намітив програму реформ, яка була оприлюднена ним у липні 1996 року в якості остаточного звіту під назву «Доступ до правосуддя» [295, р. 709-736]. За два роки була проведена масштабна реформа судочинства, яка передбачала зміну культури судової діяльності та розширення доступності правосуддя, зокрема, за рахунок встановлення розумних строків розгляду справ.

На підставі вищевикладеного, слід зазначити, що тривалий час ідеї доступності правосуддя не отримували чіткого теоретичного вираження, вони були нерозривно пов'язані з іншими концепціями і теоретичними поглядами.

Міжнародне право додало до концепції М. Каппелетті ще одну її складову – право на доступ до міжнародних систем захисту прав людини. Концепція права на доступ до правосуддя має особливу мету правового регулювання – дати кожній зацікавленій особі можливість брати участь у процедурі розгляду спору, що порушує її права та інтереси, незалежно від економічних та інших можливих перешкод. Головним у характеристиці цієї концепції є поняття «доступ». Саме в такому вигляді, право на доступ до правосуддя отримало своє закріплення на міжнародному рівні: у міжнародних договорах, конвенціях, актах рекомендаційного характеру та у практиці міжнародних органів з прав людини.

З історії розвитку концепції права на доступ до правосуддя випливає, що вона була розроблена вже після прийняття універсальних і регіональних конвенцій про захист прав людини та була частково вироблена Європейським судом з прав людини (ЄСПЛ), частково – зарубіжними вченими під впливом практики ЄСПЛ.

Таким чином, рух «доступ до правосуддя» у другій половині XX ст. вплинув на трансформацію суспільства та сприяв вдосконаленню законодавства й розробленню єдиних процесуальних стандартів для країн Європи в умовах загальної кризи правосуддя.

З огляду сучасних теоретико-правових досліджень, Крістін Паркер представила структуровану позицію щодо права на доступ до правосуддя. При цьому, вона виокремила чотири покоління підходів до розуміння та реформування вказаного права:

- 1) доступ до правосуддя як рівний доступ до правової допомоги та судів. Це можливо шляхом надання відповідних державних субсидій та іншої правової підтримки;

2) доступ до правосуддя як усунення дисбалансу в межах системи правосуддя, шляхом вдосконалення законів та судових процедур, судової практики з метою забезпечення реалізації вказаного права, запобігання шкідливого ефекту судового процесу на потерпілих та вдосконалення порядку прийняття судового вирішення спорів шляхом раціоналізації системи судочинства;

3) доступ до правосуддя як надання переваги позасудовим засобам вирішення спорів та важливості превенції виникнення та ескалації спорів, охоплюючи широке застосування змагальних та незмагальних альтернатив класичного правосуддя;

4) поліпшення доступу до правосуддя шляхом створення конкурентного середовища, що надало б можливість забезпечити доступ до правосуддя найбільш ефективно. Наприклад, шляхом реформи правничої професії для зменшення вартості правничої допомоги [22, с. 25].

На думку К. Паркер, доступність правосуддя та реформаторський рух, пов'язаний із нею, висував вимоги матеріальної справедливості до обговорення правової системи та юридичних послуг протягом останніх 30-ти років. Поняття «доступ до правосуддя» використовується для позначення цілої низки практичних, етичних та політичних дискурсів [300, р. 30]. Тому, рух за доступне правосуддя став багатонаціональною та мультидисциплінарною коаліцією працівників державних органів, реформаторів, вчених-правознавців та соціологів, орієнтованою на зміну парадигми правосуддя. Вони мають спільну зацікавленість у тому, щоб зробити національні правові системи більш доступними для громадян.

У радянській правовій літературі доступ до правосуддя розглядався в рамках процесуального права як принцип, що за визначенням В. Семенова (автора терміну) являв собою забезпечену державою можливість будь-якої особи звернутися в порядку, встановленому законодавством, до суду за захистом прав та інтересів та їх відстоюванням у судовому процесі [235]. Істотним у забезпеченні зазначеного принципу було питання про судові

витрати і юридичну допомогу [239, с. 22]. Автором виокремлено такі положення, які характеризують принцип доступності судового захисту:

право на звернення до суду за судовим захистом як складовий елемент принципу доступності;

право на звернення до суду має будь-яку особа, яка зацікавлена в отриманні судового захисту;

підстави процесуального інтересу можуть бути різними;

здійснення принципу доступності судового захисту закон пов'язує з порушенням (дійсним, передбачуваним) або оскарженням суб'єктивних прав;

принцип доступності судового захисту виражається у всій повноті процесуальних прав осіб, які звернулися до суду [236, с. 110].

Демократизація державного та суспільного ладу незалежної України стимулювала й вітчизняні наукові розробки з зазначеної проблематики. Сучасна реформа судової системи, в першу чергу, спрямована на максимальне наближення суду до населення та полегшення доступу громадян до правосуддя, саме цьому питанню надавалося принципове значення при реформуванні судової системи на всіх її етапах. Вивчення сутності та змісту доступності правосуддя не є абсолютно новим й у вітчизняному юридичному середовищі, до даної проблематики звертаються представники як загальнотеоретичної юриспруденції, філософії права, міжнародного права так і різних галузей права, знаходячи при цьому, свої аспекти дослідження. Також слід зазначити, що за сучасних умов «доступність до правосуддя» належить до тих правових категорій, які відносяться як до галузей матеріального права, так і до галузей процесуального права та має міждисциплінарний характер. Крім того, «доступність до правосуддя» визначається як міжгалузевий конституційний принцип – правова категорія, яка є гарантією забезпечення прав людини і громадянина на судовий захист.

Дослідження проблематики доступності правосуддя на загально-теоретичному та філософсько-правовому рівнях.

Одна з перших робіт у філософському-правовому напрямі дослідження доступу до правосуддя належить І. Жаровській. У 2006 році вона захистила дисертацію на тему: «Доступність права: теоретико-правові проблеми», в якій підкреслює, що невіддільною складовою доступності права у сучасних умовах є гарантування доступу до правосуддя. Доступ до правосуддя авторка визначає як «складний правовий механізм, а саме, систему правових заходів та засобів, які забезпечують можливість особі або іншому суб'єкту безперешкодно звернутись до органів правосуддя та отримати захист свого права». Важливими є висновки дослідниці про напрями удосконалення доступу до правосуддя шляхом проведення системної та комплексної судово-правової реформи, цілі та завдання якої мають на меті забезпечити дієвість та ефективність правосуддя і захисту прав та свобод особи через:

- встановлення, зручної, простої, зрозумілої процедури звернень до суду;
- встановлення доступної вартості державних мит та судових витрат;
- гарантування надання доступної правової допомоги та дієвого представництва в суді вразливим групам населення (в тому числі через інституції омбудсмана та органи місцевого самоврядування);
- встановлення чітких термінів розгляду справ у суді;
- покращення ефективної процедури виконання судових рішень [56].

Наступну спробу комплексного аналізу доступності правосуддя та гарантії його реалізації в Україні на загальнотеоретичному рівні здійснила О. Овчаренко. Її монографія, присвячена висвітленню сутності та змісту доступності правосуддя та удосконаленню системи гарантій її забезпечення. Зміст доступності правосуддя авторка розкриває через сукупність правових, соціальних, економічних елементів та обґрунтовує класифікацію видів доступності правосуддя на формальні й реальні, на підставі співвідношення юридичного закріплення названого принципу та практики його реалізації [134]. Доступність правосуддя дослідниця розглядає у взаємозв'язку з такою філософсько-правовою категорією, як справедливість. Доступність і справедливість, на думку автора, це «стандарти, що втілюють напрацьований

людством ідеальний образ судової влади. Прагнення до цього ідеалу має стати концептуальною основою організації та діяльності, а також подальшого реформування судової влади» [134, с. 33]. Авторка відносить доступність правосуддя до інституційних принципів організації діяльності судової влади. Такі принципи відіграють роль системоутворюючих факторів, через які виражається сутність і призначення судової влади та служать фундаментом, на якому ґрунтується устрій судової системи і процес вирішення юридично значущих справ, що належать до юрисдикції суду [134, с. 33]. Важливість такого принципу впливає: по-перше, з його закріпленості на конституційному рівні; по-друге, тим, що головною метою сучасних судових реформ є саме підвищення доступності правосуддя.

Актуальним проблемам правосуддя присвячена колективна монографія «Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення» українських вчених-юристів, які досліджують проблеми правосуддя у провідних центрах юридичної науки України та запрошують до дискусії з метою практичного осмислення правосуддя. Автори дослідження (А. Бернюков, В. Бігун, Ю. Лобода, Б. Малишев, С. Погребняк, С. Рабінович, В. Смородинський, О. Стовба) використовують різноманітні філософсько-правові підходи, які дозволяють осмислити та розкрити багатоманітність і складність правосуддя як правового явища, метою якого є здійснення, захист і поновлення порушеного права (встановлення справедливості). Авторами розглянуто розвиток ідеї правосуддя та її становлення в історії правової думки, а також втілення в юридичній практиці. Дослідники розмежовують поняття «правосуддя» та «судочинство», підкреслюючи саме ціннісний вимір правосуддя. Таким чином, правосуддя розглядається як справедливе судочинство [150]. Проблеми доступу до правосуддя не є окремим аспектом дослідження, що аналізується, вони розглядаються як складові права на справедливий судовий розгляд. Зауважимо, що, на нашу думку, в умовах транзитивного суспільства корумповане судочинство не є правосуддям, а очікування громадян до справедливості судів є вкрай низькими. Тому

запропоновані шляхи переосмислення ролі суддів, судів, судової системи, судочинства, правосуддя як правового явища загалом сприяють формуванню нового правового мислення та є важливим кроком у вирішенні проблем правосуддя транзитивного періоду.

Філософське-правове осмислення феномену правосуддя здійснюється у численних наукових працях В. Бігуна, яким запропонована авторська концепція, спрямована на вирішення проблеми правосуддя як судового здійснення ідеї права. Оригінальним висновком дослідника є положення, що особистість судді може розглядатися як гарантія вдосконалення здійснення правосуддя [16, с. 118]. Автор творчо підійшов до виділення та аналізу смислів правосуддя, особливо акцентуючи увагу на владному, правозахисному, резолютивному смислах, а також справедливості як смислі правосуддя. Доступ до суду дослідник формулює як право людини звернутися до суду, яке вможливорює реалізацію права на справедливий суд [17, с. 50]. Акцентування саме на справедливості суду є новим, у порівнянні з радянським розумінням доступу до правосуддя.

В умовах транзитивного періоду, особливо гостро стоїть питання про можливість реалізації доступу до правосуддя особами, фінансові та фізичні можливості яких, з об'єктивних причин є нижчими, ніж у основної маси громадян (інваліди, малозабезпечені, діти тощо). В межах проєкту «Покращення рівня доступності до правосуддя осіб з особливими фізичними потребами», реалізація якого здійснювалася за підтримки та в рамках програми «Матра» (Посольство Королівства Нідерландів) у 2013 році видано посібник «Доступність до правосуддя осіб з особливими фізичними потребами» (автори: Віталій Разік, Лариса Лин, Михайло Васюта, Андрій Бурий). Метою такої розробки була допомога громадським організаціям, правозахисникам, волонтерам, які займаються захистом прав громадян. У науково-практичному виданні містяться аналітичні, інформаційні матеріали, вибірки національного та міжнародного законодавства, з питань захисту інвалідів та осіб з особливими фізичними потребами [51]. Про актуальність

зазначеної проблеми свідчать і наукові дослідження останніх років (Л. Матвєєвої, О. Радчука, Л. Фоміної), які присвячені ключовим напрямкам формування активної правової політики, спрямованої на підвищення правової спроможності соціально вразливих груп та зниження ризиків вразливості у транзитивному суспільстві [113; 191; 260].

Узагальнення та оцінка організації і діяльності судової влади на різних етапах вітчизняної історії, від античних часів і до сучасності, зроблена колективом авторів під редакцією І. Усенка у монографічному дослідженні «Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку». Автори з позицій філософії та загальної теорії права подають основи сучасної теорії судової влади і на цьому ґрунті дають наукову об'єктивну оцінку тим моделям організації судової влади, які в різні часи існували в межах території сучасної України, починаючи від Давньої Скіфії, античних держав Північного Причорномор'я, Київської Русі, Галицько-Волинської держави й аж до сьогодення. У висновках автори наголошують, що судова влада стає легітимною, якщо її спосіб формування і діяльності збігається з існуючими в суспільстві нормами й цінностями, а результати діяльності хоча б приблизно відповідають соціальним очікуванням [250]. Питання доступності до суду розглядаються в історичному аспекті.

Теоретико-правові проблеми юридичного забезпечення права на доступ до правосуддя є предметом дослідження І. Верби. Авторка підкреслює, що визначення права на доступ до правосуддя як одного з основоположних явищ для розвитку відкритої держави та громадянського суспільства, є одним з актуальних і важливих напрямів розвитку теорії держави і права та галузевих юридичних наук. Право на доступ до правосуддя, на думку автора, необхідно розглядати не тільки як гарантію прав і свобод людини і громадянина, а і як окреме самостійне право, реалізація якого, поряд з іншими правами та свободами, має бути гарантована державою. Існуючі нині гарантії права на доступ до правосуддя, на її думку, не створюють належних умов для його практичної реалізації. Важливим є звернення дослідниці до проблем

забезпечення права на доступ до правосуддя в умовах надзвичайного стану та воєнних конфліктів, які доцільно вирішувати у правовому та організаційному вимірах. Правовий вимір передбачає прийняття відповідних нормативно-правових актів, які регулюють правовідносини щодо забезпечення права на вільний доступ до правосуддя в умовах надзвичайного стану та воєнних конфліктів. Організаційний вимір пов'язується з оптимізацією професійно-організаційної роботи посадових осіб та оптимізацією структури органів державної влади. Серед головних завдань І. Верба називає: по-перше, утворення на територіях, підконтрольних Україні та таких, що межують з окупованими адміністративно-територіальними одиницями, правових служб з надання юридичних послуг для малозабезпечених; по-друге, застосування судами практики й процедур, які полегшують звернення до суду [25].

Питання про поняття та зміст категорії «доступність правосуддя», про наукові принципи дослідження права на доступ до правосуддя, про міжнародні стандарти забезпечення права на доступ до правосуддя також розглядаються І. Вербою у роботі, написаній у співавторстві зі Л. Наливайко. Важливими положеннями для нашого дослідження є висновки про те, що конструкція доступності правосуддя включає: територіальну доступність суду; злагоджену систему судової влади; процедури розгляду справ; надання безоплатної правової допомоги відповідній категорії осіб; вартість судових процедур; стан виконання судових рішень тощо [129; 130; 131]. В цілому, можна говорити про те, що з розвитком суспільних відносин, становленням інформаційного суспільства змінюється та доповнюється розуміння доступу до правосуддя.

Сучасні проблеми доступу до правосуддя є предметом уваги і молодих вчених. Так, Ю. Матат з'ясовує сутність на доступ до суду як елемент права на справедливий суд, аналізує стандарти Європейського суду з прав людини щодо практичного втілення права на доступ до суду та констатує, що найбільш проблемними сферами в забезпеченні права на правосуддя, які постійно встановлює Європейський суд з прав людини, в Україні

залишаються недодержання розумних строків розгляду справ і невиконання судових рішень [111, с.19-23].

Р. Москаль розглядає вимоги верховенства права стосовно доступу до правосуддя та вважає, що такими є: надання можливості оскаржувати рішення та дії суб'єктів владних повноважень до суду безпосередньо або як апеляцію на рішення органів, що розглядали скаргу в досудовому (альтернативному) порядку; визнання вагомої ролі суду як гаранту справедливості в державі, що ґрунтується на верховенстві права; наявність у суду повноважень здійснювати юридичну кваліфікацію, вирішувати питання факту й застосовувати належний і чинний закон до фактичних обставин згідно з прозорою та передбачуваною (несвавільною) методологією тлумачення; незалежність суду; безсторонність суду; справедливий і відкритий розгляд справи; розгляд справи та прийняття рішення впродовж розумного строку; наявність визнаної, організованої та незалежної правничої професії, яка відповідно до закону уповноважена надавати професійні правничі послуги та *de facto* спроможна їх надавати; забезпечення надання безоплатної правничої допомоги в разі необхідності; наявність обвинувачення як незалежної державної інституції, що має забезпечувати, аби порушник закону, навіть коли потерпілі не заявляють про це, постав перед судом; ефективне виконання судових рішень; дотримання принципу *res judicata* [127, с. 36-49].

Дослідження проблематики доступності правосуддя в юридичних науках матеріального права.

Проблеми формування вітчизняного механізму правового захисту конституційних прав і свобод людини, різноманітні аспекти права на справедливий суд у діяльності Конституційного Суду України аналізуються доктором юридичних наук М. Савчиним. Проблема права на справедливий суд автором аналізуються шляхом: а) екстраполяції емпіричного досвіду забезпечення права на справедливий суд на доктрину конституціоналізму та динаміку інститутів правового захисту; б) визначення взаємозв'язку

соціальних цінностей та прав людини і основоположних свобод; в) аналізу ієрархії конституційних цінностей та визначення нормативної природи прав людини і основоположних свобод; г) визначення місця прав людини і основоположних свобод у конституційній структурі та їх дії [226, с. 96-97]. М. Савчин доводив необхідність уведення конституційної скарги як засобу правового захисту, розглядаючи її як невід'ємний атрибут конституційної державності, інструмент забезпечення прямої дії конституційних норм. На його думку, конституційна скарга дасть змогу компенсувати недоліки практики судів загальної юрисдикції, які не завжди можуть урахувати конституційно-правову специфіку окремих справ, що перебувають у їх провадженні [226, с. 104]. Відмітимо, що інститут конституційної скарги в Україні запроваджено у ході конституційної та судово-правової реформ 2016 року.

Цикл наукових праць А. Лужанського присвячено дослідженню конституційної природи права на доступ до правосуддя та характеристиці ознак конституційно-правового механізму гарантій такого права [107; 108]. Право на доступ до правосуддя автор розглядає як суб'єктивне конституційне право [105, с. 41-44]. Слід відзначити, що «право на доступ до правосуддя» та «доступність правосуддя» автором фактично розглядаються як синоніми. Дослідник акцентує, що у Конституції, законодавстві України та в текстах міжнародних договорів, учасницею яких є Україна відсутнє визначення поняття «доступ до правосуддя», а різні його складові розкриваються у рішеннях ЄСПЛ та доводить необхідність законодавчого визначення такої базисної правової категорії. Гарантування державою доступу до правосуддя, підкреслює автор, це шлях від декларацій до реального забезпечення реалізації права на звернення до суду [106, с. 28].

Дисертаційне дослідження О. Лемак присвячено комплексному аналізу проблем теорії і практики права на судовий захист, з огляду на доктрину конституціоналізму і верховенства права. Право на судовий захист автором досліджується у контексті практики КСУ та ЄСПЛ. Авторка

доводить, що доступ до правосуддя охоплює чотири аспекти: 1) досудове вирішення спорів (яке може включати адміністративні процедури оскарження, арбітраж чи інші форми медіації); 2) безоплатну правову допомогу особам, які через певні життєві обставин її потребують; 3) розумні строки провадження; 4) оскарження судових рішень. Структура права на доступ до правосуддя свідчить, що воно не має абсолютного характеру, оскільки більшість із названих елементів не гарантується безумовно, тобто без усіяких заперечень [101, с. 14].

Конституційно-правове дослідження особливостей втілення та реалізації регіональних стандартів права на справедливий суд на рівні української правової системи стало предметом дослідження С. Степанової. Авторка зазначає, що «з метою удосконалення механізму реалізації конституційного права людини на доступ до суду, необхідно: спростити процедури справ, які не викликають особливої складності та розширити категорію цивільних справ, що можуть розглядатися за спрощеною процедурою; змінити в порядку спрощення умови, які перешкоджають ініціювати судовий розгляд; передбачити сплату судового збору лише на стадії ініціювання судового розгляду та відсутність оплати судових витрат при реалізації сторонами процесуальних прав; не зволікати з вирішенням кадрового питання з призначення суддів; збільшити фінансування судової діяльності; передбачити судовий контроль за якістю надання правових послуг захисником в кримінальному провадженні; збільшити контроль держави за виконанням судового рішення; суддям не підходити надмірно формалізовано до вимог, встановлених законом» [246, с. 208].

О. Кайдаш та В. Грохольський звертають увагу на те, що за останні роки законодавцем прийнято нормативно-правові акти стосовно інституту судового захисту прав людини, які пов'язані з розширенням компетенції судів у вирішенні спорів про порушення або неправомірне обмеження прав особистості, подоланні багатьох штучно створених перешкод для ефективного здійснення цієї діяльності [68, с. 31].

Дослідження проблематики доступності правосуддя в юридичних науках процесуального права. Проблема доступності правосуддя з позицій правового регулювання це перш за все її процесуальний аспект, який передбачає розвинуте процесуальне законодавство і практику його застосування судами, тому названа сфера є найбільш досліджуваною.

Із дослідженням та розв'язанням проблеми доступу до правосуддя, на думку Ю. Битяка, безпосередньо пов'язаний пошук оптимальної моделі правосуддя в Україні. В період підготовки до створення адміністративної юстиції в Україні він указував, що реально впливати на доступність адміністративного правосуддя за умов становлення судової системи в Україні можуть: ефективне поновлення права людини та правовий захист від органів публічної влади; відповідність міжнародно-правовим стандартам; надання, у разі необхідності, безоплатної правової допомоги; встановлення чіткої процедури розгляду адміністративних спорів; територіальна наближеність адміністративних судів до населення; підготовка висококваліфікованих фахівців для адміністративних судів; забезпечення виконання рішень; виконання рекомендацій Ради Європи; розширення участі неурядових і громадських організацій під час надання правової допомоги у квазісудових формах вирішення спорів; спрощення правових процедур; належне фінансування адміністративних судів з метою забезпечення їх незалежності [15, с. 55-56]. Значна частина цих рекомендацій автора була втілена у життя, що показує практичну значущість доктринальних досліджень питання доступу до правосуддя.

Процесуальний аспект доступності правосуддя у цивільних справах як стандарту справедливого судочинства проаналізовано у монографічному дослідженні Н. Сакари. Авторкою проаналізовано історичні та концептуальні витоки проблеми доступності правосуддя, процес її інституалізації [229; 228]. На основі аналізу інституалізації доступності правосуддя у законодавстві України, міжнародних нормах, рішеннях та прецедентній практиці ЄСПЛ

дослідниця стверджує, що «доступність правосуддя слід характеризувати як полісистемне явище, до складу якого слід включити інститути, які:

забезпечують реальну можливість громадян звернутися до суду за захистом прав, не обмежуючи сферу правосуддя певним колом справ;

створюють механізми захисту всіх прав людини, в тому числі й тих, які належать до так званих прав третього покоління;

гарантують, що процедура розгляду справи буде справедливою, а відновлення порушених прав – ефективним;

усувають перешкоди фінансового характеру за рахунок звільнення певних категорій осіб від сплати судових витрат, надання відстрочки чи розстрочки у їх сплаті;

надають можливість скористатися послугами представника, отримати правову допомогу» [229, с.46].

Таким чином, на підставі викладеного можна зробити висновок, що у концепції Н. Сакари «доступність правосуддя – це певний стандарт, який відбиває вимоги справедливого й ефективного судового захисту, що конкретизуються в необмеженій судовій юрисдикції, належних судових процедурах, розумних строках і безперешкодного звернення будь-якої зацікавленої особи до суду» [229, с.46-47].

Проблемам реалізації судової влади у цивільному судочинстві також присвячено монографічне дослідження О. Ткачука, який серед пріоритетних напрямів модернізації реформування вітчизняного цивільного процесуального права називає введення диверсифікованої системи спрощених проваджень та процедур. Актуальним є аналіз суміжних із цивільним судочинством інститутів юстиціарної сфери, серед яких автор називає інститути АВС та виконання судових рішень [253, с.9, 214].

Не залишилась поза увагою науковців і проблема доступу до кримінального правосуддя. Зокрема, В. Шибіко здійснив спробу довести, що доступ до правосуддя є самостійним принципом кримінального процесу України, що має своєю змістовою основою загальне право людини і

громадянина на судовий захист. Вчений стверджує, що забезпечення права на доступ до правосуддя відповідає критеріям, за якими визначаються принципи кримінального процесу [269, с. 167]. Зауважимо, що особливий характер втручання у права людини у кримінальному судочинстві вимагає запровадження правових гарантій, серед яких визначальне значення має належати механізму реального забезпечення доступу до правосуддя.

І. Гловюк при дослідженні питання про сутність та співвідношення категорій «доступ до суду» та «доступ до правосуддя», формулює поняття доступу до суду у кримінальному процесі як «наявність можливості розгляду та вирішення по суті кримінально-правового та кримінально-процесуального спору судом як на досудових (доступ до судового контролю), так і у судових (доступ до правосуддя) стадіях, а доступ до правосуддя розуміє як забезпечення можливості розгляду кримінальної справи по суті у судових стадіях кримінального процесу» [35, с. 5].

І. Мокрицька, характеризуючи стан доступності до правосуддя у кримінальному процесі, звертає увагу на чинники, які перешкоджають його реформуванню: невідповідність сучасній стратегії держави реформування судової влади універсальним та регіональним стандартам кримінального судочинства; неузгодженість змісту права на справедливий суд та права на судовий захист; суперечливість права на правову допомогу; недосконалість кримінального процесуального законодавства.

Серед головних критеріїв доступності до правосуддя у кримінальному процесі авторка називає: забезпечення доступності правосуддя із урахуванням європейських та міжнародних стандартів; пріоритетність прав та свобод людини; безбар'єрність, прозорість та доступність звернення до суду, кримінального провадження, процесуальних рішень, процедур оскарження процесуальних рішень, процедур виконання процесуальних рішень у кримінальному процесі; наявність громадського контролю на усіх стадіях кримінального провадження [125, с. 10-11].

Сутність доступу до правосуддя як загальної засади кримінального провадження є предметом дослідження і практикуючих вчених-юристів. Так, О. Балацька пише про те, що доступ до суду включає організаційні (судоустрійні) та функціональні елементи. До першої групи автор відносить: побудову доступної системи судів з урахуванням їх територіального розташування, добір кваліфікованих осіб на посаду судді, організаційне забезпечення функціонування судів тощо. До другої групи: порядок порушення справи у суді, дотримання строків провадження, можливість оскарження дій чи бездіяльності посадових осіб, дотримання процедури розгляду справи, виконання рішення [9, с. 266]. Дослідження названих напрямків є актуальними питаннями подальших наукових досліджень. Варто також відзначити, що правове закріплення зазначених елементів є державною гарантією не тільки на звернення до суду, а й гарантією справедливого та неупередженого судового розгляду, головною метою якого є захист прав та законних інтересів особи.

Таким чином, ми можемо говорити про те, що посилення доступності правосуддя є основоположним напрямком ефективного реформування процесуального законодавства.

Аналіз сучасних досліджень демонструє, що більшість вітчизняних вчених розглядають право на доступ до правосуддя крізь призму інституту гарантій прав людини. Тому можна стверджувати, що право на доступ до правосуддя за своєю суттю виступає у якості загальної правової гарантії людини і громадянина на судовий захист.

1.2. Доступність правосуддя як гарантія забезпечення прав людини та громадянина в транзитивному суспільстві

В умовах транзитивного періоду судова система характеризується низкою специфічних ознак, що актуалізує її дослідження, зокрема виявлення механізмів доступності до правосуддя. Зауважимо, що поняття

«транзитивності» пов'язано з нестабільністю, суперечливістю, невизначеністю постійних змін, відсутністю цілісності у процесі оновлення суспільства та його соціальних інститутів. Щодо судово-правової реформи, то в Україні вона триває третє десятиріччя і демонструє всі ознаки, властиві транзитивній правовій системі.

Стан і рівень забезпечення прав людини у транзитивних суспільствах, до яких належить і Україна, є однією з найбільших їх проблем, що має складні прояви внутрішньодержавного й міжнародного характеру. Зокрема, йдеться про незадовільний стан дотримання державою закріплених у Конституції України прав і свобод людини. Як уявляється, саме доступність правосуддя є запобіжником порушень прав людини та водночас ефективним засобом відновлення порушених прав і свобод. Тим самим, створюються реальні умови реалізації в повному обсязі прав і свобод кожній людині. Зважаючи на триваючий і не завжди послідовний транзит до правової держави, українське суспільство потребує акультурації уже досягнутих розвинутими правовими системами, засобів забезпечення доступу до правосуддя. Такий досвід має бути запроваджений зусиллями як механізму державної влади, так і діяльністю інституцій громадянського суспільства України. Саме в транзитивному стані суспільства, соціальні індивіди виявляють здатність постійно формулювати нові альтернативи розвитку суспільної та правової системи.

Право на доступ до правосуддя є основоположним фундаментальним правом, визнаним світовим співтовариством і зафіксованим в міжнародно-правових актах: Загальній декларації прав людини (далі – ЗДПЛ), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ), Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (далі – МПГПП) та ін.[58; 81; 122]. Разом з тим, зміст права на «доступ до правосуддя» не розкрито ані на міжнародному, ані на національному рівні у будь-якій нормативній дефініції. Як правило, названі правові акти містять лише загальні принципи або окремі складові доступу до правосуддя.

Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 60/147 від 16 грудня 2005 р. «Основні принципи і керівні положення, що стосуються права на правовий захист і відшкодування збитків для жертв грубих порушень міжнародних норм в області прав людини і серйозних порушень міжнародного гуманітарного права» розглядає доступність як необхідну характеристику судових і адміністративних механізмів захисту прав людини. Зазначена Резолюція прямо вказує на необхідність забезпечити виконання міжнародних зобов'язань, які впливають як із права на доступ до правосуддя, так і з права на справедливий і неупереджений судовий розгляд [196].

Суттєвий вплив на створення і застосування національного права мають рекомендації Комітету міністрів Ради Європи (далі – КМРЄ). Такі рекомендації не мають формальної зобов'язуючої сили, але, будучи джерелами «м'якого права» (soft law), враховуються державами-членами Ради Європи (далі – РЄ) як орієнтир для розвитку законодавства та юридичної практики. Велика кількість таких рекомендаційних актів присвячена саме державній діяльності у покращенні доступу до правосуддя. Директор з прав людини Генерального Директорату з прав людини та верховенства права РЄ Крістоф Пуарель на відкритті слухання Комітету Верховної Ради України (далі – ВРУ) з питань правової політики на тему «Проблеми виконання Україною рішень ЄСПЛ» (організовано за сприяння проєкту РЄ «Подальша підтримка виконання Україною рішень у контексті ст. 6 ЄКПЛ»), підкреслив, що «71% справ проти України знаходяться на посиленому нагляді в порядку денному КМРЄ. Це демонструє наявність систематичних та структурних проблем, які залишаються невирішеними протягом десятиліть» [80]. Отже, неможливо забезпечити доступ до правосуддя, не виконуючи рішення ЄСПЛ та не дотримуючись принципу верховенства права. Рекомендації КМРЄ державам-членам доцільно систематизувати на такі групи:

1) рекомендації КМРЄ загального характеру:

Рекомендація № R (81) 7 КМРЄ стосовно шляхів полегшення доступу до правосуддя (травень 1981 р.) закріплює концепцію доступу до правосуддя, передбачає заходи, спрямовані на полегшення доступу до суду, а саме: інформування громадськості про порядок звернення до суду і захисту своїх інтересів під час судового процесу; спрощення процесу; прискорення розгляду; скорочення судових витрат; створення особливих процедур за позовами на незначні суми і за сімейними спорами [202];

Рекомендація № R (86) 12 КМРЄ щодо заходів з попередження і зменшення надмірного робочого навантаження в судах (вересень 1986 р.) пропонує урядам держав-членів, сприяти примиренню сторін як поза судовою системою, так і до чи в ході судового провадження [203];

Суттєве значення для реалізації права на правову допомогу має Резолюція (78) 8 КМРЄ про безоплатну правову допомогу і юридичні консультації від 2 березня 1978 р.;

Рекомендація № R (2000) 2 КМРЄ щодо повторного розгляду або поновлення провадження у певних справах на національному рівні після прийняття рішень ЄСПЛ від 19 січня 2000 р.;

Рекомендація Res (2004) 6 КМРЄ щодо вдосконалення національних засобів правового захисту від 12 травня 2004 р.;

Рекомендація Res (2001) 3 КМРЄ щодо надання громадянам судових та інших юридичних послуг з використанням новітніх технологій від 28 лютого 2001 р.

Рекомендація Res (2003) 14 КМРЄ щодо функціональної сумісності інформаційних систем у сфері юстиції від 9 вересня 2003 р.;

Рекомендація CM/Res (2010) 3 КМЄР щодо ефективних засобів правового захисту від надмірної тривалості провадження;

Рекомендація CM/Res (2010) 12 КМРЄ щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки від 17 листопада 2010 р. [200].

Аналізуючи зміст рекомендації КМРЄ загального характеру, можна зробити висновок про те, що право на доступ до правосуддя включає

різноманітні аспекти, серед основних можна назвати: фізичну доступність судів; можливість брати участь у розгляді справи; доступ громадян до правової допомоги; доступ громадян до інформаційних систем та новітніх технологій; фінансову доступність судових процедур; розумність строків розгляду справи; зрозумілість мови, на якій ведеться правосуддя; застосування процедур, які полегшують звернення до суду та інші.

2) рекомендації щодо доступу до правосуддя окремих категорій осіб;

Рекомендація № R (93) 1 КМРЄ про ефективний доступ до закону і правосуддя для найбідніших верств населення від 8 січня 1993 р.;

Рекомендація № R (97) 13 КМРЄ щодо залякування свідків і прав сторони захисту від 10 вересня 1997 р.;

Рекомендація Res (2005) 9 КМРЄ щодо захисту свідків та осіб, які співпрацюють з правосуддям від 20 квітня 2005 р.;

Рекомендація № R (85) 1 КМРЄ щодо положення потерпілого в рамках кримінального права і кримінального процесу від 28 червня 1985 р.;

Рекомендація Res (2006) 8 КМРЄ щодо допомоги потерпілим від злочинів від 14 червня 2006 р.;

3) рекомендації щодо правосуддя в окремих категоріях справ:

Резолюція (76) 5 КМРЄ про БПД в цивільних, господарських і адміністративних справах від 18 лютого 1976 р.;

Рекомендація № R (84) 5 КМРЄ щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя від 28 лютого 1984 р.;

Рекомендація № R (87) 18 КМРЄ щодо спрощення кримінального правосуддя від 17 вересня 1987 р.;

Рекомендація № R (95) 5 КМРЄ щодо запровадження та покращення функціонування систем і процедур оскарження по цивільних і господарських справах від 7 лютого 1995 р.;

Рекомендація № R (95) 12 КМРЄ щодо управління системою кримінального правосуддя від 11 вересня 1995 р.;

Рекомендація Rec (2003) 16 КМРЄ щодо виконання рішень адміністративних і судових органів у галузі адміністративного права від 9 вересня 2003 р.;

Наведеними документами Ради Європи, проблематика доступності до правосуддя не вичерпується. Для розуміння сутності права на доступність до правосуддя, порядку його реалізації важливі й інші рекомендації КМРЄ, яких у сфері судочинства налічується більше сотні документів. Ще більше значення для розуміння європейських стандартів доступу до правосуддя має практика ЄСПЛ (далі – Європейський суду з прав людини).

Правовим підґрунтям реалізації права на доступ до правосуддя у правовій системі України є ст. 55 Конституції України, частину першу якої слід розуміти так, що кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку. Суд не повинен відмовити у правосудді, якщо людина вважає, що її права порушені або створюються перешкоди для їх реалізації. Відмова суду у прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке згідно зі статті 64 Конституції України не може бути обмежене [85]. Передбачене Конституцією право на судовий захист, будучи самостійним конституційним правом, одночасно виконує забезпечувально-відновну функцію по відношенню до всіх інших прав і свобод людини і громадянина. Така риса цього конституційного права зумовлена особливим призначенням судової влади, яка має здійснювати ефективний захист і відновлення порушених прав і свобод. Забезпечення доступу до правосуддя для всіх є пріоритетом Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року [187]. Головним стратегічним пріоритетом Міністерства юстиції України є «гарантування та захист прав людини відповідно до принципів правової держави, який у межах своїх повноважень активно сприяє проведенню судової реформи в Україні, метою якої є становлення дієвої, справедливої та доступної системи правосуддя» [248]. Серед основних цілей державної політики та завдань Міністерства юстиції України на 2021-2023 роки, у сфері прав людини та

доступу до правосуддя слід визначити: забезпечення виконання Національної стратегії у сфері прав людини; забезпечення належного функціонування ефективного механізму виконання рішень ЄСПЛ; посилення ефективності системи надання безоплатної правової допомоги кожному, хто не має можливості самотійно захищати свої права та інтереси; створення умов для самоврядування судових експертів та розширення доступу осіб до послуг судових експертів як складової доступу до правосуддя; забезпечення належної взаємодії між державними інформаційними ресурсами для автоматичного обміну даними та усунення необхідності подання додаткових документів; швидкий і зручний доступ до документальної інформації та інших архівних інформаційних ресурсів; розбудова ефективної системи виконання судових рішень та рішень інших органів, забезпечення представництва держави у ЄСПЛ під час розгляду міждержавних справ України проти Росії та інші [141].

Україна, тривалий час перебуваючи у стані реформування правової системи, поступово приводить сферу правосуддя у відповідність до міжнародних та європейських стандартів. Зокрема, це проявляється у прямому застосуванні українськими судами положень міжнародних договорів. Уперше, Конституційний Суд України (далі – КСУ) зробив посилання на положення міжнародних договорів у справі за зверненнями жителів міста Жовті Води від 25.12.1997 р. № 9-зп, де зазначив, що ч. 1 ст. 55 Конституції України відповідає зобов'язанням України, які виникли, зокрема, у зв'язку з ратифікацією Україною МПГПП, ЄКПЛ, що згідно зі ст. 9 Конституції України є частиною національного законодавства України [216].

Відсутність нормативних дефініцій права на доступ до правосуддя зумовила вироблення розуміння його змісту шляхом судового тлумачення.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що в інтерпретації ЄСПЛ основні елементи права на доступ до правосуддя є такими: право на фактичний доступ до суду, право на справедливий судовий розгляд і

своєчасне вирішення спорів, право на адекватне відшкодування, право на застосування принципів дієвості та ефективності при здійсненні правосуддя. Підкреслимо, що практичний розвиток ідей доступу до правосуддя відбувся багато в чому завдяки практиці ЄСПЛ.

Право на справедливий суд гарантується ст. 6 ЄКПЛ, яка складається з двох частин: перший пункт статті відноситься як до кримінального, так і цивільного процесу, а другий та третій пункт складають так званий мінімальний кримінально-процесуальний стандарт. Таке право не має абсолютного характеру, воно може бути обмеженим, оскільки за своєю природою підлягає державно-правовому регулюванню.

Жодне сучасне дослідження проблематики доступу до правосуддя не обходиться без посилань на справу «Голдер проти Сполученого Королівства», якою створено найважливіший прецедент і доступ до правосуддя визнано одним з елементів права на справедливий судовий розгляд [36]. У п. 28 Суд зазначив, що п. 1 ст. 6 ЄКПЛ прямо не говорить про доступ до правосуддя. У ньому проголошуються інші права, які впливають з основоположної ідеї та взяті в сукупності, вони складають єдине право, яке не отримало точного визначення. Тому, ЄСПЛ покликаний установити за допомогою тлумачення, чи є доступ до правосуддя складовою частиною зазначеного права. У пунктах 35-36 рішення, Суд констатує, що «було б немислимим, щоб п.1 ст. 6 містив детальний опис наданих сторонам процесуальних гарантій у цивільних справах і не захищав би в першу чергу те, що дає можливість практично користуватися такими гарантіями, а саме – доступ до суду. Такі характеристики процесу як справедливість, публічність, динамізм позбавляються сенсу, якщо немає власне судового розгляду. Все вищезазначене свідчить про те, що право доступу до правосуддя є одним із невід’ємних складових права, гарантованого п. 1 ст. 6 ЄКПЛ» [36]. Суд вважає, що право на доступ до суду не є абсолютним (п.38). Саме відсутність нормативної дефініції цього права залишає мовчазне припущення про можливість обмеження цього права, але такого, що не торкається його

основного змісту. У справі «Ешінгдейн проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ уточнив, що «право на доступ до суду не є абсолютним і може бути обмежене, однак обмеження, що накладаються, не повинні підривати саму суть права»[54]. Така правова позиція в ході розвитку прецедентної практики потребувала уточнень: Які обмеження допустимі? Які обмеження підривають фундаментальні правові гарантії? Для відповіді на ці питання ЄСПЛ з'ясовує, що мав на меті законодавець, встановлюючи обмеження права на доступ до правосуддя, та виявляє цілі конкретних заявників, які стикнулися з такими обмеженнями.

На механізм реалізації права на доступ до правосуддя суттєво впливають чинники політичного, економічного, соціального, психологічного, технічного характеру. Так, наприклад, в умовах локдауну під час пандемії доступ до правосуддя значною мірою залежить від рівня цифровізації державного механізму, а також від рівня цифрової грамотності населення, доступності технічних засобів (наявність смартфона, безперебійність та надійність інтернет-зв'язку тощо).

У транзитивний період, який задає постійний вибір векторів правового розвитку, питання практичної реалізації права на доступ до правосуддя залишається особливо актуальною проблемою. Л. Матвєєва, транзитивне суспільство, визначає як певний етап розвитку суспільства, що характеризується суттєвою трансформацією усіх або більшості соціальних інститутів, цінностей та норм, які зумовлюють виникнення нових соціальних структур та змін в організації управління суспільством. Авторка підкреслює, що найяскравіше транзитивність позначається на сутності та організації державної влади, а формування самостійної судової гілки влади та судів розглядається як різновид транзиції у правовій сфері. Але, попри чисельні зміни у судівництві, які відбуваються за період незалежності, правова система України потребує подальшого наближення судової влади до стандартів справедливого правосуддя [114, с. 129]. Транзитивне суспільство, яке постійне змінюється, викликає у більшості людей втрату почуття

стабільності та спрямовує на короткострокові або тимчасові рішення. Для особистості транзитивність суспільства постає як не завжди зрозумілі та передбачувані умови, які унеможлиблюють прогнози правового розвитку на майбутнє. Одні люди намагаються включитися в правовий ритм життя, звертаючись до способів вирішення, узятим з минулого, інші відмовляються від застосування минулого досвіду, але не встигають за випереджаючою їх правовою реальністю. Таким чином, виникають проблеми правової соціалізації та правового захисту особистості в транзитивному суспільстві. Переплетення у транзитивному суспільстві різних видів культури призводить до конфлікту в системі правових цінностей та зниження соціальної ролі права як регулятивного фактору, в тому числі і в сфері захисту прав людини та доступу до правосуддя.

Серед чинників (бар'єрів) в умовах транзитивності, що перешкоджають реалізації та захисту права на доступ до правосуддя можна назвати:

1) нестабільність правової системи, що є головною першоосновою для обмеження права на доступ до правосуддя. Тривала фрагментарна трансформація та затяжні безсистемні зміни судової системі України, стримують розвиток в напрямку правової держави та стають для громадян перешкодою у доступі до правосуддя, зокрема, це відсутність плановості, неспівпадіння в часі реформ у різних сегментах правової системи, зокрема розриви в часі між змінами матеріального і процесуального права. З політичних міркувань немає реформи правосуддя щодо неповнолітніх.

Враховуючи невисокий рівень правової культури суспільства та водночас високий рівень корупції (у тому числі корумпованості судової влади), та аспект її небажання реагувати на інтереси суспільства, тому висновки щодо функціонування правової системи держави будуть невтішними. Для підтвердження зазначених положень, наведемо підсумки загальнонаціонального соціологічного опитування населення України, яке проведено у вересні – жовтні 2017 року Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» відповідно до

якого, найбільш корумпованими установами є суди, 52% опитаних вказали що тут корупція дуже поширена [90].

Хронічною хворобою сучасного транзитивного суспільства є суспільна недовіра та неповага до суду, яка зростає на ґрунті соціальних, економічних, політичних проблем. Це підтверджують та демонструють опубліковані висновки дослідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова у жовтні 2020 року. Значна частина населення українським судам зовсім не довіряють – 40,6 %, скоріше не довіряють – 37,4 %, скоріше довіряють – 11,3 %, повністю довіряють лише 1,7 %, важко відповісти – 9 %, а баланс довіри-недовіри складає 65 % [244]. У березні 2021 року, «63% громадян назвали судову реформу частково чи повністю провальною і лише 5% – частково чи повністю успішною» [304].

За результатами соціологічного опитування, проведеного у травні 2021 року фондом «Демократичні ініціативи» та Центром Разумкова «лише 10,5% українців переконані, що мають рівні шанси на справедливість у суді незалежно від свого статусу чи фінансів. Натомість, майже 80% вважають, що у суді виграє багатша чи впливовіша сторона. Крім того, 11,2% (близько 4,5 млн.) опитуваних громадян за останні два роки могли звернутись до суду за захистом своїх прав, однак не використали своє право, оскільки вважають, що мають низький шанс отримати справедливе рішення. За результатами опитування, 42,7% опитаних не звертаються до суду, оскільки не вірять у можливість отримати справедливе і законне рішення. Ще 41,2% переконані, що вирішення питання у суді забере багато часу, а 42,3% - багато грошей»[277].

Таким чином, в Україні сьогодні наявні усі ті перешкоди доступу до правосуддя, виявлені Флорентійським проєктом п'ятдесят років тому.

Суспільна довіра до суду є комплексним явищем, на формування якої впливають різноманітні фактори, такі як: діяльність судів, оцінка доступності судів, зручності приміщення суду, реформи судової системи, професіоналізм судей, загальна оцінка роботи суду, оцінювання справедливості рішень суду,

комунікація з громадянами, досвід громадян пов'язаний із судом, та стереотипи щодо нього та багато інших. Рівень довіри та поваги до суду можна підвищити через реформування судової системи та покращення роботи суду.

2) нестабільне, ситуативне, недосконале процесуальне законодавство.

Так, професор В. Тертишник, аналізуючи проблеми сучасного кримінального судочинства, пише про те, що «Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) у традиціях тоталітарного суспільства і майстерності штучного створення юридичних фікцій та колізій встановив приписи, якими фактично унеможливив захиснику-адвокату скористатись правами, визначеними у ст. 20 Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»». Автор підкреслює, що «у чинному КПК України здійснено штучну формалізацію доказового права та інституту захисту, яка суперечить об'єктивним законам пізнання, логіки та природного права, й здатна перетворити судовий процес у безкінечну тяганину, за якою важко буде побачити піклування про долю людини» [252, с. 212-213].

Про нестабільність процесуального законодавства свідчить і велика кількість хаотичного, ситуативного внесення змін до нього. Так, 30 березня 2020 року прийнятий закон №540-IX, який передбачає внесення змін до законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби. Названий закон спростив наявну процедуру, запровадив автоматичне продовження процесуальних строків та за своїм змістом мав суперечливий характер. Позитивний аспект внесених змін, полягав у наданні можливості захистити права особам, які через карантинні обмеження не мали змогу прибути до суду. Негативний аспект полягав в тому, що у більшості випадків такі зміни суттєво затягнули розгляд судових справ [162]. Деякі недоліки закону було виправлено законом України № 731-IX від 18 червня 2020 року, яким внесені зміни щодо перебігу процесуальних строків під час дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України (далі – КМУ) з

метою запобігання поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19)» та передбачено, що процесуальні строки, які були продовжені Законом України № 540-IX, закінчуються через 20 днів. Законом також внесені зміни до перехідних положень Цивільного процесуального (далі – ЦПК) та Господарського процесуального кодексів (далі – ГПК), а також до Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) та встановлюється, що «під час дії карантину суд за заявою учасників справи поновлює процесуальні строки, встановлені нормами процесуальних кодексів, якщо визнає причини їх пропуску поважними і такими, що зумовлені обмеженнями, впровадженими у зв'язку з карантином» [159]. А. Крижановський підкреслює, що функціонування правової сфери у період пандемії COVID-19, відреагувала збільшенням навантаження на правоохоронну систему, трансформацією правопорушень, переформатуванням функціонування системи правосуддя та правової допомоги, переходом правового життя у нові форми [71, с. 8];

3) *недоліки правозастосовної судової практики*, які виявляються у відсутності єдності судів у застосуванні норм процесуального права під час розгляду справ. Повсякденна правозастосовна судова практика свідчить про те, що існують процедурні, процесуальні, формальні, економічні перешкоди для ефективного функціонування правозахисного механізму. Однією з причин такої ситуації є відсутність актуальної узагальненої судової практики, яка не узгоджується з оновленими процесуальними кодексами та призводить до різного трактування їх положень. ЄСПЛ у своїх рішеннях зазначає, що можуть бути справи, у яких розбіжності у прецедентному праві призводять до порушення п. 1. статті 6 ЄКПЛ. Факт порушення Україною права на справедливий суд, складає 33 % від загальної кількості рішень, ухвалених ЄСПЛ проти України [288].

Так, у справі «Серков проти України» ЄСПЛ констатує, що «Верховний Суд без належного обґрунтування змінив свій підхід до тлумачення норми права та не навів аргументів, щоб пояснити відповідну

зміну тлумачення. ЄСПЛ не вбачає жодного виправдання для зміни юридичного тлумачення, з якою зіткнувся заявник»[238]. Така відсутність прозорості, підкреслює Суд, несприятливо впливає на довіру суспільства та віру в закон, тому Суд вважає, що спосіб, у який тлумачили відповідні положення законодавства, негативно вплинув на їхню передбачуваність. О. Копитова зазначає, що забезпечення єдності судового правозастосування у період транзитності законодавства вимагає консолідованої діяльності усіх публічних інституцій України, а не лише судів [88, с. 165]. Складність у судовій практиці викликає і застосування судами новел процесуального законодавства.

Постійність суперечливих судових рішень призводить до стану правової невизначеності та суттєво знижує суспільну довіру до суду, а розбіжність висновків Верховного Суду у аналогічних справах можна вважати порушенням засади права на справедливий суд. Вітчизняна судова система має запобігати винесенню суперечливих рішень та вирішувати розбіжності правовими процесуальними способами.

4) *дефіцит судових кадрів, зумовлений незаповненням численних вакансій.* Забезпечення надання якісної правової допомоги є можливим за умови, якщо правову допомогу надаватимуть висококваліфіковані фахівці у сфері права. Кадровий дефіцит суддів в судах України першої та апеляційної інстанцій зумовлює значне збільшення навантаження суддів, призводить до тривалого розгляду справ та погіршує доступ до правосуддя. На це звертає увагу і член Вищої ради правосуддя С. Шелест, за статистичними даними якої «за перший квартал 2021 року на розгляд 4 864 повноважних суддів місцевих та апеляційних судів надійшло 1 007 133 справи, розглянуто 892 407 справ. За 2020 рік, на розгляд 4 991 повноважного судді місцевих та апеляційних судів надійшло 3 675 932 справи, розглянуто 3 510 209 справ. Особливо критичною є ситуація в апеляційних судах: в Запорізькому апеляційному суді правосуддя здійснюють 16 суддів із 40, передбачених штатним розписом; у Харківському апеляційному суді – 16 суддів із 60; у

Закарпатському апеляційному суді – 12 суддів із 25; у Сумському апеляційному суді – 7 суддів із 25; у Одеському апеляційному суді – 20 суддів із 45; у Першому апеляційному адміністративному суді – 9 суддів із 21. За такої нестачі суддів, дотримання строків розгляду справ є просто нереальним» [267].

13 липня 2021 року ВРУ ухвалила закон № 1629-IX, яким внесені зміни до закону «Про судоустрій і статус суддів» та інших законів щодо відновлення роботи Вищої кваліфікаційної комісії суддів України» (далі – ВККС України). У законі враховано позиції КСУ, застереження Венеціанської комісії, рекомендації, надані програмою USAID «Нове правосуддя» та проєктом ЄС «Право-Justice». Відповідно до положень закону, «членів ВККС призначає Вища рада правосуддя (далі – ВРП) за результатами відкритого конкурсу, який буде проведено за дієвою участю представників міжнародних організацій» [164];

5) *затягування розгляду судових справ у зв'язку з перевантаженням суддів*. Затягування у здійсненні правосуддя – відмова у правосудді (Justice delayed is justice denied), принцип який бере свій початок з Великої хартії вольностей 1215 року, залишається актуальним і за сучасних умов. Право на розгляд справи судом у «розумні строки» гарантується і ЄКПЛ. Аналіз предмету скарг, поданих проти України, свідчить, що переважна кількість скарг стосується надмірної (нерозумної) тривалості досудового слідства, судового розгляду чи виконання рішень національних судів та відсутності правових засобів для вирішення цієї проблеми на національному рівні. У більшості випадків, недотримання належних строків у справах проти України пов'язані зі: «неодноразовим направленням судами на новий розгляд; непроведенням судових засідань протягом тривалого часу; незастосуванням заходів примусу до осіб, які не з'являються на призначене засідання та багато інших прикладів» [126, с.114-117].

Так, у рішенні «Странніков проти України» Суд дійшов висновку, що «тривалість оскаржуваного процесу була надмірною» (розпочато у травні

1995 року, завершено у січні 2004 року) та не відповідає вимозі «розумності строку». Критеріями оцінювання тривалості провадження, є: «складність справи; поведінка заявника; дії відповідних органів» [247]. Порухення вимоги «розумного строку», ЄСПЛ визнає і у справі «Кривошей проти України» та зазначає, що «провадження, яке включало в себе досудове слідство та судовий розгляд справи судами трьох інстанцій, тривало більше ніж 10 років та 9 місяців» [97]. Також, ЄСПЛ визнав порушення пункту 1 ст. 6 у справі «Савченко проти України» та вказав на перебільшену тривалість провадження у національних судах (11 років та один місяць). ЄСПЛ підкреслив, що основною причиною зволікань у провадженні були процесуальні порушення, за які несуть відповідальність національні суди [224]. Крім того, ЄСПЛ звертає увагу на однотипність скарг, що подаються на підставі ст. 6 Конвенції через порушення розумного строку розгляду справ національними судами України. Так, ЄСПЛ об'єднав заяви «Бало-Балицький та інші проти України» та дійшов висновку, що тривалість судового розгляду у цих справах (кримінальних проваджень) була надмірною і не відповідала вимозі «розумного строку», а у заявників не було ефективного засобу юридичного захисту у зв'язку з цими скаргами, і констатував порушення пункту 1 ст. 6 та ст. 13 Конвенції [10]. Це свідчить про необхідність впровадження таких правових національних механізмів, які унеможливають такі порушення. У справі «Зосімов проти України» Суд нагадує, що у кримінальних справах відлік «розумного строку», передбаченого ст. 6, зазвичай починається з моменту пред'явлення особі обвинувачення [66]. У цивільних справах гарантії «розумного строку» починаються з моменту початку цивільного провадження, а закінчуються отриманням остаточного рішення національного суду.

Дотримання вимоги щодо розумного строку розгляду справ у судах є однією з основних проблем не лише для нашої держави, а й для правових систем більшості країн – членів РЄ. Порушення темпоральних принципів, що запроваджені у ст. 6 Конвенції державами-учасницями становить близько

40% від загальної кількості порушень. У багатьох європейських країнах уже розпочалось формування механізмів захисту прав осіб від надмірної тривалості розгляду справ у національних судах, задля узгодження внутрішнього законодавства з вимогами ЄСПЛ. Так, на виконання рішення ЄСПЛ у справі «Кудла проти Польщі» в Польській Республіці прийнято Закон «Про порушення права сторони на розгляд справи без необґрунтованої затримки судового розгляду». Положення закону закріплюють право особи подати скаргу про порушення її права на своєчасний розгляд справи, якщо провадження в цій справі тривало довше, ніж це необхідно для встановлення необхідних для розгляду справи обставин. В Італії, також, діє Закон Пінто, що передбачає національні засоби правового захисту в разі порушення розумної тривалості судового розгляду [43, с. 166].

В. Кушнєров, у дисертаційному дослідженні наводить результати вивчення рішень ЄСПЛ у справах проти України щодо тривалості провадження та встановлює, що строк судового розгляду 164 справ становив: менше ніж 3 роки (3 %), від 3 до 6 років (9 %), від 7 до 10 років (61 %), понад 10 років (27 %). Також, автор виокремлює стадії кримінального провадження, на яких констатовано порушення «розумних строків»: стадія досудового розслідування (7 %), судовий розгляд (51 %), провадження в суді апеляційної інстанції (14 %), виконання судових рішень (3 %), провадження в суді касаційної інстанції (3 %), провадження за нововиявленими обставинами (22 %). Таким чином, середня тривалість розгляду справи (з-поміж тих, які стали предметом розгляду ЄСПЛ) становить від 7 до 10 років, а порушення розумних строків здебільшого відбувається на стадії судового розгляду [99, с.238-239; 100, с.163-164];

б) ускладнений для громадян порядок звернення до суду, надмірна зарегульованість питань, пов'язаних з вимогами до змісту позовної заяви, процедури подання доказів та інше. Особливо гострим є питання про можливість оскарження судових рішень. На зазначений аспект, звертає увагу і ЄСПЛ, який у справі Bellet v. France дійшов висновку, що «рівень доступу,

наданий національним законодавством, має бути достатнім для забезпечення права особи на суд з огляду на принцип верховенства права в демократичному суспільстві. Для того, щоб доступ був ефективним, особа повинна мати чітку практичну можливість оскаржити дії, які становлять втручання у її права»[282, с.12]. У справі «Березовські проти України» ЄСПЛ дійшов висновку, що відмова Вищого адміністративного суду України розглянути касаційну скаргу заявників, у зв'язку з пропусченням строку її подання ґрунтувалася на помилці, відповідальність за яку, несли органи судової влади, а не заявники. Європейський суд констатував порушення п. 1 ст. 6 Конвенції [13];

7) *висока вартість якісних юридичних послуг.* У багатьох країнах, понад 60% населення не мають доступу до якісних юридичних послуг. Суттєво впливають на можливості захисту прав у судовому порядку, зниження рівня доходів громадян, які зумовлені об'єктивними економічними, соціальними процесами, зростанням інфляції, безробіттям, запровадженням карантинних обмежень та іншими умовами. Державою проголошується рівний доступ до суду абсолютно кожному, разом з тим не всі громадяни спроможні оплатити судовий збір. Так, О. Сакара пише про те, що має бути запроваджена «гнучка» система сплати обов'язкового судового збору, що враховує інтереси як держави щодо належного фінансування органів судової влади й недопущення необґрунтованих звернень до суду, так і конкретної особи, у якої внаслідок скрутного фінансового становища можуть виникати складнощі зі сплатою судового збору й, відповідно, з реалізацією права на судовий захист [230, с.201].

Відповідно до практики ЄСПЛ, «сплата судових витрат не повинна перешкоджати доступу до суду, ускладнювати цей доступ такою мірою, щоб завдати шкоди самій суті цього права, та має переслідувати законну мету» (справа «Креуз проти Польщі») [96]. У справах «Kniat v. Poland», «Jedamski and Jedamska v. Poland» зазначено, що «оцінюючи фінансове становище особи, яка звертається до суду з вимогою про звільнення її від сплати

судового збору, зменшення його розміру, надання відстрочки/розстрочки, національні суди повинні встановлювати наявність у такої особи реального доходу, рухомого чи нерухомого майна, цінних паперів, можливості розпорядження ними без значного погіршення фінансового становища» [292; 293];

8) *низький рівень правової культури та недолік юридичних знань.* Українське суспільство прагне рівноправного включення до спільноти розвинутих європейських країн. Проте, варто визнати, що рівень правової обізнаності, у тому числі про принципи й правила функціонування ефективних і доступних систем правосуддя залишається невисоким. С. Скуріхін пише про те, що динамічні процеси, які відбуваються всередині правової культури, насамперед пов'язані з протиріччями між змістом правової культури і суспільними відносинами, між правовою культурою і владою, між правовою культурою і особистістю, всередині самої юридичної діяльності і тому важливим є усвідомлення таких протиріч. Щодо правосвідомості, то автор вважає, що її криза в перехідний період виникає внаслідок неузгодженості потреб і інтересів, ціннісних орієнтацій і настанов, норм і традицій, свідомих і емоційних правових образів суб'єктів права [241, с.291, 89].

Слід підкреслити, що для значної частини громадян, а особливо вразливих груп населення, притаманний низький рівень правових знань щодо реалізації та захисту своїх прав у правовий спосіб. Так, за результатами репрезентативного дослідження проведено Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, в співпраці з Центром прав людини ZMINA за підтримки Програми розвитку ООН (ПРООН) в Україні, протягом 6–19 жовтня 2020 року, найефективнішим способом захисту прав людини українці вважають звернення: до засобів масової інформації (23 %); до суду (21 %); до Європейського суду з прав людини (20 %). Однак, тривожним є те, що 22 % вважають, що в Україні взагалі немає способів захистити свої права. Крім того, серед опитаних лише 20 % респондентів успішно захищали свої

права, а приблизно рівні частки респондентів (по 40 %) ніколи не намагалися захистити свої права або намагалися їх захистити, але ці спроби були марними. Попри це, такі показники є значно кращими, ніж під час попередніх досліджень. Частка респондентів, які намагалися захищати свої права, зросла з 42 % у 2016 році до 60 % у 2020-му. Незважаючи на те, що основна частина респондентів не змогла захистити свої права в більшості випадків, збільшилася кількість тих, хто успішно розв'язав зазначені питання (з 14,5 % у 2016 році до 19,3 % у 2020-му). Серед способів, якими респонденти намагалися захищати свої права, названі такі основні: звернення до суду (16 %); звернення до родичів, пошук потрібних знайомств (15 %); звернення до місцевих органів влади (14 %); звернення до поліції (12 %); звернення до адвоката, чи звернення до системи безоплатної правової допомоги (11 %) [258].

Нагальною проблемою є, також, обмежений доступ до правових послуг та низький рівень правової культури у місцевих громадах, особливо зважаючи на те, що зараз лише йде процес оформлення об'єднаних територіальних громад.

Необхідно створювати механізми подолання бар'єрів, що перешкоджають реалізації та захисту права на доступ до правосуддя. На наш погляд, факторами таких змін можуть слугувати *наступні стратегії*:

1) правова освіта та правове виховання з питань прав, обов'язків та правового захисту громадян (населення). Правове виховання населення виступає в якості найважливішого соціального завдання, що перебуває на стадії переходу від неправової до правової демократичної моделі. Взагалі, процес правового виховання пов'язаний: з накопиченням правових знань, правової інформації; з перетворенням накопиченої інформації у правові переконання, звички правомірної поведінки; і з формуванням готовності діяти, керуючись цими правовими переконаннями [243, с.70-71]. В умовах транзитивного періоду розвитку суспільства не всі громадяни володіють правовими знаннями та правовими інструментами, аби скористатися своїми

правами. Л. Матвєєва досліджуючи проблеми правової культури транзитивного суспільства, робить висновок про те, що проблема правового виховання у такому суспільстві є невіддільною від проблем правового інформування та правової інформованості особистості [116, с.269]. Правова інформованість особистості сприяє формуванню нового типу правового мислення особистості, як необхідної умови її життєдіяльності в умовах транзитивного суспільства.

Правовою інновацією стало створення Української школи практичних знань з питань доступу до правосуддя, яка являє собою системний інструмент для поширення кращих ідей у сфері доступу до правосуддя. Головною метою зазначеної школи є об'єднання зусиль у пошуку, дослідженні, систематизації та розповсюдженні кращих практик для забезпечення ефективного та всеохоплюючого доступу до правосуддя, налагодження широкої взаємодії профільних національних і зарубіжних державних та недержавних інституцій. Засновниками школи стали Міністерство юстиції України, Координаційний центр з надання правової допомоги, ВБО «Українська фундація правової допомоги», ГС «Мережа правового розвитку», ГО «Асоціація юридичних клінік». В Українській школи практичних знань з питань доступу до правосуддя діє лабораторія ініціатив розширення доступу до правосуддя для вразливих до ВІЛ груп. Така платформа створена для дослідження та верифікації правових потреб та проблем вразливих до ВІЛ груп населення, а також на розробку навчальних програм для груп впливу (адвокатів, юристів, поліцейських, слідчих, прокурорів, юристів центрів безоплатної правової допомоги). Саме навчання груп впливу та розроблення для них навчальних методичних та інформаційних матеріалів вважається ключовим інструментом для зменшення негативних наслідків існування правових проблем [257]. Така правова освіта має велике значення у діяльності юристів-професіоналів та дозволяє приймати ними найбільш об'єктивні та незалежні рішення, та забезпечувати доступність правосуддя.

2) *Формування суддівського корпусу на основі відкритого конкурсу за участю міжнародних експертів.* Сучасні дослідники підкреслюють важливість наповнення судової влади високопрофесійним і морально стійким кадровим складом, від якого значною мірою залежить якість і ефективність правосуддя [234, с. 305]. Тому вимога відкритості суду підвищує вимоги до пошуку нових механізмів удосконалення кадрового потенціалу суддівського корпусу, підвищення їх професійної правової культури, а також психологічної культури, як це зазначає О. Меленко [298, р. 97-98]. Порядок добору суддів змінився у наслідок судової реформи 2016 року, а правовою основою такого порядку є ч. 2 ст. 128 Конституції України, яка закріплює положення про те, що «призначення на посаду судді здійснюється за конкурсом, крім випадків, визначених законом» [85]. У 2017 році Вищою кваліфікаційною комісією суддів України (далі – ВККС) проведено процедуру конкурсного відбору 120 суддів нового Верховного Суду. Разом з тим, слід підкреслити, що добір високопрофесійних суддів на основі конкурсного відбору в судовій системі набуває особливого загострення, у зв'язку з чисельними змінами до законодавства про правосуддя та статус суддів. У вересні 2019 року розпочав роботу Вищий антикорупційний суд України, створення якого відбувалось відбувалося на умовах відкритого конкурсу та за участі Громадської ради міжнародних експертів.

У червні 2021 року Президентом України затверджена «Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки». У стратегії визначено основні засади розвитку системи правосуддя відповідно до найкращих міжнародних практик, окреслено пріоритети вдосконалення законодавства щодо інститутів правосуддя та впровадження заходів для покращення їх діяльності [184].

Головним органом в питаннях суддівської кар'єри є ВРП, яка ухвалює рішення про призначення, звільнення, переведення суддів та відповідає за формування доброчесного, високопрофесійного, незалежного корпусу суддів. Державний орган відповідальний за відбір і кваліфікаційне

оцінювання суддів, це ВККС України. Тому, важливою складовою реформування судової системи України є закони «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів України щодо відновлення роботи ВККС України» [164] та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо порядку обрання (призначення) на посади членів ВРП та діяльності дисциплінарних інспекторів ВРП» [160], які були розроблені відповідно до міжнародних та європейських стандартів та набули чинності 5 серпня 2021 року. Так, перший склад конкурсної комісії з відбору членів ВККС розпочинає роботу за умови призначення щонайменше чотирьох членів конкурсної комісії, з яких двоє запропоновані міжнародними та іноземними організаціями. Рішення першого складу конкурсної комісії є ухваленим, якщо за нього проголосували не менше чотирьох членів конкурсної комісії, з яких двоє запропоновані міжнародними організаціями. У разі однакової кількості голосів «за» і «проти», голоси трьох членів конкурсної комісії, з яких двоє запропоновані міжнародними організаціями, є вирішальними. В цілому, названі нормативно-правові акти спрямовані на відновлення діяльності ВККС в оновленому складі та реформування ВРП, задля заповнення доброчесними й професійними кандидатами майже 2000 нині вакантних суддівських посад по всій країні.

3) *застосування процедур, які полегшують звернення до суду.* Важливим фактором позитивних змін у транзитивний період реформування правової системи є створення та діяльність недержавних центрів, які сприяють взаємодії між судовою владою та суспільством та їх правовій освіті. Так, в Одеській області в рамках Програми «Нове правосуддя» за сприянням USAID (Агентство США з міжнародного розвитку) реалізується проєкт «Створення та розвиток громадських центрів сприяння доступу до правосуддя в Україні». Громадські центри правосуддя – нова модель взаємодії суспільства з судами, державними органами та суб'єктами надання правової допомоги. Головна місія Громадського центру правосуддя полягає у покращенні доступності правосуддя, особливо для осіб, які не можуть

дозволити собі кваліфіковану юридичну консультацію [42]. У січні 2019 року розпочав роботу недержавний громадський центр правосуддя в м. Татарбунари Одеської області, основною метою діяльності якого є розвиток ефективного доступу до правосуддя в місцевій громаді та розбудова партнерства всіх сторін в цій сфері. Громадський центр правосуддя сприяє покращенню доступу громадян до правосуддя, послуг по наданню правової допомоги й АВС (особливо щодо незахищених та вразливих груп населення), а також підвищенню обізнаності громадян про судову реформу, можливості правової допомоги та переваги використання АВС. Центр сприяє співпраці судів, установ сектору юстиції та інших органів влади з місцевими мешканцями, задля підвищення рівня суспільної довіри до судової влади [148]. Дослідження показують, що в таких випадках довіра суспільства до суду поступово зростає.

Доступ до правосуддя має бути рівним і для «вразливих» груп населення (жінки, діти, люди похилого віку, люди з обмеженими можливостями, з психічними розладами, корінні народи, особи без громадянства, біженці). Для цього, в судах деяких зарубіжних держав розміщуються спеціальні брошури (керівництво) щодо полегшення шляхів доступу до правосуддя, наприклад, для осіб, потерпілих від домашнього насильства, в яких містяться рекомендації як для них самих, так і для судового персоналу.

Важливим компонентом концепції доступу до правосуддя є впровадження та поширення у національній правовій системі програм правової допомоги. Так, в Україні держава сприяє та підтримує організації, які надають правову допомогу людям із мінімальним доходом, інвалідністю, внутрішньо переміщеним особам, учасникам бойових дій, постраждалим від насильства, ЛГБТІ спільнотам, представникам національних меншин та іншим. Такі програми сприяють підвищенню правових знань і правової культури населення.

4) *Подальше впровадження інституту конституційної скарги в суспільну практику захисту прав і свобод громадян.* Право на конституційну скаргу розширює національні можливості захисту прав і свобод людини. У рішенні «Руїз-Матеос проти Іспанії» ЄСПЛ вказує, що вимоги справедливого судового розгляду, встановлені ст. 6 ЄКПЛ, застосовуються і для процесуального права європейських конституційних судів [223]. Практика конституційних судів, до повноважень яких віднесено розгляд конституційних скарг, свідчить, що основну масу звернень становлять саме конституційні скарги. Україна долучилась до європейських країн, у яких впроваджена конституційна скарга в ході судової реформи 2016 року.

5) *Розвиток електронного судочинства.* Розвиток цифрових технологій відкриває для людей нові можливості, які спрощують вирішення різного спектру питань та дозволяють замовляти послуги, оплачувати рахунки, реєструватись в електронних чергах, отримувати довідки та багато іншого. З впровадженням у травні 2021 року Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (далі – ЄСІТС) ближче до громадян стає і доступ до правосуддя. ЄСІТС – це організаційно-технічна система, що забезпечує функціонування електронного судочинства в Україні та покликана підвищити ефективність діяльності судових органів, задля спрощення процедури комунікації між учасниками судових процесів, роблячи судові процедури для громадян більш простими, зручними та доступними.

6) *Формування інституту транзитивної юстиції.* Транзитивна юстиція за змістом, це унікальне правове явище яке поєднує норми міжнародного та національного права та заходи політично-правового характеру. Метою транзитивної юстиції є утвердження та/або поновлення верховенства права, сприяння інституційним змінам у постконфліктних суспільствах, створення підґрунтя для вирішення конфліктів, притягнення до відповідальності осіб, які винні в порушеннях прав людини, забезпечення доступу до правосуддя найбільш вразливих груп населення. Правосуддя в

транзитивний період спрямоване на перехід від неправового до правового режиму, в якому на перше місце висуваються права людини.

7) *Розвиток альтернативного (позасудового) та досудового врегулювання спорів.* Еволюційне тлумачення міжнародного стандарту доступності правосуддя полягає у тому, що за сучасних умов воно тлумачиться не тільки як доступність до судів традиційного типу, а і як доступність альтернативних способів вирішення спорів. З метою підвищення рівня правового захисту, держава створює умови для вирішення правових спорів, за допомогою альтернативних та досудових процедур. Так, у 2016 році в Україні проведена реформа в частині правосуддя. Вперше на рівні Конституції України закріплено положення, що «законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору» (ч. 3. ст. 124) [85]. Важливим завданням має стати донесення до населення та громадян інформації, про альтернативні та досудові процедури як ефективні інструменти вирішення конфліктів та продемонструвати успішний досвід її застосування.

Зазначені стратегії та їх вплив на реалізацію та захист права на доступ до правосуддя більш детально будуть розглянуті у наступних розділах дисертаційного дослідження.

Висновки до першого розділу. Аналіз сучасного стану дослідження концепції доступу до правосуддя у юридичній науці дав можливість виділити такі напрями:

дослідження проблематики доступності правосуддя на загально-теоретичному та філософсько-правовому рівнях (А. Бернюков, В. Бігун, Ю. Лобода, Б. Малишев, С. Погребняк, С. Рабінович, В. Смородинський, О. Стовба, І. Жаровська, О. Овчаренко, І. Верба, Ю. Матат, Р. Москаль, І. Усенко та інші);

дослідження проблематики доступності правосуддя в юридичних науках матеріального права (В. Грохольський, О.Кайдаш, О. Лемак, А. Лужанський, М. Савчин, С. Степанова);

дослідження проблематики доступності правосуддя в юридичних науках процесуального права (О. Балацька, Ю. Бітяк, І. Гловюк, Н.Сакара, І. Мокрицька, О. Ткачук, В. Шибіко).

Сучасні дослідники, все частіше, право на ефективний доступ до правосуддя розглядають і визнають як право, яке має першорядне значення серед нових індивідуальних і соціальних прав. Без доступу до правосуддя неможливою є реалізація комплексу таких прав, як право на судовий захист, на участь в судовому засіданні, на рівність і змагальність сторін, на справедливий судовий розгляд.

Важливе значення на створення і застосування національного права у сфері забезпечення належного доступу до правосуддя є визнані світовим співтовариством міжнародно-правові акти та інституції: Загальна декларація прав людини, ЄКПЛ, МПГПП, Резолюції Генеральної Асамблеї ООН, рекомендації КМРЄ, рішення ЄСПЛ та ін. Рекомендації КМРЄ систематизовані на такі групи: рекомендації КМРЄ загального характеру: рекомендації щодо доступу до правосуддя окремих категорій осіб; рекомендації щодо правосуддя в окремих категоріях справ.

Серед чинників (бар'єрів) в умовах транзитивності, що перешкоджають реалізації та захисту права на доступ до правосуддя названо: нестабільність правової системи, яка є головною першоосновою для обмеження права на доступ до правосуддя; нестабільне, ситуативне, недосконале процесуальне законодавство; недоліки правозастосовної судової практики; дефіцит судових кадрів, зумовлений незаповненням численних вакансій; затягування розгляду судових справ у зв'язку з незаповненням вакансій суддів та великою кількістю судових справ; процесуальні перешкоди у доступі до правосуддя, ускладнений для громадян порядок звернення до суду, надмірна зарегульованість питань, пов'язаних з вимогами до змісту позовної заяви, процедури подання доказів; висока вартість якісних юридичних послуг; низький рівень правової культури та недолік юридичних знань.

Характерними рисами доступності правосуддя в транзитивний період є те, що поступово створюються відповідні умови забезпечення доступу до правосуддя, вживаючи заходи до подолання так званих «бар'єрів» доступу до правосуддя. Механізми подолання бар'єрів, що перешкоджають реалізації та захисту права на доступ до правосуддя названо та охарактеризовано наступні стратегії: правова освіта та правове виховання з питань прав, обов'язків та правового захисту громадян (населення); формування суддівського корпусу на основі відкритого конкурсу за участю міжнародних експертів; застосування процедур, які полегшують звернення до суду (розвиток громадських центрів правосуддя, впровадження та поширення у національній правовій системі програм правової допомоги); вдосконалення інституту конституційної скарги; розвиток електронного судочинства; формування інституту транзитивної юстиції; розвиток альтернативного (позасудового) та досудового врегулювання спорів.

Таким чином, доступ до правосуддя, це обов'язкове благо з боку держави для громадян і правова гарантія справедливого судочинства, яка базується на фундаментальному принципі верховенства права. За сучасних умов, доступність правосуддя можна розглядати в якості комплексної соціально-правової категорії, орієнтованої на надання і забезпечення системи гарантій для здійснення і захисту прав, свобод і законних інтересів особи у судовому або позасудовому порядку. Сучасна держава має сприяти розвитку альтернативних (позасудових) способів розв'язання спорів.

Таким чином, «право на доступ до правосуддя», це закріплене нормами матеріального та процесуального права, окреме право людини і громадянина, що полягає у можливості вільного (безперешкодного) використання судових, альтернативних (позасудових) та досудових процедур для справедливого та ефективного захисту своїх прав. Правове визнання такого права означає для держави обов'язок створити належні умови для його реалізації.

РОЗДІЛ 2.

ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ В УМОВАХ ТРАНЗИТИВНОСТІ

2.1 Конституційна скарга та реалізація права на доступ до правосуддя в умовах транзитивного періоду

Інститут конституційної скарги є новацією у правовій системі України. Запровадження конституційної скарги стало прогресивним кроком для забезпечення захисту прав людини та новим етапом на шляху розвитку України як правової держави, побудованої на взаємній довірі та відповідальності між особою і державою. Вперше інститут конституційної скарги виник в європейських країнах. Впровадження нового для України правового інституту потребує вивчення зарубіжного досвіду та застосування кращих його практик у процесі інституціоналізації конституційної скарги в Україні.

Актуальним питанням виникнення, становлення, розвитку, впровадження та реалізації інституту конституційної скарги в Україні присвячені круглі столи, наукові конференції, наукові дослідження та статті таких фахівців-конституціоналістів, вчених правників, таких як: Г. Арутюнян, Ю. Барабаш, І. Бодрова, А. Головін, М. Гультай, В. Запорожець, А. Єзеров, П. Євграфов, М. Ставнійчук, А. Селіванов, С. Серьогіна, Н. Мішина, М. Оніщук, О. Петришин, В. Лемак, Д. Терлецький, С. Шевчук та інші.

У 2010 році вийшла друком колективна монографія за редакцією О. Петришина, яка присвячена актуальним проблемам та перспективам запровадження індивідуальної конституційної скарги в Україні, та питанням вдосконалення законодавства України в частині запровадження індивідуальної конституційної скарги. Дослідники зауважують, що

індивідуальна конституційна скарга виступає не тільки як гарантія захисту основних прав людини і громадянина від свавілля влади, але як важливий засіб забезпечення й розвитку конституційної демократії, основу якої становлять права людини. Крім того, «конституційна скарга, будучи специфічним інструментом захисту конституційних прав особи, надає громадянину право в якості сторони вступати у правовий спір з державою та її органами, навіть із самим законодавцем, тим самим сприяючи інтеграції громадян у процес управління державою і суспільством» [188, с. 31]. Інститут конституційної скарги є предметом дослідження М. Гультая, який аналізує значення такої скарги у механізмі індивідуального доступу до конституційного правосуддя й розкриває правову природу конституційної скарги та різні аспекти її прояву. Автор пропонує шляхи створення оптимальної моделі конституційної скарги для України та шляхи її законодавчого впровадження, з урахуванням найкращого світового досвіду та сучасних умов вітчизняної конституційно-правової практики [45].

Серед дисертаційних досліджень фахівців у галузі права, стосовно досвіду та перспектив впровадження в Україні інституту конституційної скарги, можна назвати роботу М. Гецька, яка стосується ролі та місця конституційної скарги у забезпеченні захисту конституційних прав і свобод громадян та їх об'єднань, її впливу на вдосконалення інституту конституційного контролю в зарубіжних країнах, формулювання на цій основі науково обґрунтованих рекомендацій та пропозицій, щодо вдосконалення конституційного контролю в Україні. Автор зазначає, що на підставі аналізу зарубіжного досвіду підтверджено, що конституційна скарга є дієвим та ефективним процесуальним засобом для захисту основних прав і свобод громадян, оскільки на відміну від інших скарг, рішення за конституційною скаргою має не індивідуальний, а загальний характер [32, с. 13].

Професор А. Колодій вважає, що інститут конституційної скарги дає можливість індивідуального доступу до конституційного правосуддя, а отже, до повноцінної, всебічної, широкомасштабної, безпосередньої реалізації

права фізичної або юридичної особи на судовий захист своїх прав, свобод і законних інтересів [79, с. 54]. Будучи національним юридичним засобом захисту субсидіарного та виключного характеру, конституційна скарга набуває для особи-заявника практичної цінності не відокремлено, а лише в системно-функціональному зв'язку із іншими засобами юридичного захисту. Останнє не заперечує загальнозначущого ефекту конституційної скарги, але визначає змістовний наголос на її дієвості як засобу юридичного захисту конституційних прав особи-заявника [251]. Тобто, враховуючи особливий характер процесуального захисту конституційних прав і свобод людини у національній правовій системі, конституційні суди функціонують в якості факультативного засобу правового захисту.

Суспільні відносини, що виникають у зв'язку з реалізацією особою права на звернення до органу конституційної юрисдикції з метою захисту своїх основних прав і свобод, є об'єктом дослідження К. Айріян, яка розглядає особливості правової природи конституційної скарги як форми звернення до органу конституційної юрисдикції. На її думку, «конституційна скарга може розглядатися як засіб забезпечення та розвитку конституційно-правових засад народовладдя, яка не лише захищає індивіда та його суб'єктивні права і свободи, а й сприяє побудові демократичної, правової держави, уникненню можливої узурпації влади» [1, с. 12]. Акцентується увага на тому, що запровадження конституційної скарги як інституту конституційного судочинства вимагає конституційної та законодавчої інституціоналізації, тому має бути оновлена існуюча законодавча основа організації та діяльності КСУ [1, с. 16]. Серед законодавчих пропозиції до Закону України «Про Конституційний Суд України», автором «рекомендовано віднести до предмета конституційної скарги в Україні не лише встановлення конституційності законів, інших правових актів Верховної Ради України (далі – ВРУ), актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України (далі – КМУ), правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, а також конституційність чинних міжнародних

договорів України» [1, с. 4, 5, 16]. Втілення такого положення у законодавстві, на нашу думку, неминуче призвело би до перевантаження роботи КСУ. Крім того, на нашу думку, цей предмет має бути в полі адміністративної юстиції.

Конституційна скарга у механізмі охорони прав людини в Україні є предметом дослідження Я. Єрмоленко, який під конституційною скаргою розуміє «письмове звернення фізичної особи від власного імені або від імені юридичної особи приватного права до КСУ з обґрунтованою вимогою перевірки на відповідність Конституції нормативно-правових актів (окремих їх положень) ВРУ, Президента України та КМУ, норми яких застосовані в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу та порушують гарантовані Конституцією України його конституційні права і свободи» [55, с. 4].

Інститут конституційної скарги це правозахисний інструмент, який визначає тенденції розвитку конституційного судочинства, підходів і механізмів у забезпеченні, реалізації та захисті конституційних прав і свобод людини і громадянина. Конституційна скарга спрямована на вирішення конституційно-правових спорів між особою і державою, та є засобом забезпечення верховенства права та захисту прав людини, шляхом прямого індивідуального доступу до конституційного правосуддя. До того ж, рішення по конституційній скарзі мають загальний характер та поширюються на всіх осіб, права яких порушені дією неконституційного акту. Такий механізм виступає гарантією рівноправних взаємовідносин між державою та особою. Так, С. Бабич серед особливостей української конституційної скарги підкреслює право безпосереднього впливу конкретної особи на формування нормативно-правових актів шляхом оскарження їх неконституційного змісту. Надання такого права фізичним та юридичним особам приватного права, автор вважає превентивним заходом до створення дисбалансу між владними суб'єктами та представниками громади [5, с. 5]. Таким чином, конституційна скарга дозволяє звичайним громадянам та юридичним особам довести

неконституційність закону або його положень, у результаті цього закон перестає діяти. Підтримуючи вищенаведені оцінки інституту конституційної скарги в Україні, вважаємо, що конституційна скарга потенційно може стати одним із інструментів деліберативної (нарадчої) демократії: по-перше, конституційна скарга є засобом протидії неправомірним та несправедливим судовим рішенням та/чи свавільного втручання державних органів; по-друге, наслідком задоволення конституційної скарги може стати скасування норми права, яка суперечить правам людини чи порушує їх; по-третє, конституційна скарга є засобом впливу індивіда та громадянського суспільства на правотворчість державних органів; по-четверте, конституційна скарга є засобом залучення громадян до процесу публічного управління та контролю над діяльністю державних, в тому числі правотворчих органів.

Створення інституту індивідуальної конституційної скарги є європейською тенденцією, яка функціонує досить тривалий час. Різні моделі конституційної скарги закріплені в Албанії, Андоррі, Австрії, Хорватії, Чеській Республіці, на Кіпрі, в Німеччині, Франції, Угорщині, Латвії, Ліхтенштейні, Македонії, Мальті, Чорногорії, Польщі, Росії, Сербії, Словаччині, Словенії, Іспанії та Швейцарії. Вважається, що найстаріший інститут конституційного контролю був утворений в Австрії ще у 1920 році [189, с. 122].

Перші пропозиції та спроби щодо запровадження конституційної скарги у національному праві відносяться до періоду 2007 – 2009 років. У 2011-2014 роках, Конституційна Асамблея підготувала пропозиції щодо гарантування прав та свобод людини, в яких було представлено також інститут конституційної скарги.

Реалізація наукових ідей знайшла відображення у судовій реформі 2016 року, яка включала внесення змін до Конституції України та створення нових інституцій правового захисту. Прогресивною новелою у сфері конституційної юстиції та створенні ефективних гарантій захисту прав та свобод особи стало впровадження інституту індивідуальної конституційної

скарги у вітчизняну правову систему. Запроваджена правова новація схвалена Європейською комісією «За демократію через право» (Венеційська комісія), яка надала позитивний висновок щодо проекту змін до Конституції України в частині правосуддя та схвалила запровадження конституційної скарги для осіб, яка подається з метою скасування ймовірно неконституційних законів, які вимагають скасування законів[27].

У червні 2016 року парламентом України прийнято Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», яким передбачено новий конституційний механізм захисту прав і свобод фізичних та юридичних осіб через запровадження інституту конституційної скарги. КСУ отримав право на перевірку порушень Конституції за зверненням окремих осіб та втратив повноваження щодо тлумачення законів, залишивши право тлумачити лише Конституцію. Стаття 55 Конституції доповнена новою частиною, згідно з якою кожному гарантується право звернутись із конституційною скаргою до КСУ з підстав, установлених Конституцією, та у порядку, визначеному законом [165].

На розвиток відповідних конституційних положень, ВРУ прийняла новий закон «Про Конституційний Суд України», яким встановлено порядок подання та розгляду конституційної скарги, вимоги до форми та змісту конституційної скарги, повноваження колегій, сенатів та Великої палати щодо роботи з конституційною скаргою, вимоги щодо оприлюднення публічної інформації щодо конституційних скарг, суб'єктів права на подання конституційної скарги, процедуру проведення попередньої перевірки конституційних скарг Секретаріатом КСУ, підстави для відмови у відкритті та припинення конституційного провадження у справі за конституційною скаргою [174]. Таким чином, Україна приєдналася до країн, де інститут конституційної скарги уже діє.

У лютому 2018 року КСУ на спеціальному пленарному засіданні постановою ухвалив Регламент КСУ, яким визначена організація внутрішньої роботи Суду та правила процедури розгляду скарг [195].

Фактично це завершило етап нормативно правового закріплення інституту конституційної скарги в Україні. Відповідно до ст. 32 Закону «Про КСУ», організаційну структуру Суду складають Велика палата, два сенати та шість колегій. З метою реалізації зазначених нормативних положень, у березні 2018 року КСУ сформовано Сенати та Колегії, визначивши, таким чином, нову структуру КСУ.

Інститут конституційної скарги в розвинутих правових системах має такі складові: 1) предмет конституційної скарги; 2) об'єкт конституційної скарги; 3) суб'єкти, уповноважені на подачу конституційної скарги; 3) орган державної влади, до компетенції якого входить розгляд конституційної скарги; 4) критерії допустимості конституційної скарги до розгляду («фільтри»); 5) процедура розгляду та прийняття рішення по конституційній скарзі; 6) забезпечення виконання ухваленого рішення по конституційній скарзі.

В залежності від визначення указаних елементів інституту конституційної скарги здійснюється типологізація конституційної скарги.

Так, залежно від предмету конституційної скарги слід розрізняти абстрактні та конкретні конституційні скарги. Абстрактна конституційна скарга пов'язана з порушенням індивідуального конституційного права та охоплює всю систему суспільних відносин, урегульованих Конституцією (далеким прообразом її виступає *actio popularis* у римському праві). Конкретна конституційна скарга (більш поширена) передбачає порушення конституційних прав скажника. У більшості держав оскаржуються індивідуальні правові акти, а метою є відшкодування шкоди, заподіяної порушенням основних прав [45, с. 75-76; 189, с. 121-128].

Залежно від об'єкту скарги, традиційно розрізняють нормативну та повну конституційні скарги. Нормативна конституційна (normative constitutional complaint) скарга пов'язана з розглядом конкретної справи, проте оскарженню підлягає лише нормативний акт, покладений в основу ухвалення індивідуального акта, тоді як сам правозастосовний акт не

підлягає оскарженню (Вірменія, Польща, Латвія, Російська Федерація). Повна конституційна (complete constitutional complaint) скарга охоплює право оскаржити конституційність як нормативних, так й індивідуальних адміністративних актів чи рішень суду, оскільки порушення прав людини нерідко є результатом неконституційних індивідуальних актів, формально заснованих на конституційних нормативних приписах (Німеччина, Австрія, Іспанія, Бельгія, Мальта, Чехія, Словаччина, Хорватія, Грузія) [44, с. 27-28]. Зазначена модель, надає змогу особі у субсидіарному порядку оскаржити будь-який акт державної влади, який порушує її основні права.

Класичною моделлю вважається інститут конституційної скарги у Німеччині, за якою можливе оскарження не лише законів, а й усіх нормативно-правових актів. В Іспанії в порядку конституційної скарги можна оскаржити тільки законодавчі акти. Процедура *amparo* (з іспанської «захист») передбачає попередню перевірку скарги, а відмова Суду у розгляді справи не підлягає апеляції.

В залежності від суб'єкта подання, розрізняють пряму та непряму конституційну скаргу. Пряма конституційна скарга подається безпосередньо особою, яка вважає її конституційне право порушеним. Непряма конституційна скарга подається через уповноваженого представника (депутата, омбудсмана).

М. Савчин підкреслює, що у рамках існуючих конституційних моделей індивідуальної скарги спільним є те, що вона виражає ситуації порушення прав людини органами публічної влади чи її агентами. З огляду на відповідні моделі, визначаються підстави для розгляду конституційної скарги. Автор пише про те, що «розрізняють такі основні моделі: а) індивідуальна скарга (Словаччина, Словенія, Хорватія) – перевірка конституційності правозастосовних актів; б) змішана скарга (Угорщина, Польща, Чехія) – поєднання абстрактного контролю та контролю правозастосовних актів; в) статуторна скарга (Україна) – перевірка конституційності законів, застосованих в остаточному судовому рішенні» [255, с. 73].

Світовою практикою вироблено критерії допустимості («фільтри») конституційної скарги до розгляду. Так, суддя Адміністративного суду м. Берлін Й. Пуделька звертає увагу на популярність конституційної скарги у Німеччині (за 2016 рік надійшло 5754 скарг), але при тому частка задоволених вимог заявників складає лише 2%. Значна кількість скарг не приймається, внаслідок недотримання заявниками вимог, обов'язкових для допуску до розгляду [189, с. 123].

За офіційною статистикою, у результаті застосування такої процедури, близько 95 % поданих скарг не допускаються до розгляду по суті Конституційним Судом Королівства Іспанія. Щорічно ухвалюється приблизно 300 рішень за зверненням про захист конституційних прав у порядку процедури *amparo*, а ефективна система «фільтрів» запобігає невинуватеному навантаженню на Конституційний Суд [45, с. 52-53].

Такі дані свідчать про те, що цей інструмент захисту прав і свобод є складнішим для використання громадянами, ніж судовий захист. Отже, для його застосування потребується як удосконалення самої процедури подання скарги, так і правороз'яснювальна робота з боку правників.

До умов прийнятності конституційних скарг у європейських країнах належать:

використання всіх інших правових можливостей захисту порушених прав і свобод, що охороняються Конституцією;

дотримання встановлених строків звернення;

вимога щодо юридичного представництва, метою якого є забезпечення правової допомоги при складанні конституційної скарги та представництва в суді;

сплата державного мита за подання конституційної скарги;

вимога добросовісного користування своїм правом;

вимоги до форми конституційної скарги [45, с. 26].

У вітчизняній правовій системі питання щодо відкриття/відмови у відкритті конституційного провадження у справі, зокрема за конституційною

скаргою вирішують колегії КСУ, які по суті здійснюють функцію спеціального фільтра, з метою розвантаження КСУ, шляхом попередньої перевірки звернень до КСУ.

Законодавча дефініція конституційної скарги визначається як «подане до Суду письмове клопотання щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) закону України (його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу» [174]. Передусім перевіряється наявність реквізитів та змістовних вимог конституційної скарги, перелік яких визначено законом. Законом «Про КСУ» також визначені і процесуальні умови прийнятності конституційної скарги. КСУ відмовляє у відкритті конституційного провадження, визнавши конституційну скаргу непринятною, якщо зміст і вимоги конституційної скарги є очевидно необґрунтованими або наявне зловживання правом на подання скарги [174].

Національний спеціаліст проєктів Координатора проєктів ОБСЄ в Україні Н. Романова впевнена в тому, що запровадження інституту конституційної скарги, це новий етап у процесі утвердження верховенства права та захисту прав людини в Україні, який відкрив можливість перетворення системи конституційної юрисдикції на ефективний інструмент захисту конституційних прав, у тому числі уразливих груп. На думку фахівця, важливим наслідком функціонування цього інструменту має стати зменшення кількості справ проти України в ЄСПЛ, адже скаржники отримають можливість дієвого захисту в межах національної правової системи. Водночас, констатує автор, попри те, що механізм конституційної скарги існує в Україні вже декілька років, його захисний потенціал не реалізовано у повному обсязі. Насамперед, це пов'язано із браком знань та досвіду щодо його практичного застосування серед правничої спільноти. Переважна частина конституційних скарг, що надходять до КСУ, повертаються ще на етапі їх опрацювання Секретаріатом Суду через невідповідність вимогам закону [222, с. 5-7].

Законодавчі новели інституту конституційної скарги надають правникам додаткові правові механізми та гарантії захисту прав людини. Разом з тим, дослідники все частіше зазначають, що практика застосування інституту конституційної скарги є недостатньо ефективною у зв'язку з необізнаністю як правників, так і суспільства щодо алгоритмів складання, подання та розгляду конституційних скарг, про що свідчить статистика. Найпоширенішою підставою відмови у відкритті проваджень КСУ за конституційними скаргам є відсутність належних аргументів та обґрунтування суб'єктів права на конституційне подання.

Станом на червень 2021 року, до КСУ надійшло 2609 конституційних скарг, що свідчить про актуальність та важливість цього механізму захисту основоположних прав людини і його активне використання громадянами: 2016 рік – 39 конституційних скарг; 2017 р. – 435 конституційних скарг; 2018 р. – 690 конституційних скарг; 2019 р. – 635 конституційних скарг; 2020 р. – 563 конституційних скарг. Станом на 30 червня 2021 року – 247 конституційних скарг [82].

Аналізуючи зміст поданих до КСУ конституційних скарг, О. Щербанюк робить висновок, про те що протягом 2019 р. в них порушувалися такі питання:

щодо відповідності Конституції України законодавчих актів України, які застосовувались в остаточному судовому рішенні у справі авторів клопотань – 319 скарг;

щодо відповідності Конституції України законодавчих актів України, які не застосовувались в остаточному судовому рішенні – 33 скарги;

щодо оскарження судових рішень у справі (перевірки їх на відповідність Конституції України та законам України, правильності застосування судами положень законодавчих актів) – 69 скарг;

щодо оскарження підзаконних актів органів державної влади (актів КМУ, указів Президента України та інші) – 11 скарг;

щодо оскарження дій органів державної влади та інші питання, які не належать до повноважень Суду – 72 скарги [270, с. 98].

Секретаріат КСУ здійснює попередню перевірку поданих скарг на їх відповідність за формою вимогам Закону України «Про Конституційний Суд України». Слід констатувати, що більшість конституційних скарг повертається заявникам як такі, що за формою не відповідають законодавчим вимогам.

Щодо кількості прийнятих рішень сенатів КСУ, то станом на вересень 2021 року:

першим сенатом КСУ прийнято рішень у: 2019 році – 2 рішення; 2020 році – 4 рішення; 2021 році – не має прийнятих рішень;

другим сенатом КСУ прийнято рішень у: 2019 році – 5 рішень; 2020 році – 4 рішення; 2021 році – станом на 30 вересня – 6 рішень [83]. Таким чином, протягом 2016-2018 років скарги фактично приймалися, але рішення не ухвалювались, адже законодавче врегулювання процедури пов'язано з прийняттям закону «Про Конституційний Суд України» у 2018 році.

З моменту прийняття КСУ перших рішень, предметом наукових досліджень все частіше стають практичні аспекти реалізації права особи на конституційну скаргу та проблеми, які пов'язані з процедурою прийнятності конституційних скарг. Суддя КСУ у відставці М. Гультай на основі аналізу конституційних скарг, які надійшли до КСУ вказує на типові помилки, які допускають особи під час їх оформлення та подання:

порушуються питання, які не можуть бути об'єктом конституційної скарги;

не зазначаються конкретні положення закону України, які належить перевірити на відповідність Конституції України;

відсутнє обґрунтування тверджень щодо неконституційності закону України та/або не визначено того, яке з гарантованих Конституцією України прав людини зазнало порушення внаслідок застосування закону;

копія остаточного судового рішення у справі суб'єкта права на конституційну скаргу не засвідчена в установленому порядку;

конституційні скарги юридичних осіб підписано не уповноваженими на це особами, не долучені установчі документи цих юридичних осіб та/або акти про призначення на посаду уповноважених осіб;

конституційні скарги подаються не державною мовою;

надходять конституційні скарги щодо справ, остаточне судове рішення у яких набрало законної сили раніше 30 вересня 2016 року;

стосовно одного і того ж питання подаються конституційні скарги громадян без зазначення представників, але ідентичність змісту скарг дозволяє припустити їх єдине авторство[45, с. 261-262].

Дослідники також вказують на те, що найчастіше у скаргах порушуються [266]:

соціальні питання – пенсійне забезпечення та пільги державних службовців, працівників прокуратури, військовослужбовців, громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Так, у справі за конституційною скаргою громадянина України Дяченка О.М. щодо відповідності Конституції України підп. 13 п. 4 розд. I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76–VIII, КСУ дійшов висновку, що соціальні гарантії громадянам, які втратили здоров'я внаслідок ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, має встановлювати законодавець, а не Кабмін (рішення від 07.04.2021 №1-р(II)/2021) [217];

питання доступу до правосуддя – забезпечення права на апеляційний перегляд та касаційне оскарження судових рішень. Так, у справі за конституційною скаргою Плєскача В. Ю. щодо відповідності Конституції України окремих положень ч.3 ст.307, ч.3 ст.309 Кримінального процесуального кодексу України(далі – КПК України) другий сенат КСУ 17 червня 2020 року ухвалив рішення, яким визнав неконституційними положення ч.3 ст. 307 КПК України, щодо заборони оскарження ухвали

слідчого судді за результатами розгляду скарги на бездіяльність слідчого, прокурора, яка полягає у невнесенні відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань після отримання заяви, повідомлення про кримінальне правопорушення. Ухвалюючи рішення, КСУ вказує на закріплені в Конституції України принципи верховенства права та захисту прав людини, які перебувають у системному взаємозв'язку та визначають право на судовий захист. До того ж, у нормах Конституції України визначено право особи на судовий захист, яке передбачає не тільки можливість звернення особи до суду, а й, зокрема, право на обґрунтоване судове рішення, у тому числі можливість виправлення судової помилки судом другої інстанції. Апеляційний перегляд рішення, ухваленого судом першої інстанції, є важливим для утвердження та забезпечення прав і свобод людини. КСУ зазначає, що право на судовий захист як гарантія захисту та поновлення системи прав і свобод особливо проявляється у разі, коли доступ до суду для особи унеможлиблюється бездіяльністю органів державної влади [218].

Так, за загальнонаціональним опитуванням населення України «Конституційні зміни щодо правосуддя» проведеним Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова, присвячене питанням ставлення громадян до Конституції для проєкту Центру політико-правових реформ, рівень довіри у 2019 році до КСУ зріс з 10% у 2015 році до 22%. Проте, більшість громадян (56%) і зараз КСУ не довіряє, хоча ця недовіра й менша, ніж у 2015 р. (68%) [84]. Зазначене опитування було проведене у червні 2019 року.

О. Бориславська підкреслює, що успішність конституційної скарги в Україні пов'язана не тільки із діяльністю самого КСУ, але й суттєво залежить від готовності професійної правничої спільноти (практикуючих юристів, суддів, у тому числі Верховного Суду), громадянського суспільства (зокрема, правозахисників), а також політикуму до сприйняття цього важливого інституту захисту прав людини та вжиття необхідних кроків для його

реальної (не ілюзорної) імплементації [20, с. 3-4]. Зауважимо, що практика подання та розгляду конституційних скарг тільки формується, тому дійсно важливо формування відповідних навичок, вмінь та методики у правознавців. Наприклад, кроком щодо формування такого системного уявлення щодо новітнього для України засобу юридичного захисту конституційних прав особи є створення авторським колективом під редакцією М. Ставнійчук, методичних рекомендацій для адвокатів, які сприятимуть покращенню якості адвокатського обслуговування, покращенню роботи КСУ та ефективному захисту та гарантуванню прав і свобод людини в Україні [245].

Формуванню системного уявлення у правників щодо інституту конституційної скарги в Україні, сприяють і проведення міжнародних проєктів, тренінгів, наукових конференцій та обговорень. Так, координатором проєктів ОБСЄ в Україні у співпраці з КСУ, за фінансової підтримки Уряду Федеративної Республіки Німеччина, реалізується проєкт «Підтримка захисту прав людини через покращення доступу до конституційної юстиції», який спрямовано на підтримку основних стейкхолдерів за напрямками:

надання суддям КСУ та іншим зацікавленим сторонам доступу до іноземного досвіду та кращих міжнародних практик при розгляді конституційних скарг. В рамках даного напрямку створено: реєстр спеціальних радників КСУ – міжнародних експертів у сфері конституційного права та представників міжнародних організацій; спеціально обладнаний тренінговий центр; онлайн-бібліотека конституційного права на офіційному веб-сайті Конституційного Суду України;

підтримка Секретаріату Суду у підвищенні його спроможності ефективно опрацювати конституційні скарги. Для працівників проведено спеціальний тренінг з ефективного управління процесом опрацювання конституційних скарг;

підвищення обізнаності правозахисників щодо практичних аспектів застосування інструменту конституційної скарги та вивчення її гендерного

виміру, шляхом проведення тренінгів з практичного застосування інституту конституційної скарги. Представники правозахисних неурядових організацій, юридичних клінік, органів державної влади, адвокати, вчені з усієї України отримали знання щодо конституційних принципів в аргументації конституційних скарг, належної правової процедури, формальних вимог до конституційних скарг, методології конституційної аргументації.

З метою надання допомоги громадянам та юридичним особам у підготовці конституційних скарг, на офіційній сторінці КСУ, у рубриці «До відома громадян», підрубрика «Конституційна скарга» у вільному доступі розміщені:

розроблені Секретаріатом КСУ «Рекомендації для фізичних та юридичних осіб щодо внесення до КСУ конституційних скарг» [198];

«Пам'ятка для громадян та юридичних осіб про порядок внесення конституційних скарг до КСУ», у якій викладені основні моменти, на які потрібно звернути увагу при поданні конституційної скарги та порядок особистого прийому громадян, які потребують консультації щодо підготовки конституційної скарги [138];

підготовлений Управлінням комунікацій КСУ та міжнародного співробітництва Секретаріату Суду методичний довідник «Ваша конституційна скарга до суду», який містить відповіді на питання: Що таке конституційна скарга? Як подати конституційну скаргу до КСУ? Як конституційна скарга розглядатиметься? та інші.

Такі рекомендації та роз'яснювальні матеріали сприяють інформуванню населення про інститут конституційної скарги, забезпечують широкий доступ до корисної інформації та сприяють формуванню правової культури суспільства. Якщо проаналізувати відомості щодо розгляду конституційних скарг, то можна зробити висновок відмов у відкритті провадження у справі в КСУ стало менше [82].

До позитивних рис впровадження інституту індивідуальної конституційної скарги в Україні можна віднести:

можливість правового захисту прав людини від неправомірних та несправедливих рішень суддів;

непрямий захист від свавільного втручання державних органів;

скасування норм права, які суперечать правам людини та порушують їх;

формування правової культури та правової свідомості суспільства, через впровадження інституту індивідуальної конституційної скарги;

формування уявлень особистості про можливості правового захисту;

згуртування суспільства у процес управління державою та суспільством, під час вирішення суперечок із законодавцем;

формування віри у можливість реального впливу на людиномірність державного управління;

потреба врахування національних особливостей та традицій, під час впровадження інституту індивідуальної конституційної скарги;

можливість аналізу правозастосовної практики КСУ та подальшого впливу на неї через свої рішення.

Таким чином, можна стверджувати, що становлення інституту конституційної скарги в Україні відбувається у межах загальноєвропейських тенденції, та може розглядатися у правовій сфері як певний етап еволюції конституціоналізму, та важливий етап в утвердженні доступності правосуддя в Україні.

2.2. Право на безоплатну правову допомогу як мінімальний стандарт доступу до правосуддя

Реформування судової системи має відбутися одночасно з реформуванням суміжних правових інститутів, серед яких важливе місце займає інститут правової допомоги. Значення доступу до правосуддя полягає в тому, що держава зобов'язана нейтралізувати організаційні та фінансові перешкоди для звернення до суду, забезпечуючи не тільки правову, а й

реальну можливість. Забезпечення доступності правової допомоги є важливим соціальним завданням будь-якого суспільства. Створення інституту надання безоплатної правової допомоги покликане вирішити зазначене завдання.

Безоплатна правова допомога (далі – БПД), це важливий елемент ефективної системи доступу до правосуддя, що базується на захисті прав людини і верховенстві права. Система БПД в Україні динамічно розвивається, прагнучи відповідати сучасним викликам. Актуальність надання БПД зростає у зв'язку із соціальними проблемами, стрімким розвитком законодавства, здійсненням реформи децентралізації, посиленням уваги до питань захисту прав громадян тощо. Про зростання якості та повноти правової допомоги, наданої юристами системи БПД свідчить проведене у 2020 році третє загальнонаціональне опитування «Що українці знають та думають про права людини», яке показує як змінилося сприйняття прав людини в Україні за чотири останні роки. Так, 12.8 % респондентів вважають звернення до системи БПД ефективним способом захисту своїх прав, у 2018 році цей показник складав 8 % [271; 272].

БПД в Україні стала предметом доктринальних обговорень ще наприкінці ХХ ст. та набуває особливої актуальності за сучасних умов. Проблематика БПД цікавить сучасних українських дослідників як з теоретичної точки зору, для визначення її значення в процесах реформування публічного управління, так і з практичної точки зору, як створення та розвитку ефективної системи БПД. Дослідженням зазначеної теми присвятили свої праці: Н. Артем'єва, Н. Бакаянова, А. Брода, Т. Вільчик, Ю. Данилевська, Д. Гудима, В. Гончаров, А. Джуська, В. Заботін, М. Лахижа, В. Личко, М. Лоджук, Л. Павлик, М. Польська, П. Рабінович, Д. Сакун, О. Цмоць, О. Черчатий, Ю. Шрамко, О. Яновська та інші.

Так, дисертаційне дослідження В. Личко, яке захищено у 2013 році, присвячено загальнотеоретичному дослідженню інституту правової допомоги в Україні. Авторка підкреслює значення правової допомоги в

системі забезпечення реалізації прав та обов'язків особи та характеризує ознаки правової допомоги, розкриває зміст правової допомоги з точки зору юридичної діяльності та правової послуги. На загальнотеоретичному рівні, поняття правової допомоги дослідниця визначає як «різновид юридичної діяльності, спрямований на здійснення правових послуг для зацікавлених осіб приватного та публічного права»[103, с.4].

М. Лоджук підкреслює, що правова допомога є правовим засобом та складовою частиною механізму забезпечення прав і свобод особи. Об'єктивні труднощі пересічного громадянина, який не володіє спеціальними юридичними знаннями та навичками реалізації та захисту своїх інтересів, породжують необхідність у допомозі юриста-професіонала. Дослідник визначає місце та роль юридичних клінік у системі БПД та пропонує віднести їх до числа суб'єктів надання БПД з урахуванням міжнародного досвіду організації їх діяльності [104, с. 135]. Чим більше суб'єктів надаватимуть таку допомогу, тим доступнішою вона буде для малозабезпечених верств населення [104, с. 177].

Серед наукових праць, присвячених різним аспектам дослідження права на БПД, слід назвати монографічне дослідження колективу авторів «Право особи на безоплатну правову допомогу» 2018 року, в якому розглянуто історичні аспекти реалізації права на безоплатну правову допомогу в Україні, міжнародні стандарти у сфері реалізації права особи на БПД, охарактеризовано систему суб'єктів надання БПД, досліджено особливості реалізації права особи на БПД в цивільному, адміністративному та кримінальному процесі тощо [147].

Серед галузевих досліджень, слід назвати дисертаційне дослідження А. Джуської, присвячене дослідженню конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні, яке має дуалістичну правову природу: є невід'ємним правом кожного, що становить сукупність правових можливостей особистості з метою досягнення поставлених юридичних цілей та виступає ключовою конституційною гарантією для забезпечення інших

прав людини, у тому числі й права на справедливий суд. Авторкою сформульовані пропозиції щодо вдосконалення забезпечення конституційного права людини на професійну правничу допомогу в Україні, серед основних напрямків: вдосконалення відповідної нормативно-правової бази; створення кваліфікаційних та деонтологічних вимог, яким повинні відповідати суб'єкти надання такої допомоги; проведення інформаційних кампаній щодо існування системи безоплатної правничої допомоги; проведення систематичних соціологічних опитувань громадськості з метою виявлення проблем у сфері забезпечення права людини на безоплатну правничу допомогу; належне фінансове забезпечення функціонування системи безоплатної правничої допомоги; децентралізація управління в системі безоплатної правничої допомоги [47, с. 217, 225].

Робота В. Заботіна є першим дослідженням в цивільному процесуальному праві, в рамках якого запропоновано оновлений підхід до права на правову допомогу в цивільному судочинстві. Автор робить висновок про те, що право на правову допомогу слід вважати конвенційним, конституційним та позитивним правом, інституалізація якого завершилась разом з правом на справедливий судовий розгляд та потребує від держави створення механізмів, спрямованих на належне забезпечення надання такої допомоги [57, с. 189].

Предметом наукового дослідження Т. Вільчик є адвокатура як інститут реалізації права на правову допомогу, яка робить висновок про те, що закріплений у вітчизняному законодавстві контроль держави за діяльністю адвокатів слід визнати реалізацією обов'язку щодо забезпечення втілення в життя в Україні п. 3 ст. 6 ЄКПЛ. Проте, щоб таке втручання відповідало європейським стандартам, воно повинно відповідати поставленій меті (забезпеченню ефективної БПД), бути мінімальним та здійснюватися лише у межах досягнення вказаної мети [31, с. 393-394]. Функціональні та організаційні основи адвокатури є предметом дослідження Н. Бакаянної, яка

підкреслює, що основною функцією адвокатури як професійного об'єднання адвокатів України є надання якісної і доступної правової допомоги [8].

Д. Сакун аналізує БПД як об'єкт адміністративно-правового гарантування й пропонує розглядати її як вид професійної правової допомоги, що надається спеціальними суб'єктами (адвокатами) чітко визначеному колу осіб, допуск та гарантована процедура надання якої деталізовані у законодавстві, із повною або частковою оплатою послуг із державного або місцевого бюджетів [231, с. 185].

Запровадження інституту БПД у відповідності до стандартів РЄ та практики ЄСПЛ, ПАРЕ розцінює як важливий інструмент покращення доступу до правосуддя [33, с. 24]. Тому постійно удосконалюється нормативно-правова база надання БПД.

Правове регулювання Україною інституту правової допомоги здійснюється з урахуванням європейських правових доктрин. Так, важливе значення для розвитку інституту БПД є запровадження механізмів ефективного доступу до правосуддя для найбільш вразливих верств населення, запропонованих Рекомендаціями № R (93) 1 і № R (78) 8 КМРЕ. Комітет Міністрів рекомендує урядам держав-учасниць сприяти доступу найбільш вразливих верств населення до закону («праву на захист законом»), до позасудових методів розв'язання конфліктів та доступу до судів [197; 204].

Система БПД створена на виконання зобов'язань України перед Радою Європи та сприяє дотриманню Україною прав людини та основоположних свобод, визначених міжнародними конвенціями, у тому числі права на захист, права на правову допомогу, права невідкладно з'явитися перед судом, заборони катувань або іншого нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження, яка зарекомендувала свою ефективність.

Важлива роль у забезпеченні доступу до суду належить праву особи на професійну правничу допомогу. Крім того у Конституції закріплюється, що у випадках, передбачених законом, така допомога надається безоплатно (стаття 59 Конституції України).

Питанням надання професійної правничої допомоги присвячені рішення КСУ:

у рішенні за конституційним зверненням громадянина Солдатова Г. (справа про право вільного вибору захисника) КСУ визначив, що «право на правову допомогу – це гарантована Конституцією України можливість фізичної особи одержати юридичні послуги».

Суд вказав, що, «закріпивши право будь-якої фізичної особи на правову допомогу, конституційний припис «кожен є вільним у виборі захисника своїх прав» (частина перша ст. 59 Конституції України) за своїм змістом є загальним і стосується не лише підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного, а й інших фізичних осіб, яким гарантується право вільного вибору захисника з метою захисту своїх прав та законних інтересів, що виникають з цивільних, трудових, сімейних, адміністративних та інших правовідносин, а не тільки з кримінальних»[213]. Про загальність положень частини 1 ст. 59 Конституції України, свідчить положення ч.2 ст. 63 Конституції України, яке окремо закріплює право підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного на захист;

у рішенні за конституційним зверненням громадянина Голованя І. (справа про право на правову допомогу) підкреслено, що важливе значення у правовому механізмі забезпечення прав людини в Україні відведено конституційному праву особи на правову допомогу, здійснення якого засноване на дотриманні принципів рівності всіх перед законом та відсутності дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками (ст. 21, ч.1, 2 ст. 24 Конституції України). КСУ виходить з того, що правова допомога є багатоаспектною, різною за змістом, обсягом та формами і може включати консультації, роз'яснення, складення позовів і звернень, заяв, скарг, здійснення представництва, зокрема в судах та інших державних органах, захист від обвинувачення тощо. Також, у зазначеному рішенні КСУ

сформульована дефініція «право на правову допомогу», під якою розуміється гарантована державою можливість кожної особи отримати таку допомогу в обсязі та формах, визначених нею, незалежно від характеру правовідносин особи з іншими суб'єктами права [214].

З метою створення механізму реалізації положень ст. 59 Конституції України, парламентом у червні 2011 року прийнято Закон України «Про БПД», яким сформовано нормативно-правову базу та утворено систему надання БПД. Законом визначено зміст права на БПД, порядок реалізації, підстави та порядок надання БПД, державні гарантії щодо її надання. БПД визначається, як «правова допомога, що гарантується державою та повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел». А право на БПД, розуміється, як гарантована Конституцією України можливість громадянина України, іноземця, особи без громадянства, у тому числі біженця чи особи, яка потребує додаткового захисту, отримати в повному обсязі безоплатну первинну правову допомогу (далі – БППД), а також можливість певної категорії осіб отримати безоплатну вторинну правову допомогу (далі – БВПД) у випадках, передбачених законом [155]. До системи надання БПД належать: 1) Координаційний центр з надання правової допомоги; 2) суб'єкти надання БППД; 3) суб'єкти надання БВПД.

Національним законодавством закріплено дві форми БПД:

по-перше, це БППД, як вид державної гарантії, що полягає в інформуванні особи про її права і свободи, порядок їх реалізації, відновлення у випадку їх порушення та порядок оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

по-друге, це БВПД, як вид державної гарантії, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя [155].

Таким чином, головною характерною ознакою БПД є відсутність безпосереднього розрахунку людини за одержану правову допомогу не лише

в момент, а й до та після її надання. За даними Міністерства юстиції України, для реалізації конституційного права на БПД створено:

у червні 2012 року КМУ створено *Координаційний центр з надання правової допомоги*, по суті першу установу системи БПД, головні завдання якого полягають у забезпеченні ефективності системи БПД, її доступності та якості, а також підвищення кваліфікаційного рівня адвокатів, впровадження сучасних інформаційних технологій, методичне забезпечення, співпраця з міжнародними організаціями, моніторинг діяльності виконавчої влади, формування та реалізація державної політики. З метою забезпечення ефективності реалізації державної політики у сфері надання БПД, незалежності та прозорості управління системою БПД, у 2020 році наказом Міністерства юстиції утворена Наглядова рада Координаційного центру [173];

з січня 2013 року розпочали працювати *регіональні центри з надання БВПД*, на які покладено функцію надання БВПД підозрюваним та обвинуваченим у кримінальному провадженні, затриманим, заарештованим та засудженим. Про ефективність роботи центрів БВПД свідчить статистика роботи. Так, протягом 2020 року регіональними центрами видано 87276 доручень адвокатам для надання БВПД, з яких 10199 – для здійснення захисту затриманих осіб у кримінальному процесуальному порядку, 45731 – для здійснення захисту за призначенням, 4851 – для здійснення захисту осіб, затриманих в адміністративному порядку, 8187 – для участі у проведенні окремої процесуальної дії. Крім того, видано 3862 – доручення для захисту при застосуванні примусових заходів медичного характеру, 3064 – для надання БВПД при вирішенні судом питань під час виконання вироків, а також 1217 – для надання БВПД засудженим до позбавлення волі особам, 165 – надання БВПД під час екстрадиції осіб. У 94,6 % випадків, ш видані доручення виконані, а лише в 5,4 % (4955) клієнти відмовилися від правової допомоги адвокатів, залучених для надання БВПД [11, с.6];

з липня 2015 року, 100 *місцевих центрів з надання БВПД* розпочали роботу у всіх регіонах України і завершується інституційний розвиток системи БПД, створенням понад 400 бюро правової допомоги у районних центрах та малих містах з 1 вересня 2016 року [12];

станом на 31 грудня 2020 року, по всій території України місцевими центрами забезпечено функціонування понад 2500 *дистанційних пунктів доступу БПД* (в приміщеннях органів Пенсійного фонду, управлінь праці та соціального захисту населення, центрах зайнятості, службах у справах дітей, центрах надання адміністративних послуг, установах виконання покарання).

Станом на грудень 2020 року, в Україні діяло 23 регіональні центри з надання БВПД та 84 місцевих центрів з надання БВПД. У невеликих містах та селах функціонують структурні підрозділи місцевих центрів – 428 бюро правової допомоги. Таким чином, створена розгалужена мережа системи БПД, яка охоплює всю територію України (крім окупованих територій) [11, с.38]. Загалом, юристи та адвокати, які співпрацюють з системою БПД, надали понад 3 млн 233,1 тис. послуг своїм клієнтам [275].

Однією із ключових категорій громадян, які потребують БПД, як первинної так і вторинної, є вразливі групи населення. За законодавством України, «вразливі групи населення, це особи/сім'ї, які мають найвищий ризик потрапляння у складні життєві обставини через вплив несприятливих зовнішніх та/або внутрішніх чинників» [182]. Система БПД ефективно захищає права всіх вразливих громадян, про що свідчать статистичні дані роботи. Так, право на БВПД мають:

малозабезпечені особи, які за кількістю звернень у 2020 році є найчисельнішою групою. Від них надійшло 30313 (51,5 %) звернень по БВПД, серед яких вагому частку займають літні особи, які звертаються з питаннями пенсійного забезпечення, оформлення спадщини, розірвання договору дарування, оформлення права власності на землю. Для зручності осіб похилого віку, 61 консультаційний пункт доступу до БПД розміщено у

геріатричних пансіонатах, будинках-інтернатах для осіб похилого віку, територіальних центрах соціального обслуговування пенсіонерів тощо;

люди з інвалідністю, 8167 (13.9%) звернень у 2020 році, від даної категорії населення з питаннями оскарження рішень державних органів, розірвання шлюбу та поділу майна, вирішення житлових спорів, стягнення аліментів, відшкодування майнової та матеріальної шкоди тощо. Для захисту інтересів осіб з особливими потребами центри БВПД залучають спеціальних фахівців (наприклад, перекладач-дактитолог), співпрацюють з профільними громадськими (волонтерськими) організаціями;

ветерани війни та особи, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», 10125 (17,3%) звернень з питаннями щодо державних гарантій (незаконне звільнення з місця роботи, нарахування заробітної плати/компенсацій за невикористанні відпустки при звільненні, відмови у виділенні земельної ділянки). У військових частинах та комісаріатах, військово-медичних центрах організовується робота дистанційних та мобільних консультаційних пунктів доступу до БПД;

внутрішньо переміщені особи, 4392 (7,4 %) звернень у 2020 році, це справи, які стосуються встановлення юридичних фактів, питання соціальних виплат, компенсацій за шкоду, податкові та трудові спори тощо;

діти є одним із пріоритетних напрямків роботи системи БПД, 1817 (3,1%) звернень з питаннями щодо стягнення аліментів, позбавлення батьківських прав, визначення місця проживання дитини, залучення захисника або представника у кримінальному провадженні. Дитина має право звернутися до центрів або бюро правової допомоги та отримати кваліфіковану допомогу юриста через законного представника (батьків, опікуна/піклувальника);

постраждалі від домашнього насильства або насильства за ознакою статті, 1177 звернень (1123/95 % від жінок та 54 (5%) від чоловіків, це питання представництва інтересів у кримінальних та адміністративних

справах, розірвання шлюбу, поділу майна, стягнення аліментів, позбавлення батьківських справ;

засуджені особи, 1217 (3 %) звернень у 2020 році, це захист регіональними центрами осіб, засуджених до покарання у вигляді позбавлення волі, триманні в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або обмеження волі, за зверненням таких осіб або за ухвалою суду;

біженці та особи без громадянства, 290 звернень від осіб із заявою про визнання їх біженцями, 67 осіб звернулися із заявою про визнання їх особою без громадянства;

національні меншини, не є суб'єктами права на БВПД, але мають право скористатися цим видом правової допомоги як малозабезпечені чи внутрішньо переміщені особи. Таким особам надається БППД та проводяться інформаційно-просвітницькі заходи, спрямовані на запобігання дискримінації за національною ознакою, інтеграції представників національних меншин в українське суспільство. Найбільш гостро питання запобігання дискримінації ромського населення стоїть у Закарпатській та Одеській областях. Системою БПД налагоджено співпрацю з громадськими організаціями, які опікуються правовим захистом ромів, серед яких «Ромська асоціація м. Балти та Балтського району», Правозахисний ромський центр» (Одеська область) та «Романо Бахтала Дром» (Закарпатська область) [11, с.24-30].

Ефективні реформи можливі лише за умов якісного удосконалення законодавства. Так, з моменту правового запровадження інституту БПД, в Закон України «Про безоплатну правову допомогу» зміни та доповнення вносилися 20 разів. З метою полегшення доступу громадян до БПД, у парламенті України зареєстровано поданий КМУ законопроект № 5107 від 19.02.2021 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення доступу до БПД та підвищення якості її надання». Законопроект розроблено з метою ефективної реалізації прав усіх осіб на

отримання якісної БПД шляхом спрощення механізму організації надання такої допомоги, врегулювання питання обов'язкової участі адвоката при розгляді судом справ щодо обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи; надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку; примусової госпіталізації до протитуберкульозного закладу, а також вдосконалення процедури забезпечення якості БВПД [161].

Кроком до спрощення доступу до БПД є активне використання системою надання БПД сучасних інформаційних технологій для надання правових послуг. Так, із запровадженням карантину значно зростає важливість системи БПД, оскільки у населення виникає потреба в інформації стосовно отримання правової допомоги у доступі до правосуддя в безпечних умовах, захисту своїх трудових прав, виплати «лікарняних» та інші «карантинні» теми. В таких умовах, фахівці системи БПД переходять на дистанційну форму роботи та засвоєння нових сервісів онлайн-комунікації з клієнтами (спеціально обладнані скриньки для кореспонденції, електронні засоби зв'язку, телефонний зв'язок, веб-сайт, сторінки у соцмережах, месенджери та інше) [275]. Слід зазначити, що обмеженими у доступі до правової допомоги залишається категорія громадян, які не є користувачами інтернет-ресурсів.

Таким чином, формами проведення правових консультації як виду правової допомоги є: очна правова консультація, яка за кількістю суб'єктів-звернення поділяється на персональну правову консультацію та групову правову консультацію; 2) заочна правова консультація поділяється на: а) мобільну правову консультацію; б) онлайн правова консультація; в) правова консультація, яка надається через колцентр.

У червні 2021 року, за підтримки Програми ООН із відновлення та розбудови миру, система БПД запустила у тестовому режимі сервіс Кабінет клієнта, який має на меті уніфікувати інформацію про послуги та полегшити

доступ до цієї інформації всім користувачам. До переваг Кабінету клієнта відносять:

можливість надіслати онлайн-запит на консультації та роз'яснення з правових питань;

можливість надіслати фото документів, та отримати відповідь, яку підготують працівники системи БПД;

доступність історії всіх запитів та відповідей на них в одному місці;

можливість написати відгук щодо рівня отриманих послуг;

простий і зручний інтерфейс сервісу [136].

Позитивними рисами є зменшення кількості паперових документів, диджиталізація, можливість отримати правову допомогу телефоном, електронною поштою, у месенджерах соцмереж, додатках до смартфонів, електронних Кабінетах клієнта. Це можливість вивести на новий рівень захист прав найбільш вразливих груп за допомогою професійних правників.

Можна зробити висновок, що сучасною тенденцією є розширення поняття правової допомоги як конституційного обов'язку держави перед людиною і суспільством, яка виражається:

по-перше, в розширенні змісту правової допомоги, яка включає в себе правове просвітництво, правове інформування та консультування населення; захист державними органами порушених прав та інтересів громадян; професійний правовий захист, що надається адвокатами та центрами з надання правової допомоги;

по-друге, правова допомога визнається в якості різновиду соціальної допомоги, а не тільки правової послуги (наприклад, правова допомога інвалідам, внутрішньо переміщеним особам, захист прав дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах або постраждали внаслідок воєнних дій чи збройного конфлікту);

по-третє, у визнанні державою ряду учасників надання безкоштовної юридичної допомоги (юридичні клініки, правозахисні організації) та

створення нових суб'єктів надання юридичної допомоги (центри з надання правової допомоги).

2.3. Електронне правосуддя як засіб забезпечення доступності правосуддя в умовах інформаційного суспільства

Активне використання у сучасному світі інформаційних технологій та поступова інформатизація суспільства впливають на становлення та подальший розвиток інституту електронного правосуддя, що забезпечує врегулювання правових спорів в режимі онлайн. Юристами все частіше використовуються такі терміни, як «електронне правосуддя», «електронний суд», «цифрові технології», «інтелектуальна судова система», «цифровий суддя», «приватний онлайн-суд». Такі інноваційні рішення сприяють покращенню доступу до правосуддя та виступають перспективним способом його здійснення. Суть такої «електронної демократії» полягає у використанні інформаційних технологій, з метою поліпшення участі та демократичного управління в судовій системі. Особливу актуальність електронне правосуддя набуває в умовах протидії пандемії COVID-19.

Запровадження електронного суду є важливим кроком реформування системи судочинства, яка досі суттєво відстає від світового інформаційно-комунікаційного розвитку. Слід зазначити, що за сучасних умов в Україні поступово створюються необхідні сприятливі технічні умови та наразі електронний суд має своє практичне відображення у судочинстві України. Особливо актуальним питання щодо повного запровадження електронного судочинства стало з початком пандемії та введення карантинних обмежень. Погіршення епідеміологічної ситуації зумовило інтенсивне інтегрування електронних технологій майже у всіх сферах, і судочинство не є винятком. В таких умовах, мають бути впроваджені ефективні механізми, за яких карантинні заходи матимуть мінімальні ризики в контексті захисту прав і

свобод людини. Перехід правосуддя у дистанційний режим роботи є прикладом глобального виклику в умовах демократії.

Важливими передумовами створення електронного правосуддя є розвиток технологічного прогресу та прагнення зробити процес взаємодії громадян з судами більш зручним і комфортним. Застосування сучасних технологій в системі електронного правосуддя, спрямоване на полегшення як роботи суддів та апаратів судів, так і громадян, користувачів інформації. Метою введення електронного суду є скорочення судових витрат, оптимізація часу витраченого на надсилання документів та безпосередню явку учасників судового процесу до суду.

Аналіз сучасних правових публікацій, які присвячені проблемам електронного правосуддя свідчить, що зазначена проблема все більше набуває актуальності та привертає увагу сучасних науковців, таких як О. Бринцев, Н. Голубєва, І. Ізарова, В. Ключевський, Н. Кушакова-Костицька, Л. Матвейчук, Л. Остафійчук, О. Погребняк, М. Смокович та інші.

Монографічне дослідження О. Бринцева, присвячено проблемам інформатизації суспільства, побудови електронного «нового світового порядку», ним досліджено вітчизняні стратегічні плани розвитку електронного судочинства, стан їх імплементації у чинне законодавство та практику та визначаються проблеми та перспективи електронного правосуддя як однієї з форм електронного урядування [21, с.11]. Автор робить висновок про те, що термін «Електронний суд» у національному праві використовується у двох значеннях: у вузькому розумінні – це підсистема в системі Єдиної судової інформаційної системи України, призначена для забезпечення своєчасного отримання учасниками судового процесу повісток та повідомлень про розгляд судових справ та процесуальних документів, ухвалених під час розгляду справ; в широкому розумінні – це самостійна унікальна форма судового процесу, заснованого на новітніх інформаційних технологіях, що забезпечують повний цикл розгляду судової справи в

електронному форматі. Дослідник зауважує, що «Електронний суд» у вузькому розумінні, в Україні вже давно є реальністю, в широкому – він є справою майбутнього [21, с. 30].

Проблеми впровадження досягнень науково-технічного прогресу та інформаційних технологій у цивільне судочинство є предметом дослідження Н. Голубевої. Дослідниця розглядає електронне судочинство не тільки як інструмент організації судочинства для підвищення його ефективності, але й як спосіб полегшення доступу до правосуддя. Авторка робить висновок про те, що карантин у зв'язку з епідемією коронавірусу COVID-19 прискорив запровадження багатьох опцій електронного судочинства в різних країнах – карантин став тим тригером, якого не вистачало раніше для переведення в електронний формат такої об'єктивно консервативної діяльності, як судочинство [37, с. 203].

Традиційно електронне правосуддя сучасні дослідники визначають як засіб здійснення правосуддя, заснований на використанні сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, метою якого є забезпечення гласності, відкритості та доступності судочинства. Науковці підкреслюють, що впровадження інформаційних технологій у судову владу є вимогою сьогодення, оскільки, такі технології допомагають наблизити суд до громадянина, забезпечити їх прозору діяльність та гарантувати доступ до правосуддя [281, р. 496].

Електронне правосуддя являє собою нормативно-встановлений порядок діяльності судів з розгляду і вирішення справ, заснований на використанні інформаційно-комунікаційних технологій в процесі підготовки і здійснення судочинства, спрямований на прискорення судових процедур, підвищення їх відкритості, а також забезпечення за допомогою спеціальних інформаційних засобів рівного і повного доступу всіх громадян до інформації про діяльність судів і правосуддя.

Основною метою електронного правосуддя є підвищення ефективності судової системи та якості правосуддя, досягнення максимальної ефективності

судочинства в цілому. Згідно Рекомендацій Rec (2001) 2 КМРЄ щодо побудови та перебудови судових систем та правової інформації, сучасні інформаційні технології стали незамінним засобом у сфері здійснення правосуддя і таким чином, вони сприяють ефективному управлінню державою, яке необхідне для нормального функціонування демократії [205].

Електронне судочинство має забезпечувати: відкриття провадження за допомогою електронних засобів; здійснення подальших процесуальних дій у межах провадження у середовищі електронного документообігу; одержання відомостей про хід справи, шляхом доступу до судової інформаційної системи; одержання інформації про результати провадження в електронній формі [206].

Перші спроби запровадити електронне правосуддя у зарубіжних країнах, зокрема в країнах ЄС, відбувалися ще наприкінці ХХ ст. Запровадження інформаційно-комунікаційних технологій у національне правосуддя було пов'язано зі схваленням Концепції Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу 2002 року, у якій було закріплено заснування національної інформаційної мережі судових рішень з метою забезпечення доступу до судової практики [175]. Наступним кроком щодо запровадження електронного правосуддя у цивільному судочинстві можна назвати закріплення у ЦПК України 2004 р. норми (ст. 197) про фіксування цивільного процесу технічними засобами [263]. Фіксація судового засідання за допомогою технічних засобів є однією із гарантій захисту прав, свобод та інтересів осіб, оскільки дає можливість апеляційній і касаційній інстанціям найдостовірніше встановити хід судового засідання. Слід зазначити, що протягом останніх років функціонування ЄСІТС здійснювалося в тестовому режимі. Під час карантину стало зрозуміло, що запровадження повноцінної ЄСІТС є невідкладним питанням, щоб забезпечити правосуддя і належний захист прав та законних інтересів громадян.

Правове регулювання відносин, пов'язаних із інформатизацією судової діяльності, здійснюється відповідно до Законів України «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про електронні довірчі послуги» (цей закон замінив вже не чинний Закон України «Про електронний цифровий підпис»), «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації», «Про доступ до судових рішень», «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», «Про захист персональних даних», Положення про автоматизовану систему документообігу суду в редакції рішення Ради суддів України від 02.03.2018 р. та інших нормативно-правових актів. Впровадження інформаційних технологій в роботу судів, органів та установ системи правосуддя, а також автоматизація їх діяльності, передбачені у «Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки», схваленої Указом Президента України від 20.05.2015 р. № 276. У 2012 році, Державне підприємство «Інформаційні судові системи» презентувало «Концепцію електронного суду України», а Державна судова адміністрація України розпочала реалізацію пілотного проєкту з розвитку електронного судочинства. Концепція ґрунтується на сукупності нормативно-правових, організаційно-розпорядчих, програмно-технічних і телекомунікаційних засобів, які забезпечують збір, опрацювання, накопичування, аналіз і зберігання інформації. Визначальною метою концепції є розробка універсальної схеми побудови структур даних, за наявності необхідності обміну даними між автоматизованими системами різних виробників.

Широке впровадження інформаційних технологій в роботу судів, органів та установ системи правосуддя, а також автоматизація їх діяльності визначено ключовим аспектом Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки [183]. У зв'язку з цим, наприкінці 2017 року набули чинності зміни до процесуального законодавства України, серед яких найбільш інноваційною стало запровадження ідеї «електронного суду», яка регламентована шляхом

створення ЄСІТС [259]. У червні 2021 року затверджено Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки, яка окрім питань, спрямованих на вирішення проблем в системі судочинства, передбачає також заходи щодо розвитку системи електронного судочинства з урахуванням світових стандартів у сфері інформаційних технологій шляхом: запровадження можливості розгляду онлайн певних категорій справ незалежно від місцезнаходження сторін і суду та інших сервісів електронного судочинства; впровадження сучасного електронного діловодства в суді, удосконалення та розвиток офіційного веб-порталу судової влади України [184].

Логічним та очікуваним кроком є ухвалення Парламентом України 27 квітня 2021 року проєкту Закону №3985 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення поетапного впровадження ЄСІТС» [163]. Законом внесено зміни до процесуальних кодексів з поетапного запровадження ЄСІТС, адже на даний час підсистеми ЄСІТС знаходяться на різному етапі готовності, і це дозволить розпочати використання підсистем та модулів, які вже практично готові, не чекаючи готовності інших підсистем, розробка яких перебуває лише на початкових етапах [163]. Поетапне впровадження ЄСІТС дасть змогу зекономити кошти державного бюджету та сторін судової справи, зокрема, в частині витрат на відправку кореспонденції та ознайомлення з матеріалами справи.

Так, окремі підсистеми ЄСІТС починають функціонувати через 30 днів з дня опублікування оголошення ВРП у газеті «Голос України» та на веб-порталі судової влади відповідного оголошення, про створення та забезпечення функціонування вказаної в оголошенні підсистеми ЄСІТС. Така система надає можливість в електронному вигляді направляти сторонам судові виклики та повідомлення, процесуальні документи та рішення по справі, можливість сторін дистанційно ознайомлюватись з матеріалами судової справи, подавати клопотання, заяви, сплачувати судові збори, отримувати матеріали і знайомитися з ними, подавати апеляційні, касаційні

скарги, тощо. Впровадження підсистеми «Електронний суд» є важливим кроком до оновленої системи правосуддя в Україні. Такі кроки нададуть громадянам можливість вирішувати судові справи якісніше та оперативніше.

У процесі користування системою «Електронний суд», громадяни стикаються з низкою проблем, які пов'язані з її неприйняттям суддівським корпусом. У даному напрямі важливим є рішення Ради суддів №75 від 20 вересня 2019 року, відповідно до якого останнім часом почастишали випадки подання громадянами скарг через неприйняття судами процесуальних документів на підставі того, що їх направляють в електронному вигляді. Аналізуючи ситуацію що склалася, Рада суддів рекомендувала судам приймати до розгляду документи, отримані з використанням підсистеми «Електронний суд» [220]. Така позиція Ради суддів знайшла відображення і в практиці ВС. Так, ухвалами Окружного адміністративного суду м. Києва від 18 березня 2019 року та від 13 червня 2019 року було повернуто апеляційні скарги (справа № 640/1374/19) на підставі того, що вони подані через систему «Електронний суд» до початку повноцінного функціонування ЄСІТС. Розглядаючи доводи суду та опираючись на практику ЄСПЛ в аспекті забезпечення права на доступ до суду, ВС у постанові від 10 вересня 2019 року зазначив, що відсутність факту початку повноцінного функціонування ЄСІТС не може бути перешкодою для роботи її підсистеми «Електронний суд» та, відповідно, реалізації права особи на подання процесуальних документів в електронній формі [144].

О. Погребняк підкреслює, що введення електронного суду забезпечує можливість швидкого отримання користувачем необхідної інформації, обміну документами між суддями, апаратом суду, між судом і сторонами спору, а учасникам судового процесу надається можливість швидко та зручно отримати необхідну інформацію про рух справи [143, с. 124].

Станом на липень 2021 року, «Кабінет електронних сервісів» Міністерства юстиції України у розділі «Електронний суд» передбачає *можливість*:

сплати судового збору онлайн, на сервісі міститься інформація про реквізити для сплати судового збору та передбачена можливість формування квитанції та онлайн сплати судового збору;

користувачів порталу отримання інформації щодо стадій розгляду судових справ – online-доступ, на офіційному веб-порталі Судова влада України. Інформація надається для справ, змінених після 28 травня 2015 року. Такі зміни впроваджено на виконання вимоги ч. 2 ст. 11 Закону України «Про судоустрій та статус суддів»;

користувачів порталу отримання інформації з Єдиного державного реєстру судових рішень, яка являє собою автоматизовану систему збирання, зберігання, захисту, обліку, пошуку та надання електронних копій судових рішень. До Реєстру вносяться судові рішення ВС, вищих спеціалізованих, апеляційних та місцевих судів – вироки, рішення, постанови, накази, ухвали, окремі ухвали (постанови) суду, що ухвалені судами у кримінальних, цивільних, господарських справах, у справах адміністративної юрисдикції, у справах про адміністративні правопорушення, крім судових рішень, які містять інформацію, що є державною таємницею;

надсилання процесуальних документів електронною поштою учасникам судового процесу, передбачає можливість отримувати процесуальні документи в електронному вигляді паралельно з документами у паперовому вигляді. Для цього потрібно: по-перше, зареєструватися в системі обміну електронними документами між судом та учасниками судового процесу (завести поштову скриньку електронного суду), розміщеній на офіційному веб-порталі судової влади України за адресою: mail.gov.ua; по друге, подати до суду заявку про отримання процесуальних документів в електронному вигляді;

надсилання судової повістки у вигляді SMS-повідомлень, для її отримання учаснику судового процесу потрібно подати до суду заявку про отримання судової повістки в електронній формі, за допомогою SMS-повідомлення у відповідній справі. Судова повістка в електронному вигляді

буде надсилатися учаснику судового процесу, який подав відповідну заявку до суду, на його номер мобільного телефону, вказаний в такій заявці;

оприлюднення відомостей у справах про банкрутство, надання вільного доступу до інформації щодо перебування суб'єктів підприємницької діяльності (контрагентів, боржників, поручителів тощо) у процедурі банкрутства [67].

Таким чином, вказані зміни в чинне законодавство України по впровадженню ЄСІТС вже давно назріли та однозначно матимуть позитивний ефект на практиці. Вдала реалізація роботи електронного суду можлива за дотриманням певних умов:

на законодавчому рівні має бути розроблена та закріплена чітка процедура звернення до суду. Процедура реєстрації має бути зрозумілою та доступною для усіх громадян, а інформація належним чином захищена;

рівень технологій має відповідати міжнародним стандартам та забезпечити ефективну та продуктивну роботу системи;

створення передумов для інформатизації суспільства в цілому, так і безпосередньо суддів, адвокатів, та державних органів. Інформатизація діяльності судів визначає можливість вчинення судом та учасниками процесу окремих процесуальних дій за допомогою інформаційно-телекомунікаційних технологій. Важливо зазначити, що при цьому характер цих процесуальних дій ніяким чином не змінюється – змінюється лише спосіб їх реалізації.

Таким чином, розвиток електронного судочинства сприяє розширенню можливостей із застосуванням новітніх технологій, надає можливість вчинення усіх процесуальних дій через електронні засоби з відповідними механізмами ідентифікації та безпеки, що створить належні умови для наближення українського судочинства до міжнародних стандартів та прискорить документообіг, забезпечить відкритість та гласність судових органів.

2.4. Транзитивна юстиція в системі забезпечення доступності правосуддя у конфліктному та постконфліктному суспільстві

Дефініцію «Transitional Justice» («транзитивна юстиція» або «перехідне правосуддя») у 1995 році запропонував Нейл Крітц в науковому дослідженні «Транзитивна юстиція: як демократіям, що зароджуються, розквитатися з колишніми режимами», яке присвячено огляду механізмів та інструментів, які застосовують держави, аби подолати наслідки тоталітарного чи авторитарного минулого [294].

У доповіді Генерального Секретаря «Верховенство права та транзитивна юстиція у конфліктних та постконфліктних суспільствах» дається визначення транзитивної юстиції, як «повного спектру процесів, пов'язаних зі спробами суспільства знайти спільну мову щодо спадщини минулих масштабних зловживань для забезпечення відповідальності, служіння справедливості та досягнення примирення. Це може включати судові та позасудові механізми з різним ступенем міжнародної участі, а також індивідуальне переслідування, відшкодування збитків, установлення істини, інституційну реформу, перевірку та звільнення, або їхнє поєднання» [26, с. 4].

Поняття «транзитивної юстиції» (transitional justice) охоплює сукупність правових механізмів і практик, які набули широкого поширення в другій половині XX ст. в транзитивних суспільствах. Такі механізми покликані сприяти більш ефективному руху таких суспільств від авторитарних режимів до демократії, та подолання в таких суспільствах наслідків конфліктів, пов'язаних з масштабними актами насильства. Для таких суспільств, транзитивна юстиція визначається як необхідний крок на шляху до досягнення суспільної злагоди та умови ефективного функціонування будь-якого суспільства. Найважливішим завданням транзитивної юстиції є досягнення широкого громадського консенсусу щодо

подій минулого і формування загальногромадянської ідентичності постконфліктного суспільства навколо демократичних цінностей.

Сучасні дослідники у XX ст. нараховують чотири етапи соціально-політичних переходів: масштабні трансформації, які настали після Першої світової війни; входження світу в стан біполярності після Другої світової війни; в середині 1970-х рр., коли перехідні процеси торкнулися в основному Південну Європу; в кінці 1980-х рр. бурхливі транзитні процеси спостерігалися в східноєвропейському регіоні, а тон в них задавали країни, що ввійшли в стадію постсоціалізму. На думку політичного соціолога, професора Берлінського університету імені Гумбольдта Клауса Оффе, особливостями переходу кінця XX ст. стали одночасність, обмеженого за масштабами військового насильства та відсутність революційного проєкту. Автор переконаний, що такі характеристики породжені спонтанністю ідеї «про необхідність встановлення нового ладу, пов'язаного з будівництвом політиї, нації та економіки» [137, с. 22-24].

Концепція правосуддя транзитивного періоду сьогодні є дуже актуальною, що пов'язано з поширенням внутрішніх та міждержавних конфліктів. У сучасній науковій літературі, загальна проблематика концепції транзитивної юстиції, питання її формування, змісту, сутності та трансформації є предметом уваги вчених різних галузей гуманітарних знань: соціології, політології, юриспруденції. Розробці зазначеної теми присвячені фундаментальні дослідження зарубіжних вчених, що вивчали теоретичні та практичні аспекти концепції транзитивної юстиції на прикладі держав: Південної Америки, Південної Африки та Балканського регіону. Зокрема, важливий теоретико-правовий внесок зробили М. Зуніно (M. Zunino), Н. Крітц (N.Kritz), Е. Кренцель (E. Crenzel), К. Примель (K. Priemel), К. Оффе (C. Offe), А. Стіллер (A. Stiller), Р. Тайтел (R. Teitel), П. Хейнер (P. Hayner), А. Чарнота (A. Chornota). Внесок у розвиток концепції транзитивної юстиції зроблений і вітчизняними вченими, юристами-практиками та правозахисниками, це А. Багінський, І. Брунова-Калісецька, М. Гнатовський,

С. Закірова, Т. Кисельова, О. Мартиненко, О. Овчаренко, О. Плотніков, О. Уварова та інші.

Виникнення дискурсу транзитивної юстиції дослідники пов'язують з подіями 1980-1990-х рр., а саме демократичним транзитом Аргентини в 1983 року, падінням комуністичних режимів у Східній і Центральній Європі після 1989 року, активізацією міжнародної кримінальної юстиції після створення Міжнародного кримінального трибуналу по колишній Югославії 1993 року і створенням в 1995 році в Південноафриканській республіці Комісії правди і примирення [314]. Спеціальні комісії – примирні, або «комісії правди», в країнах Латинської Америки, а також в ПАР і Марокко займалися вивченням порушень прав людини і діянь державних репресивних органів в період диктатури. Перша така комісія була створена в Аргентині в грудні 1983 р. Президентом Раулем Альфонсином під назвою «Національна комісія з розслідування зникнень людей», яка зіграла ключову роль в розслідуванні злочинів військової диктатури в період з 1976 по 1983 р. [285, р.174; 286, р. 365]. Названа комісія стала моделлю для аналогічних структур, які пізніше засновувалися в країнах Латинської Америки та інших регіонах світу.

На початку 90-х років, Комісія з прав людини ООН доручила своїм членам Ель-Хаджи Гіссе та Луї Жуане розробити пропозиції для запобігання безкарності осіб, винних у порушенні прав людини і для захисту інтересів жертв. У 1997 році, Жуане представив Комісії ООН ґрунтовний звіт щодо запобігання безкарності у разі порушення політичних і громадянських прав людини, а також у разі порушень гуманітарного права. В підсумковій доповіді, Жуане сформулював три основоположних принципа стосовно прав жертв таких порушень: право на інформацію; право на відновлення справедливості; право на відшкодування шкоди. Л. Жуане сформулював систему принципів для ефективної реалізації прав, згрупувавши їх за правами на правду, на правосуддя, на репарації і гарантіями неповторення [310]. У 2005 року вони були скориговані в експертному звіті Діани Орендлічер

Комісії з прав людини ООН і зведені до 38 принципів [309]. Було взято до уваги досвід минулих п'ятнадцяти років і сформульовано для окремих сфер більш детальні правила, які забезпечують реалізацію прав жертв і дотримання принципу верховенства права, а також виключають неправомірне застосування законодавства з метою недопущення безкарності [149].

Історія розвитку транзитивної юстиції відображає складний, комплексний характер цього феномена, який визначений особливостями розвитку світової політики та міжнародних відносин, міжнародного права, а також політико-правовими процесами в окремих держав. Професор школи права Нью-Йоркського університету Руті Тайтель проаналізувала становлення транзитивної юстиції та виокремила в її розвитку три етапи:

перший етап авторка пов'язує з Нюрнберзьким міжнародним військовим трибуналом, а головними ознаками даного періоду називає домінування міжнародного права, розповсюдження та посилення ідеї верховенства права та принципу індивідуальної відповідальності. З Тайлер погоджуються К. Примель та А. Стіллер у праці «Нюрнберзькі розповіді. Перегляд спадщини «подальших судових процесів», підкреслюють що саме Нюрнберзькі трибунали вперше втілили в собі складові сучасного розуміння та практики транзитивної юстиції, це: притягнення до відповідальності винних у злочинах; відсторонення їх з ключових позицій німецького суспільства, будь-то з посад у державних установах або з сфери бізнесу; створення цілісного історичного наративу про нацистську Німеччину XX століття [303, р. 3];

другий етап Р. Тайтель пов'язує з хвилею демократичних транзитів в Південній Америці наприкінці 1970-х – початку 1980-х рр., які згодом поширилися в Східній Європі та Центральній Америці, а також із закінченням періоду холодної війни. Характерною рисою цього етапу, на думку Тайтель, є відступ від нюрнберзьких принципів правосуддя, створення національних трибуналів, які стали ключовими суб'єктами транзитивної

юстиції, що пояснюється специфікою політичного контексту демократичних транзитів, необхідністю вирішення транзитивними суспільствами локальних задач, пов'язаних з процесами націєтворення. Підкреслимо, що саме на другому етапі, транзитивна юстиція починає виокремлюватися в національних рамках як спосіб консолідації і примирення суспільства. Транзитивна модель правосуддя набуває прагматичний характер і ґрунтується на множинних концепціях правосуддя.

Недоліки національного права в частині наявності засобів і способів досягнення суспільної злагоди і примирення зумовили потребу в нових інституційних позасудових механізмах, якими стали офіційні комісії правди, що створювалися національним урядом з метою розслідування, документування та оприлюднення відомостей про випадки порушення прав людини в країні за певний період часу [307, р. 78]. На переконання автора, сутнісною особливістю моделі транзитивної юстиції на другому етапі, став її відновлювальний характер;

третій етап дослідника пов'язує з розширенням сфери впливу міжнародного гуманітарного права в реалізації транзитивної юстиції, яке переважно орієнтовано на врегулювання внутрішньодержавних, а не міжнародних конфліктів. Упорядкуванню транзитивної юстиції сприяє створення Міжнародного кримінального суду, який діє на підставі Статуту Міжнародного кримінального суду (Римського статуту), що був прийнятий у 1998 році, а набрав чинності у 2002, після його ратифікації 60 державами [211; 307, р. 80-90]. Прийняття Римського статуту було покликане продемонструвати рішучість міжнародної спільноти покласти край безкарності міжнародних злочинців. Підкреслимо, що підхід Р. Тайтель розділяється багатьма дослідниками проблем транзитивної юстиції.

Зі створенням нового впливового міжнародного суб'єкта, транзитивна юстиція підпадає знову під вплив і дію міжнародного права. Юрисдикція Міжнародного кримінального суду поширюється на держави, що ратифікували Римський статут МКС або зробили заяви про визнання

юрисдикції Суду відносно того чи іншого злочину відповідно до п. 3 ст. 12 Римського статуту. Згідно ст. 5 Римського статуту юрисдикція Міжнародного кримінального суду поширюється на злочини геноциду, злочини проти людяності, воєнні злочини, злочин агресії [211]. А ст. 7 Римського статуту визначає злочини проти людяності як діяння, які вчиняються у рамках широкомасштабного та систематичного нападу на цивільне населення, за умов, що такий напад є свідомим та містить вичерпний перелік дій, які вважаються злочинами проти людяності [211]. Для визнання фактів вчинення злочинів проти людяності, на відміну від воєнних злочинів, вимога наявності збройного конфлікту не обов'язкова. Юрисдикція Міжнародного кримінального суду, тим самим суттєво розширена, а практичним наслідком цих змін стала легітимація «війни проти тероризму» і втручання у внутрішні справи незалежних держав з інших підстав, як це було, наприклад, з Югославією. Такі інтервенції стають відправною точкою для зміни режимів в державах, у справи в яких здійснюється зовнішнє втручання, що в свою чергу призводить до запровадження механізмів транзитивної юстиції. Таким чином, у зв'язку з появою норм міжнародного права транзитивна юстиція набуває все більш складний, гібридний характер.

Дослідженням робіт, більш ніж, 20 комісій по встановленню істини і транзитивної юстиції по всьому світу займалася фахівець в сфері міжнародних прав і глобальної безпеки, Прісцилла Хейнер. У 2001 році дослідниця стала співзасновницею Міжнародного центру транзитивної юстиції (International Center for Transitional Justice, ICTJ) – міжнародної правозахисної неурядової організації, а результатом досліджень стала публікація фундаментального дослідження «Непроговорена правда: справедливість перехідного періоду та виклик комісіям правди». У своїй роботі, П. Хейнер зазначає, що через обмежену доступність судів, внаслідок усвідомлення того факту, що навіть успішні судові процеси не гарантують вирішення конфліктів і зменшення страждань, пов'язаних зі злочинами минулого, транзитивні режими все частіше стали ініціювати офіційні

процедури, спрямовані на виявлення правди про минуле, які ставали центральним компонентом їхньої політики щодо злочинів минулих режимів [291]. Характерними ознаками комісій правди авторка називає: орієнтованість на минулі, а не на поточні події; дослідження структури подій, які відбулися протягом певного періоду; збір інформації передбачає безпосередню широку участь в роботі комісії постраждалого населення; комісія правди є тимчасовим органом, який має на меті створити остаточний звіт; комісія правди є офіційно уповноваженим державою органом, діяльність якого передбачає перевірку [291, р. 7-19].

Затребувана практикою постконфліктного врегулювання, транзитивна юстиція поступово формується в комплексний механізм, що забезпечує правові умови неконфронтаційного переходу до стану суспільної злагоди, демократії, поваги прав людини. Так, професор права Університету Нового Південного Уельсу (м. Сідней, Австралія) А. Чарнота пише про те, що останні десятиріччя, особливо після 1989 р., із крахом комуністичного ладу, спочатку у Центральній і Східній Європі, а потім і на пострадянському просторі, спостерігається стрімкий розвиток двох типів дискурсів: щодо правосуддя транзитивного періоду і стосовно верховенства права. Цим дискурсам передує дискурс щодо прав людини, який розпочався у 70-ті рр. XX ст. [264, с. 185]. Автор вважає, що поява дискурсу щодо транзитивної юстиції може розглядатися як гірша, але реальніша альтернатива дискурсу стосовно верховенства права. Верховенство права є там, де діють інститути і норми, а транзитивна юстиція пов'язана з інституційними стратегіями, які стосуються правопорушень попереднього політичного режиму (режимів) [264, с. 186-187]. Автор робить висновок про те, що дослідники проблем транзитивної юстиції не можуть бути лише юристами чи тільки криміналістами, вони мають бути обізнаними у сфері політики і соціології. Специфіка транзитивної юстиції як сфери досліджень полягає у тому, що вона не дає остаточних відповідей, але постачає безкінечні проблеми і конкретні ситуації, розв'язання яких має відбуватися за допомогою

постановки відповідних питань про взаємовідносини між старою і новою концептуальними парадигмами, між транзитивною юстицією і верховенством права [264, с. 193].

У дисертаційному дослідженні «Транзитивність у правовій сфері», Л. Матвєєва звертає увагу на те, що поняття «транзиція» переважно використовується як синонімічне поняттям «перехід» та «трансформація». Утім, на думку автора, названі категорії не є тотожними, а «транзиція» є найбільш узагальнюючим щодо інших термінів. «Transition» вказує на перехід переважно зовнішнього характеру – від однієї часової або просторової точки до іншої, від одного стану до іншого, але не обов'язково означає більш глибокі, суттєві зміни. «Transition» – переважно процесуальна характеристика, вона вказує на незавершеність руху, процес, спрямований у майбутнє. «Transformaition» (трансформація) більшою мірою характеризує те, що вже відбулося, вказує на завершені зміни. Таким чином, «transition» акцентує увагу на процесі, а «transformation» – на результаті [114, с. 51].

Вітчизняний правознавець О. Плотніков, досліджуючи проблему перекладу на українську мову англійського терміну «transitional justice», доводить помилковість використання в українській мові терміну «правосуддя перехідного періоду». Так, дослідник звертає увагу на те, що переклад англійського словосполучення «transitional justice» українською мовою як правосуддя перехідного періоду є запозиченням з помилкового російського перекладу офіційних документів ООН. Такий переклад, на думку автора, неточно відображує значення англійського терміну та не відповідає українському законодавству. Поняттям «правосуддя» в праві України позначається діяльність виключно судів, але не загальний процес відновлення верховенства права та прав людини. В словосполученні «transitional justice» слово «justice» слід перекладати як «юстиція». Це поняття ширше та охоплює діяльність як судових, так і несудових інституцій. Термін «transitional» слід перекладати як «транзитивна». Цей термін відсилає

до категорій політичного, соціального та демократичного транзиту, які забезпечуються засобами транзитивної юстиції [142, с. 46; 301, с. 61-52]. Зауважимо, що в українському законодавстві у низці стратегічних документів використовується саме термін «перехідне правосуддя», тоді як термін «транзитивна юстиція» вважається нами більш відповідним сутності цього інституту.

Професор права юридичного факультету Чиказького університету Ерік Познер, ставить питання щодо мотивів і стимулів для транзитивної юстиції, ключовим пріоритетом якої, на думку автора, є підвищення якості судових інститутів – через їх реформування або й повну заміну. Кожен перехід створює розділення між старим та новим режимами. Жертви старого режиму вимагають справедливості проти тих, кого вони вважають винуватими, а саме – чиновників старого режиму (диктатори, лідери партій, судді, бюрократи, солдати) та колаборантів серед цивільного населення (включаючи бізнес і релігійних лідерів, службовців, звичайних громадян). Потерпілі стверджують, що їх несправедливо позбавили роботи, можливостей для навчання та майна. Посадові особи нового режиму, які часто є жертвами старого режиму, мають вирішити, як відповісти на ці заклики до справедливості у транзитивний період. Інструменти транзитивної юстиції включають судові процеси, комісії правди, репарації, вибачення та інші. Такі інструменти є частиною перехідної політики, що включає економічну, політичну та правову реформи [302]. Таким чином, інструменти транзитивної юстиції набувають різноманітних форм.

У колективній монографії «Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні», підготовленій науковцями, юристами-практиками й експертами неурядових організацій, розкривається зміст та механізми реалізації транзитивної юстиції, яка розглядається в контексті одночасної трансформації українського суспільства від авторитарного минулого до демократичної сучасності та від умов воєнного конфлікту до постконфліктного стану. Авторами проаналізовано досвід

запровадження моделей транзитивної юстиції в інших країнах та зроблено акцент на неможливості простого запозичення будь-якої моделі транзитивної юстиції, через відмінність соціально-культурних особливостей кожної з країн, де ці моделі застосовувалися [7, с. 2].

А. Багінський виокремлює наступні основні функції транзитивної юстиції:

«сприяння демократизації та розбудова модерної демократичної держави;

зменшення кількості випадків порушення прав людини, використання судових та несудових механізмів які забезпечують верховенство права;

законодавче закріплення офіційних подій конфліктного минулого в офіційній версії, що здійснюється через роботу комісії зі встановлення правди та інших інституцій;

надання репарацій і передусім матеріальних виплат жертвам;

результативною частиною правосуддя перехідного періоду стає примирення» [6, с.75].

Відповідно, у міжнародних правових документах поступово сформовані основні напрями реалізації транзитивної юстиції:

Criminal prosecution – кримінальне переслідування винуватих у вчиненні воєнних злочинів і грубих порушень прав людини;

Reparations – виправлення (відшкодування) шкоди жертвам конфлікту. Цей напрям також характеризує можливість компенсації шкоди за незаконні рішення суду. Тобто, йдеться про моральну та матеріальну сатисфакцію, які є складниками компенсаційних заходів, що застосовуються в рамках транзитивної юстиції;

Truth-telling – встановлення правди як об'єктивна та неупереджена документальна реконструкція подій, розсекречення архівів та відновлення історичної правди. Констатація істини, передбачає висвітлення проблемних аспектів судочинства, з метою активізації суспільства навколо їхнього вирішення;

Institutional reforms – інституційні реформи, які можуть стати гарантією неповторення конфлікту: очищення органів державної влади, реформування сектору безпеки, правоохоронних органів, судового сектору, секторів освіти та ЗМІ [49, с. 11].

О. Бойко робить висновок про те, що імплементація принципів транзитивної юстиції впливає на розвиток судової системи України та забезпечує стабілізацію судової системи, створення умов для її модернізації та сталого розвитку. Зокрема, принципи транзитивної юстиції зумовлюють формування нових принципів функціонування судової системи й підходів до розгляду правових спорів, а на організаційному рівні – на процес структурного оновлення судової влади й переформатування її на шлях інтеграції до європейського правового простору [18, с. 67].

Імплементація принципів та підходів транзитивної юстиції простежується у стратегіях реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки. Зокрема, Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021 – 2023 роки визначає проблеми, які необхідно розв'язати для подальшого вдосконалення функціонування судової влади та здійснення правосуддя. Одним з напрямів Стратегії є покращення доступу до правосуддя. З метою покращення доступу до правосуддя планується забезпечити: проведення аудиту системи місцевих судів; посилення функціональної та процесуальної спроможності Верховного Суду; забезпечення достатнього рівня ресурсів для ефективної організації роботи Вищого антикорупційного суду; забезпечення сталості, єдності та послідовності дисциплінарної практики та інші [183; 184]. Визнавши наявні проблеми, влада, по суті, окреслила перспективи судової реформи та визначила поточні й стратегічні цілі та продемонструвала бажання досягти змін, а не просто спробу декларувати такі перетворення.

Актуальним аспектом для сучасного стану транзитивного періоду є доступність правосуддя в умовах збройного конфлікту та в постконфліктний період. У пострадянському регіональному контексті, розпад СРСР слугував появі як відкритих довготривалих етнічних конфліктів, так і гібридних протистоянь, що зрештою переросли в гібридну форму війни. Збройний конфлікт на сході України вимагає впровадження механізмів транзитивної юстиції в юридичну та політичну практику в Україні. Реалізація механізмів транзитивної юстиції має враховувати зміни законодавства та бути спрямованою на з'ясування правди і розслідування всіх подій, пов'язаних із початком та перебігом збройного конфлікту [180].

Імплементація транзитивної юстиції має враховувати зміну законодавства, розбудову демократичних інститутів, з'ясування правди і розслідування всіх подій, пов'язаних із початком збройного конфлікту у 2014 році. Важливими чинниками на шляху до миру стають: орієнтація на жертв конфлікту, медіація у громадах, реформа політичної системи України, стягнення репарацій з держави-агресора [6, с.77].

Населення східних областей України досі потерпають від труднощів щодо доступу до правосуддя. З моменту початку збройного конфлікту на території України навесні 2014 року, міжнародні і національні правозахисні організації фіксують значні порушення прав людини в зоні конфлікту. Зокрема, бойові дії унеможлиблюють реальний захист прав осіб, які перебувають на непідконтрольній Українській державі території, а також на підконтрольній уряду території, що межує із зоною зіткнення. Особи, які проживають на непідконтрольних уряду територіях, змушені долати великі відстані ураженими конфліктом територіями, щоб подати позовні заяви або бути присутніми на судових засіданнях на підконтрольних уряду територіях [50, с. 4-5]. Українська держава скористалася своїм правом на відступ від зобов'язань, визначених окремими статтями Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Європейської Конвенції про захист прав

людини і основоположних свобод, в окремих районах Донецької та Луганської областей України.

В умовах конфліктів дослідники розрізняють:

звичайні механізми захисту прав людини, до яких належать усі ті механізми, що застосовуються і без умов конфлікту: судові та позасудові, національні та міжнародні, універсальні, регіональні, національні тощо;

спеціальні механізми захисту прав людини, до них належать усі надзвичайні та тимчасові механізми: спеціальні комісії та органи, польові та моніторингові місії, установи, призначені для транзитивної юстиції тощо [192, с. 264]. Особливої уваги в умовах конфліктів потребує захист прав вразливих груп населення.

Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» визначено статус території України, тимчасово окупованої внаслідок збройної агресії Російської Федерації, встановлено особливий правовий режим, визначено особливості діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій в умовах такого режиму, додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб [168].

У вересні 2015 року Україна повідомила Міжнародний кримінальний суд про визнання його юрисдикції щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів найвищими посадовими особами Російської Федерації і керівниками самопроголошених республік «Донецька народна республіка» та «Луганська народна республіка», які призвели до особливо тяжких наслідків і масового вбивства українських громадян [156].

Запровадження принципів транзитивної юстиції в Україні ініційовано Українською Гельсінською спілкою з прав людини у 2015 році. Першими ініціативу правозахисників підтримали академічні кола. У 2016 році Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка заснував Центр постконфліктного врегулювання, який розглядав

транзитивну юстицію як модель подолання збройного конфлікту та переслідування воєнних злочинців [146]. У стінах Українського католицького університету активно працював проєкт «Перехідне правосуддя та примирення в Україні» [140]. Метою проєкту стало створення майданчика для фахового обговорення механізмів переходу від збройного конфлікту до миру в Україні та інструментів соціального примирення. Практичні аспекти здійснення правосуддя в зоні конфлікту стали предметом уваги Міжнародного фонду «Відродження» [274].

С. Закірова підсумовуючи аналіз сутності *transitional justice* та світового досвіду його застосування, зазначає, що кожна держава має власні проблеми, що спричинили необхідність використання концепції перехідного правосуддя. Вона не має універсальних, однакових механізмів для всіх держав. Тому, Україні слід вивчити і врахувати світовий досвід, який після пристосування до національних реалій дасть можливість нашій державі з меншими втратами подолати негативні наслідки окупації українських територій та створити найкращі передумови для їх деокупації та реінтеграції населення [59, с. 13].

У 2018 року Центр досліджень медіації та діалогу Києво-Могилянської академії ідентифікував 157 діалогових процесів в Україні, виконаних 66 українськими і міжнародними організаціями в 14 областях України з січня 2014 р. до квітня 2017 р. [74]. Можна говорити про те, що діалогові процеси в Україні мають великий потенціал, вони мають бути застосовані на різних рівнях, з різними учасниками з метою вирішення нагальних суспільно-політичних проблем.

Автори науково-практичного видання «Діалог в моделі правосуддя перехідного періоду» роблять висновок про те, що на відміну від міжнародних інституцій, де транзитивна юстиція та її механізми закріплені в документах ООН та Ради Європи, органи влади України перебувають лише на стадії обговорення самої можливості запровадження національної моделі транзитивної юстиції. Інформаційно-просвітницька та законопроектна

робота, виконана у цьому напрямі громадянським суспільством, діяльність неурядового сектору в сфері документування воєнних злочинів і порушень міжнародного гуманітарного права, встановлення історичної правди, виправлення шкоди, завданої жертвам конфлікту, запровадження несудових відновних механізмів транзитивної юстиції потребують підтримки з боку парламенту та уряду України [49, с. 18].

У квітні 2018 року експертному середовищу України презентовано новий підхід до вирішення проблем спричинених збройним конфліктом, названий як Засади Правосуддя Перехідного Періоду або ж законопроект «Про засади державної політики захисту прав людини в умовах подолання наслідків збройного конфлікту». Законопроект було розроблено при Офісі Уповноваженого ВРУ з прав людини робочою групою у складі активістів громадських організацій, народних депутатів, а також представників органів влади [170], але не подано до розгляду Верховною Радою.

З серпня 2019 року в Україні розпочато роботу над створенням національної концепції транзитивної юстиції, створена робоча група, до якої залучені науковці, правозахисники, прокурори та судді. На розгляді Верховної Ради України перебуває проєкт Закону «Про засади державної політики перехідного періоду» (реєстарційний номер 5844). Відповідно до преамбули, законопроект визначає засади державної політики перехідного періоду та спрямований на уніфікацію підходів до деокупації тимчасово окупованих територій, а також реінтеграцію цих територій та їхніх мешканців [171]. Законопроект охоплює різні сфери здійснення державної політики: економічні відносини, доступ до правосуддя, питання інформаційної безпеки, формування кадрового резерву тощо. Транзитивна юстиція (в законопроекті вжито термін «перехідна юстиція») є складовою політики перехідного періоду. Законопроектом представлено транзитивну юстицію як комплекс законодавчо визначених заходів, спрямованих на подолання наслідків порушень законності, прав і свобод людини і громадянина, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти

України, включаючи їх відновлення та компенсацію завданої шкоди, забезпечення справедливості та примирення, а також щодо неповторення окупації. Як бачимо, ця дефініція охоплює всі ознаки транзитивної юстиції, сформульовані у міжнародних правових актах та доктрині транзитивної юстиції, про які йшлося вище. Транзитивній (перехідній) юстиції присвячено Розділ II законопроекту «Окремі елементи перехідної юстиції». Законопроектом передбачено заходи з відновлення здійснення правосуддя на деокупованих територіях у постконфліктний період, яке має здійснюватися судами України (ст.35). Між тим, не передбачено створення та функціонування комісій правди або інших інституцій транзитивної юстиції, лише в загальному вигляді проголошується, що з метою забезпечення права на правду держава оперативно надає суспільству достовірну, точну та повну інформацію про причини, перебіг та наслідки збройної агресії Російської Федерації проти України, крім випадків, передбачених Законом України «Про доступ до публічної інформації» (ст. 12).

Висновки до 2 розділу. Проведений аналіз інституту конституційної скарги свідчить про те, наскільки важливо для захисту прав і свобод людини, щоб ефективно працював КСУ. Для отримання ефективної правової допомоги, громадянину краще самотійно звертатися до КСУ. Важливими є правові знання суб'єктів права на конституційне звернення та їх представників щодо особливостей провадження у справах щодо відповідності конституції України законів України та їх окремих положень за конституційною скаргою.

Вагомим внеском у підвищення ефективності роботи механізму конституційної скарги в Україні є проведення різноманітних тренінгів, круглих столів, навчань та обговорень, які закладають фундамент для підвищення кваліфікації правників у складанні конституційних скарг.

Найбільш проблемними аспектами реалізації конституційної скарги є значна кількість недоліків під час подання скарги та правова регламентація порядку виконання рішень КСУ. Невеликий відсоток розгляду

конституційних скарг судом свідчить про проблеми реалізації та незначні шанси, порівняно із іншими видами правового захисту людини. Для подолання зазначеного недоліку, необхідно вдосконалити механізм звернення, розгляду конституційної скарги та алгоритм прийнятності конституційних скарг з урахуванням досвіду зарубіжних країн.

Українська система надання БПД найбільша в Європі та вважається одним із найуспішніших соціальних проєктів Мін'юста України, Уряду та міжнародних партнерів. Можна констатувати, що за сучасних умов Україною формально виконано всі міжнародні зобов'язання щодо гарантування права на безоплатну правову допомогу. Пріоритетним завданням, на наш погляд, є збереження незалежності самої системи відносин з надання БПД від політичного впливу та підвищення якості надання безоплатної вторинної правової допомоги.

За сучасних умов, БПД є важливою складовою ефективною, гуманною та справедливою системи правосуддя, яка спирається на принцип верховенства права. Така допомога є державною гарантією, необхідною для реалізації прав людини, включаючи право на справедливий судовий розгляд і право на захист, а витрати на таку допомогу відшкодовуються за рахунок державного бюджету.

Впровадження зазначеної системи є необхідним кроком для переходу від радянської моделі карального правосуддя до європейської моделі справедливого правосуддя. Основними тенденціями такого процесу є вдосконалення правових механізмів надання БПД та його цифровізація.

Система БПД інтегрує альтернативні способи вирішення конфліктів у процедури надання правової допомоги, зокрема розвиває забезпечення доступу до медіації як позасудового способу вирішення конфліктів шляхом переговорів, забезпечує застосування правосуддя для неповнолітніх (*альтернативні способи вирішення конфліктів розглянуто у 3 розділі дисертаційного дослідження*).

Доступ до правосуддя та правової допомоги – це реальна можливість звернутися за допомогою, отримати необхідну юридичну послугу і використовувати юридичну послугу для вирішення своєї правової проблеми. Іншими словами, необхідна оцінка конкретних практичних умов і обставин, що ускладнюють доступ до безоплатної правової допомоги або, навпаки, полегшують його.

З активним розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, поняття «доступ до правосуддя» розглядається не тільки як можливість присутності в судовому засіданні, а і як сукупність технологій, дій і процедур допоміжного характеру, що забезпечують та полегшують шляхи доступу до правосуддя. У зв'язку з цим, простежується тенденція з розгляду поняття «доступ до правосуддя» не тільки з юридичної точки зору, а і в якості соціальної категорії, що оперує насамперед загальнолюдськими і загальноправовими цінностями, правом кожного на справедливість і безперешкодний захист своїх прав.

Грунтуючись на застосуванні в своїй діяльності інформаційно-комунікаційних технологій, суд дозволяє громадянам самостійно здійснювати пошук, аналіз і узагальнення інформації про судову діяльність, гарантуючи тим самим пряму або опосередковану участь громадян в судовій діяльності.

Концепцію транзитивної юстиції використовують держави, які переходять зі стану конфлікту та окупації до стану миру, вона не містить універсальних формул для всіх держав. Представниками вітчизняної політико-правової думки, слід вивчити та проаналізувати міжнародний досвід зазначеної концепції з урахуванням українських реалій.

Національна модель транзитивної юстиції перебуває на стадії обговорення та формування, вона передбачає комплекс заходів спрямованих на подолання наслідків війни та окупації та вироблення механізмів, які унеможливають повторення конфліктів у майбутньому. Визнання верховенства норм міжнародного права і тенденція підвищення ролі

позасудових механізмів у системі правосуддя надасть можливість застосовувати несудові механізми, з метою зміцнення сталого миру. Тому, транзитивна юстиція це необхідний компонент інтеграції суспільства, що перебуває на етапі конфлікту у сучасне міжнародне співтовариство, в якому головне місце посідають права людини.

РОЗДІЛ 3.

АЛЬТЕРНАТИВНІ ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ В ТРАНЗИТИВНИХ УМОВАХ

3.1. Поняття альтернативних способів вирішення спорів (АВС) та їх значення для забезпечення доступу до правосуддя

Альтернативні суду способи вирішення конфліктів та спорів, відомі людству з найдавніших часів (посередництво, арбітрування, переговори, примирні процедури тощо широко застосовувались всіма історично відомими соціальними спільнотами та суспільствами). Разом з тим, значення та поширення АВС в історичному минулому знижувалось по мірі того, як держава перебирала на себе монополію на відправлення правосуддя та судочинство. Вважається, що така монополія на вирішення конфліктів та спорів, учасниками яких є громадяни, остаточно постала в конституційній державі. Так, уже в середині ХІХ століття Алексіс де Токвіль називав США країною, якою правлять судді («американці надали своїм суддям величезну політичну владу»), що він пов'язував з незаперечним визнанням верховенства конституції в країні [2, с.96]. Водночас, швидкий справедливий безсторонній суд по праву сприймався громадянами конституційних держав як найефективніший засіб захисту своїх прав. Стереотип правозначущої поведінки, що при порушенні свого права слід обов'язково звертатися до суду, навіть породив міф про націю сутяг (зокрема, саме так інколи представляють американців).

Проте, з плином часу, ефективність судових засобів вирішення конфліктів та спорів стала знижуватись, через ускладнення організаційної структури судової системи, дорожнечу судового процесу, його тривалість тощо. За таких умов, було відроджено інтерес до альтернативних, офіційному правосуддю способів вирішення конфліктів та спорів.

Саме поняття «альтернативне вирішення спорів» (ABC, англ. Alternative Dispute Resolution, ADR) було введено в США в 70-х роках XX ст. і включало всі способи вирішення спорів, які не використовує традиційне судочинство. Але, ідейні передумови впровадження ABC відносять на початок XX ст. Так, у 1906 році на конференції Американської асоціації юристів, до того мало кому відомий юрист-практик Роско Паунд, виступив з промовою, в якій артикулював причини незадоволеності американських громадян системою правосуддя. Головними з них, на його думку, були: надання судами пріоритету формі правосуддя перед сутністю конфлікту, який він мав вирішити, та змагальний характер судового процесу (що він назвав спортивною теорією юстиції) [308, р.681-682]. Промова Паунда поклала початок реформ в американській судовій системі і сприяла її повороту до інтересів суспільства. У подальшому виникла традиція проведення конференцій на честь Паунда, присвячених актуальним проблемам правосуддя. У 2016-2017 роках Міжнародний інститут медіації започаткував та провів серію Глобальних Паундських конференцій у 28 містах, у 22 країнах. Вона розпочалась у Сінгапурі та закінчилась у Лондоні, об'єднавши численні зацікавлені сторони у ABC [249, с. 6; 279].

Днем зародження ABC як юридичної дисципліни і практичної сфери діяльності, називають доповідь професора Гарвардської школи права Френка Сандера «Про різні способи розгляду спорів» [305, р. 65-87], зроблену у квітні 1976 року на Паундській конференції в Міннесоті. У своїй доповіді, автор запропонував оригінальну концепцію «суду з безліччю дверей», який орієнтований на потреби користувачів та пропонує їм різні способи врегулювання спору. Відповідно до цієї концепції, суд США розглядається як свого роду бізнес (центр вирішення спорів), який надає різноманітні послуги з вирішення спорів. Відвідувач суду, в першу чергу, має справу з «фахівцем, що впускає» (*intake specialist*), який знайомиться з ситуацією, проводить діагностику випадку і рекомендує оптимальний спосіб вирішення спору (наступні «двері»), залишаючи право вибору за клієнтом. Варіанти, які

може запропонувати такий фахівець з урахуванням особливостей спору і намірів клієнта, можуть включати незалежний арбітраж, незалежну оцінку, міні-суд, медіацію і власне судове слухання, яке є найбільш дорожчим і тривалим з усіх варіантів. У 1989 році дослідник отримав спеціальну нагороду за внесок у розвиток АВС та концепцію «*multi-door courthouse*». Концепція суду з багатьма дверима викладена Ф. Сандером у підручнику «Вирішення спорів: переговори, медіація та інші процедури». Після конференції 1976 року в Американській асоціації юристів був заснований особливий комітет з вирішення спорів (трансформувався в Секцію з вирішення спорів) [249, с. 40], яка на сьогодні є найбільшою за чисельністю юристів, які практикують АВС (8000 членів) [278]. Популяризація АВС як способу вирішення спорів юристами та суддями позитивно вплинула на розвиток медіації у США.

На сьогодні у США існує велика кількість програм АВС, зокрема, приватні перемовини та укладення мирової угоди, міні-процеси, мирова угода за участю і при допомозі незалежного консультанта, посередництво (медіація), арбітраж. Частина цих програм пов'язана з судами. Позасудове вирішення спорів стало поширюватись з 1998 року, коли було ухвалено федеральний закон, який вимагає від сторін цивільного процесу намагатися вирішити свій спір альтернативним способом [14, с. 421-425]. Про активне використання альтернативних способів вирішення спорів, свідчать результати опитування 1000 найбільших американських корпорацій, які показали, що 88% з них протягом 1999-2002 років використовували медіацію, 79% – зверталися до арбітражних механізмів, 81% – назвали медіацію більш прийнятною формою, ніж судова процедура, 59% – відзначили, що медіація дозволила зберегти в подальшому партнерські відносини між учасниками спору [261, с. 116-117].

Як відомо, найскладнішим є просування медіації в адміністративних справах, де одним з учасників є суб'єкт владних повноважень. Але, навіть в цій сфері за даними Міністерства юстиції США, у 2017 році власне

Міністерство було задіяно у щонайменше 502 медіаціях (саме стільки медіацій було профінансовано з бюджету), рівень успішно завершених добровільних медіацій сягав 75%, а присудових медіацій (за направленням судді) – 55 %. Серед тих справ, які не вдалося вирішити шляхом медіації, у 77 % випадків сторони все-таки отримали певний позитивний для них результат. Усе це дозволило зекономити судові витрати (15,5 млн доларів), час роботи адвокатів (близько 14 тис. днів), та уникнути майже 2 тис. місяців судового розгляду [280]. Позитивний ефект від успішно завершених медіацій в адміністративних спрах нерідко виходить за межі власне конкретної справи. Так, за 30 років дії закону про права інвалідів у США, більше 7000 скарг було спрямовано на медіацію і 78 % з них було успішно розв’язано. Завдяки цьому, було усунуто безліч перешкод в доступі інвалідів до архітектурних споруд, освіти, сфер розваг тощо [289].

По суті, останні десятиріччя XX ст. для США були транзитивним періодом у функціонуванні системи правосуддя. Це шлях, який сучасні транзитивні держави можуть пройти, завдяки американському досвіду, швидше та ефективніше. Спираючись на концепцію М. Каппеллетті, можна зробити висновок про те, що розвиток альтернативного врегулювання спорів є однією з загальносвітових тенденцій вдосконалення правового процесу, який є складовою комплексу реформ, спрямованих на забезпечення доступності правосуддя. Становлення та розвиток альтернативного вирішення спорів в сучасній Європі та США можна розглядати в якості одного з пріоритетних напрямків підвищення ефективності системи вирішення правових спорів. В свою чергу, глобальні напрями юридичної науки та практики впливають і на актуалізацію проблеми впровадження примирних процедур у вітчизняну правову систему.

Демократичний транзит, у процесі якого зараз перебуває Україна, спрямований, серед іншого, на захист прав і свобод громадян. Саме в демократичній державі, найбільш повно розкривається людський потенціал та стрімкіше розвивається сама країна. Досягнення демократичних стандартів

життя потребує ефективних механізмів вирішення конфліктних ситуацій, а правосуддя виступає як головний, але не єдиний ефективний елемент такого механізму. Конструктивні АВС дозволяють отримати результат, що максимально задовольняє усіх учасників конфлікту. Головний акцент – це співпраця у пошуку взаємовигідного варіанту вирішення проблеми. Своєю чергою, АВС, які передбачають активну участь сторін конфлікту у його вирішення, виступають як один із інструментів залучення громадян до діяльності в рамках деліберативної, а не тільки представницької демократії.

Сучасний етап розвитку суспільних відносин, їх складність і різноманіття потребують удосконалення механізмів захисту прав суб'єктів правовідносин як з точки зору способів захисту прав, так і з точки зору форм і процедур її здійснення. Більшість громадян, звертаються до судових органів за захистом вже порушених прав, хоча в багатьох випадках можна було б застосувати заходи попередження цих порушень. Традиційні форми вирішення спорів за допомогою правосуддя нерідко сприяють загостренню юридичних конфліктів і припиненню будь-яких відносин сторін. Низка проблем, з якими стикається судова система, і незадоволеність суспільства її роботою в умовах сьогодення, зумовили потребу розвитку альтернативних судових процедур врегулювання правових спорів. Проблеми судової системи, досить часто призводять до значних втрат сторонами сил, часу і коштів, та перевантаженості судів значною кількістю справ, а підсумкове судові рішення, як правило, не влаштовує ту чи іншу сторону.

Інститут АВС, який дозволяє подолати, або принаймні, зменшити недоліки офіційного правосуддя, є інноваційним для українського національного менталітету, а складнощі сприйняття донедавна були пов'язані з відсутністю чіткого усвідомлення його переваг, у порівнянні з офіційним правосуддям і, як наслідок, недовірою, як і до багатьох інновацій у суспільстві. Нині, скепсис щодо відповідності альтернативних засобів забезпечення доступу до правосуддя правовій культурі та ментальності українського суспільства змінився інтересом, який провокує широкі дискусії

та активні обговорення їх впровадження як способу вирішення конфліктів. Так, фахівці оцінюють ступінь готовності бізнес-спільноти до вирішення спорів шляхом медіації як високу [41].

Необхідність впровадження АВС в Україні значною мірою зумовлена не тільки традиційними для судової системи проблемами (доступ до суду ускладнено фінансовими витратами, витратами часу та інших ресурсів), але й суб'єктивним фактором кадрового дефіциту суддів і завантаженістю суддів, які мають повноваження щодо здійснення правосуддя. Директор директорату правосуддя та кримінальної юстиції Міністерства юстиції України О. Олійник наводить статистичні дані, за якими станом на 11 червня 2021 року, фактична кількість суддів у судах України становить 5327 при визначеній кількості 7304. Повноваження щодо здійснення правосуддя мають 4954 судді. Вакантними залишаються 1977 суддівських посад. Державна судова адміністрація України визначила, що кількість справ, розглянутих одним суддею протягом 2020 року, становить: у місцевому загальному суді – 872 (апеляційному загальному суді – 551), окружному адміністративному суді – 515 (апеляційному адміністративному суді – 544), господарському місцевому суду – 225 (господарському апеляційному суді – 145) [135]. Вважаємо, що умовою покращення доступу до правосуддя та зменшення навантаження на суддів є застосування АВС, яке може бути використано як в поєднанні з офіційним судовим розглядом, так і за його рамками.

Розвиток альтернативних способів вирішення спорів, передбачений Стратегією реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, затверджену Указом Президента України від 20.05.2015 року, № 276, одним із завдань якої є «підвищення ефективності правосуддя та оптимізація повноважень судів різних юрисдикцій, у тому числі й шляхом розширення переліку способів альтернативного врегулювання спорів, практичного впровадження інституту медіації та посередництва, розширення переліку категорій справ, які можуть вирішуватися третейськими суддями або розглядатися судами у спрощеному

провадженні»[183]. Як бачимо, мета зазначеної Стратегії у плані впровадження АВС не досягнута. Досі, ані в українського законодавця, ані у суспільства немає розуміння ефективного механізму інкорпорації АВС у правову систему держави. Україна знаходиться в ситуації, коли практика використання АВС значно випереджає правове регулювання. Основні напрямки розвитку альтернативного (позасудового) та досудового врегулювання спорів передбачені, також Стратегією розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки. Зауважимо, що будь-яка Стратегія це переважно декларативний документ, який визначає основні напрями роботи, а її реалізація залежить від діяльності уповноважених осіб. Кроком реалізації зазначеної Стратегії є прийняття ВРУ закону «Про медіацію» у листопаді 2021 року.

Вітчизняна правова доктрина не дає чіткого уявлення про місце АВС у системі українського права та законодавства. Разом з тим, АВС це популярний напрямок досліджень і водночас елемент різних концепцій і стратегій реформування судових систем в Україні та світі. Останнім часом почали з'являтися підручники, в яких враховано новітні підходи до дослідження альтернативних способів вирішення спорів та актуального законодавства України та законодавства зарубіжних країн [3; 4].

На наш погляд, для розширення вільного доступу до правосуддя, слід активніше залучити потенціал інформаційних технологій. Єдиний інформаційний простір України має містити відомості про альтернативні варіанти вирішення спорів, про їх сутність та особливості, місце розташування та час роботи та механізми звернення. Активна позиція науковців, суддів, політиків сприяє розвитку АВС у національному праві.

Агентами популяризації та просування ідей АВС переважно виступають інститути громадянського суспільства, ініціативні спільноти юристів, держслужбовців, викладачів, психологів. Важливу роль в забезпеченні подальшого розвитку та популяризації АВС як мирного способу вирішення спорів, координації діяльності щодо АВС відіграють Національна

асоціація медіаторів України (НАМУ), Український центр медіації (УЦМ), громадська спілка «Українська академії медіації», громадська організація «Ліга Медіаторів України», Одеська обласна група медіації (ООГМ) та інші. Така діяльність сприяє поширенню інформування населення про позитиви АВС, підвищення рівня правової свідомості фахівців у галузі права та правової культури українського суспільства.

Н. Голубєва характеризує популярність досліджуваного інституту підкреслює, що гарантоване Конституцією України право захисту власних прав від порушень і протиправних посягань, будь-якими не забороненими законом засобами, дозволяє суспільству формувати інститути захисту права, відмінні від судової влади. Вони не утворюють якогось єдиного механізму, хоча ця назва є загальною для всіх позасудових способів врегулювання спорів: арбітраж, примирення, медіація, переговори та міні-суд - лише деякі з них, і всі вони називаються АВС. Деякі вчені говорять про формування нової процесуальної галузі права – права альтернативного вирішення спорів чи приватного процесуального права [4, с. 3].

Ю. Притика визначає АВС як застосування альтернативного (без звернення до державних інституцій) способу вирішення спору і врегулювання правового конфлікту, або комбінації таких способів для забезпечення швидкого та ефективного урегулювання суперечностей, що виникли між сторонами, досягнення найбільш взаємоприйнятної угоди між учасниками спору [3, с. 8]. Разом з тим автор зазначає, що процесуальне законодавство сучасних держав допускає можливість об'єднання традиційного правосуддя і процедур альтернативного врегулювання спорів [3, с. 11]. Підтвердженням такого об'єднання є судова медіація.

Отже, альтернативні способи вирішення спорів являють собою: по-перше, систему взаємопов'язаних дій сторін та інших осіб по розгляду спору, спрямованих на його позасудове врегулювання або дозвіл з використанням примирних процедур, які здійснюються на підставі добровільного волевиявлення сторін; по-друге, право вибору будь-якого, не забороненого

законом, недержавного (приватного) способу вирішення спору та врегулювання конфлікту виходячи з конкретної ситуації.

Існує дуже розгалужена класифікація альтернативних засобів вирішення спорів за різними критеріями. З-поміж основних альтернативних способів вирішення спорів, за участю в урегулюванні спору третьої особи або за обсягом її повноважень, як правило, розглядають такі три способи і притаманні їм процедури:

арбітраж (англ. arbitration), це вирішення юридичного спору недержавним судом, уповноваженим винести обов'язкове рішення за результатами розгляду справи, що зазвичай здійснюється за участю сторін. В Україні поширеною є назва «третейське судочинство»;

переговори або неогоціція (англ. negotiation) – становлять процес самостійного врегулювання юридичного конфлікту сторонами без залучення будь-яких посередників, для надання допомоги в примиренні й досягненні угоди;

медіація (англ. mediation) або посередництво – це врегулювання юридичного конфлікту сторонами за сприяння незалежного, нейтрального посередника покликаного сприяти примиренню сторін та досягненню ними угоди [19, с. 165-169].

Отже, для досягнення якості доступності правосуддя важливим є питання створення ефективної системи альтернативного вирішення спорів. Слід зазначити, що легальна дефініція «альтернативне вирішення спорів – АВС» у національному праві відсутня. Разом з тим, активне використання альтернативних способів вирішення конфлікту як за рамками офіційного судового розгляду, так і в поєднанні з ним, сприяє розвитку інститутів громадянського суспільства та захисту прав людини. АВС слід визнати міжгалузевим інститутом, так як перебуває на межі різних галузей права.

АВС, це міжгалузевий правовий інститут, який передбачає правову можливість вибору між судовим розглядом та іншими недержавними формами (процедурами) вирішення спорів або конфлікту на основі

добровільного узгодження сторонами процедурного порядку та встановлення відповідних прав і обов'язків конфліктуючих сторін.

Тому, актуальним видається дослідження кожного елемента альтернативного засобу вирішення конфліктів.

3.2. Третейські суди як альтернативний засіб забезпечення доступу до правосуддя

Терміни «арбітраж» та «третейський суд» у національному та зарубіжному законодавстві, юридичній науці та правовій практиці використовуються переважно як синоніми. До компетенції третейських судів належать, як правило, всі справи по спорах, що виникають з цивільних правовідносин [254, с.3].

Найбільш розвинені третейські інституції діють у державах сталої демократії і високого рівня правової культури населення. Так, у країнах Європи та США, де мають місце сталі традиції торгового обігу, третейськими судами розглядаються до 80% усіх господарських спорів. Це приклад ефективної реалізації права на альтернативні способи захисту, яка базується на приватноправовій автономії особистості, на принципах самоорганізації соціальних спільнот, протягом багатьох сторіч. Принцип приватноправової автономії суб'єкта передбачає надання широких прав обрання способів захисту своїх прав, що є гарантією їх реалізації.

Різні аспекти третейського судочинства та проблема правової природи третейського суду розглядались у наукових роботах І. Бута, А. Гаврилішина, В. Козирева, С. Короеда, Ю. Котвяковського, О. Переверзева, Ю. Притики, В. Рекуна, В. Самохвалова, А. Ткачука та інших науковців [23; 78; 89; 92; 139; 152; 153; 232]. Наукові праці вітчизняних науковців переважно присвячені дослідженню правової природи третейського судочинства, аналізу прав та обов'язків учасників третейського розгляду, виявленню теоретичних та практичних проблем третейського розгляду правових спорів в

Україні, удосконаленню чинного процесуального законодавства у цій сфері та практики його застосування. Водночас, слід зазначити, що у наукових дослідженнях недостатньо уваги приділено питанню розгляду особливостей третейського судочинства як альтернативної юрисдикційної форми захисту прав людини.

У юридичній літературі висловлюються різні точки зору щодо правової природи третейського розгляду спорів. Так, автори методичного посібника «Третейські суди в Україні», висвітлюючи історичні засади третейського судочинства, звертають увагу на три основні підходи до вирішення спорів та конфліктів: «з позицій сили, з позицій права та з позицій інтересів. Суть підходу з позицій сили полягає в тому, що одна або декілька сторін пригнічується за рахунок переваги іншої (фізична сила, кількісна або технічна перевага, гроші або діловий статус, репутація тощо)» [254, с. 15]. Підхід до вирішення конфліктів – з позицій права, ґрунтується на застосуванні судом закону, правил, інструкцій, нормативів тощо. Третій підхід до вирішення конфліктів – з позицій інтересів. З метою вирішення спору сторони намагаються визначити, що стало причиною виникнення спору і по можливості задовольнити ті інтереси, які були порушені. Найбільш поширеними способами вирішення спорів з позицій інтересів є переговори, посередництво (медіація), арбітраж [254, с. 15-16]. Однією з таких альтернатив є діяльність третейських судів, які в Україні виникли в 2004 році.

Розкриття характеру юрисдикційної діяльності третейських судів і організаційно правових проблем становлення третейського розгляду в Україні є сферою наукових інтересів В. Рекуна. Науковець підкреслює, що розвиток АВС виступає необхідною умовою для створення ефективної системи захисту порушених заперечуваних суб'єктивних прав громадян та організацій, а інститут третейського судочинства дозволяє цивілізованим шляхом врегулювати цивільно-правові спори [208, с. 264; 209].

І. Бут, робить висновок, що «у науковій літературі поняття «третейський суд» використовується у трьох усталених значеннях: по-перше, як орган, що безпосередньо здійснює розгляд правового спору; по-друге, як форма захисту цивільного права, що є альтернативою зверненню до суду чи інших державних юрисдикційних органів, та сам механізм такого захисту; по-третє, як суддя чи склад конкретного третейського суду, що обираються (призначаються) для вирішення спору»[23, с. 18]. Такий підхід розкриває сутність третейського судочинства та підкреслює зв'язок третейського розгляду з альтернативними способами вирішення конфліктів.

Проаналізувавши законодавство України, судову практику та позиції вчених, С. Рабенко пропонує визначення третейського судочинства як «складного юридичного явища, альтернативну юрисдикційну позасудову форму захисту прав, що набуває свого вияву у спеціальній процедурі розгляду та вирішення спорів, яка слугує гарантією законності в кожному конкретному випадку, відповідно до якої здійснюють свою діяльність незалежні від влади та сторін спору, уповноважені державою органи, а саме внутрішні третейські суди та міжнародний комерційний арбітраж, які створено відповідно до законодавства України, з метою захисту порушених, оспорюваних або невизнаних прав та законних інтересів суб'єктів господарювання, які витікають із цивільних та господарських правовідносин і не охоплюють охорону державних та суспільних інтересів» [190, с. 364].

Зазначимо, що третейський розгляд це посередництво, засноване на цивільно-правовому договорі про встановлення прав. Так, щоб передати спір на розгляд третейського суду сторонам необхідно укласти третейську угоду. Третейська угода може бути укладена у вигляді третейського застереження в договорі (контракті) або у вигляді окремої письмової угоди [186]. Основна мета третейської угоди це застосування третейського розгляду як альтернативного способу вирішення спорів.

Підтримуємо точку І. Переверзева, якій конкретизує визначення третейського судочинства у сфері господарської діяльності як альтернативну

юрисдикційну позасудову форму захисту прав суб'єктів господарювання та учасників господарських відносин, яка має власну процедуру розгляду та вирішення спору з пріоритетом захисту приватних інтересів сторін спору, а не публічних інтересів держави. Автор виокремлює проблемні питання реалізації такої альтернативної процедури: діяльність третейських судів для вирішення конкретного спору (судів *ad hoc*); оскарження рішення третейського суду у господарському суді; виключення з числа справ, підвідомчих третейському суду, достатньо великої кількості господарських спорів [139, с. 301-302].

Узагальнюючи наведені підходи, слід зазначити, що третейський розгляд спорів – це самостійна, особлива юрисдикційна форма вирішення конфліктів, альтернативна державному правосуддю в сфері приватного права, в основу якої покладено принцип автономії волі сторін.

Основним законодавчо-правовим актом, що встановлює правове становище третейських судів, порядок їх організації та діяльності в нашій країні є Закон України «Про третейські суди». Закон узагальнив світовий досвід практики третейських судів, третейські традиції притаманні українським землям та теоретичні ідеї науковців. У законі, третейський суд визначається як «недержавний незалежний орган, що утворюється за угодою або відповідним рішенням заінтересованих фізичних та/або юридичних осіб у порядку, встановленому Законом, для вирішення спорів, що виникають із цивільних та господарських правовідносин» [186]. Таким чином, головним завданням третейського суду є захист майнових і немайнових прав та законних інтересів фізичних чи юридичних осіб.

Зауважимо, що природа третейського суду виражена в його альтернативності, державній судовій системі. Разом з тим, така діяльність законодавчо врегульована, має формалізований характер та є найбільш наближеною до судового розгляду, але не тотожною функції судді. Підтвердженням такого висновку є рішення ЄСПЛ у справі «Компанія «Регент» проти України». ЄСПЛ нагадує уряду, що ст. 6 ЄКПЛ не виключає

створення арбітражних судів з метою вирішення спорів між приватними підприємствами. Насправді, слово «суд» у пункті 1 ст. 6 ЄКПЛ не обов'язково має розумітися як суд класичного виду, інтегрований у стандартну судову систему держави та посиляється на інше своє рішення від 8 липня 1986 року, «Літгоу та інші проти Великобританії». Також, ЄСПЛ вважає, що арбітражний суд був «судом, встановленим законом», що діяв відповідно до Закону України «Про Міжнародний комерційний арбітраж» від 1994 року, а також внутрішніх процесуальних правил. Провадження в арбітражному суді було таким же самим, як у відповідних державних цивільному чи господарському судах, та існували нормативні положення, відповідно до яких, рішення вказаного арбітражного суду мали бути оскаржені до Київського апеляційного суду на підставах, зазначених законом. Арбітражний суд залишався єдиним арбітражним органом в Україні, який міг вирішувати «спори підприємств із іноземними інвестиціями». Відповідно до зазначеного закону та статті 3(1) Закону України «Про виконавче провадження», рішення вказаного суду прирівнюються до інших судових рішень, які підлягають виконанню.

Правові засади діяльності третейського суду у сфері розгляду спорів також складають Цивільний кодекс, ЦПК (розділ VIII, «Провадження у справах про оскарження рішень третейських судів, оспорування рішень міжнародних комерційних арбітражів»), ГПК (розділ VII, «Провадження у справах про оскарження рішень третейських судів та про видачу наказів на примусове виконання рішень третейських судів» [39; 263], Закони України «Про заставу» [172], «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про міжнародний комерційний арбітраж» [179]). В цілому, у вітчизняному праві сформовані необхідні правові умови для використання інституту третейського розгляду як основного процесуального засобу врегулювання господарських спорів з ініціативи сторін спору. Прийняті законодавчі акти, якими регулюються відносини в сферах внутрішнього третейського розгляду і міжнародного комерційного арбітражу.

Практика діяльності третейських судів висвітлена в постанові Пленуму Вищого господарського суду України від 26.12.2011 р. «Про деякі питання практики застосування ГПК України судами першої інстанції» [166], узагальненні судової практики ВСУ від 11.02.2009 року «Практика застосування судами Закону України «Про третейські суди» [151].

Відповідно до закону, в Україні передбачається можливість утворення та дії постійно діючих третейських судів та третейських судів для вирішення конкретного спору (*суди adhoc*). Постійно діючі третейські суди та третейські суди для вирішення конкретного спору утворюються без статусу юридичної особи. Постійно діючий третейський суд при Торгово-промисловій палаті України утворено рішенням Президії Торгово-промислової палати України від 22 вересня 2004 року і зареєстровано Мін'юстом України 8 листопада 2004 року [219]. Відповідно до законодавства, постійно діючий третейський суд підлягає обов'язковій державній реєстрації із затвердженням списку третейських суддів, Положення про постійно діючий третейський суд та/або Регламенту третейського суду (ст.9 Закону України «Про третейські суди») [186].

Приймаючи справу до розгляду, третейський суд має вирішити питання щодо наявності в нього компетенції для вирішення такого спору. Так, Ю.Притика виділяє наступні критерії підвідомчості справ третейському суду: характер спірних правовідносин; суб'єктний склад сторін спору; наявність угоди між сторонами спору [154, с. 224]. Дослідник підкреслює «приватноправовий» характер правових відносин, які виникають у ході вирішення спору.

ВС сформульована правова позиція, відповідно до якої «підвідомчість справ, які можуть бути вирішені в межах третейського судочинства, обмежена сферою лише приватного права»[145]. Таким чином, до компетенції третейських судів належить вирішення спорів, що виникають між приватними особами з питань, які не стосуються публічно значимих відносин. Відмінність третейського судочинства, від класичної системи

правосуддя полягає у тому, що для державних судів питання підвідомчості й підсудності справ, порядку порушення і розгляду справ визначені в імперативній формі у чинному процесуальному законодавстві. Під час розгляду справ третейським судом, відсутні чіткі процедурні правила, що надає третейським суддям та сторонам можливість пошуку взаємовигідних варіантів рішення та можливість оперативного вирішення спору. Взагалі, оперативність має бути найбільшою перевагою третейського розгляду, яка забезпечується процедурою формування третейського суду, строками розгляду спору, спрощеною процедурою розгляду; меншою завантаженістю порівняно з державними судами, узгодженістю дій сторін і сприятливим режимом для підтримання та збереження ділових, партнерських відносин між сторонами та інше[254, с. 25].

Відповідно до ст. 5 та 6 Закону «Про третейські суди», на його розгляд можуть передаватися будь-які спори, що виникають між юридичними та/або фізичними особами з цивільних і господарських правовідносин. Закон зазнав великої кількості змін, найбільш суттєвими є зміни до ст. 6 Закону, якими обмежено підвідомчість справ третейським судам. Нормативне обмеження компетенції третейських судів поступово привело до суттєвого зменшення кількості справ, що ними розглядаються. Про це свідчить порівняння статистичних показників за 2007 та 2018 роки. Так, у 2007 році судами розглянуто понад 13000 справ про видачу виконавчого документа на рішення третейського суду та за результатами їх розгляду, видано 12669 виконавчих документів [151], а в 2018 році видано лише 10 виконавчих листів на виконання рішення третейського суду. З наведеного, вбачається величезний потенціал третейського розгляду спорів, який станом на сьогодні практично не використовується. На основі аналізу динаміки реєстрації третейських судів та інформації про їхню діяльність з вирішення справ, починаючи з 2004 року автори констатують, що за всю історію існування третейських судів 50% з них так і не розглянули жодної справи [268, с. 14].

У сучасних умовах є низка об'єктивних причин, що сприяють розвитку

конфліктних ситуацій у сфері медицині, які можуть стати причиною звернення пацієнтів не тільки до вищих медичних установ, але і до суду. Створення спеціалізованого третейського суду з розгляду мало би сприяти ефективному розгляду медичних справ, які виникають з правовідносин у сфері охорони здоров'я та примиренню сторін. Так, президент ГО «Фундація медичного права та біоетики України» І. Сенюта пише про те, що як у національній практиці, так і в практиці зарубіжних країн (зокрема, РФ, США, Мексики) створені та діють медичні арбітражі. Перший вітчизняний і єдиний постійно діючий, третейський суд при Всеукраїнській громадській організації «Фундація медичного права та біоетики України», створено у липні 2009 р. Разом з тим, дотепер суд не розглянув жодної справи. Дослідниця (голова третейського суду) зазначає, що це зумовлено такими чинниками: відсутністю правової обізнаності суб'єктів медичних правовідносин щодо можливості вирішення справи через третейський суд; низьким рівнем правової культури суб'єктів спірних правовідносин, що породжує єдиний можливий варіант вирішення спору для них – судовий; внесенням змін до Закону України «Про третейські суди» в аспекті обмеження підвідомчості третейським судам спорів, пов'язаних із захистом прав споживачів, у т. ч. медичних послуг [237, с. 44]. Можна зробити висновок про те, що проблема розширення меж підвідомчості деяких категорій спорів третейським судам за сучасних транзитивних умов залишається актуальною.

Разом з тим, слід зазначити, що і до сьогодні третейське судочинство розвивається дуже повільно, неоднозначно сприймається як юристами так і громадянами та залишається недостатньо дослідженим. Так, командою громадської організації «Фундація DEJURE» в рамках Програми «Нове правосуддя» здійснено аналітичне дослідження діяльності третейських судів в Україні та перспектив їх розвитку. За даними дослідження, «станом на 1 грудня 2018 року в Україні було зареєстровано 515 третейських судів, з них 21 припинили діяльність. В Інтернеті представлені 57 організацій, при яких утворені третейські суди. І лише 33 третейські суди мають власні сайти або

розділи на сайтах організацій, при яких утворені, де оприлюднені їхній регламент, список третейських суддів, розміри третейського збору. З 515 зареєстрованих третейських судів здійснювали діяльність 248 третейських судів» [268, с. 7-9].

Із метою посилення ефективності функціонування національної системи третейських судів та відновлення довіри до третейського розгляду, у квітні 2020 року КМУ до ВРУ подано проєкт закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення порядку утворення та діяльності третейських судів з метою відновлення довіри до третейського розгляду» [158] (слід зауважити, що це не перший законопроєкт внесений до парламенту, наприклад, законопроєкт № 3045 від 10.02.2020 року), який має на меті удосконалення порядку утворення та діяльності третейських судів та розширення повноважень органів третейського самоврядування з метою ефективного здійснення третейського розгляду відповідно до кращих європейських практик. Серед головних ідей розширення юрисдикції третейських судів це, надання права розглядати спори у справах щодо нерухомого майна, уточнення компетенції в частині розгляду справ у спорах щодо захисту прав споживачів та модифікація процедури розгляду справ, якою мають оперувати такі суди. Названий законопроєкт прийнято у першому читанні у лютому 2021 року, він покликаний зменшити кількість третейських судів, шляхом їх перереєстрації за новими вимогами.

Із постійним зростанням кількості звернень суб'єктів права за захистом порушених прав, підтверджується доцільність активного використання можливостей третейського судочинства. Переваги третейського розгляду полягають в тому, що воно звільняє перевантажену судову систему від великої кількості правових справ, дає можливість «здешевити» витрати на судовий розгляд спору й економічно для сторін спору. Великими плюсами є: спрощеність процедури судового розгляду; стислі строки процесу розгляду справ; можливість вибору судді; можливість пред'явлення позову в третейський суд, незалежно від місця знаходження відповідача; збереження

конфіденційності, добровільність залученості до третейського процесу; свобода вибору правил третейського розгляду; контроль сторін за процедурою розгляду та її результатом; остаточність рішення та можливість оскарження його лише за процесуальними підставами; негайне набрання чинності рішення третейського суду і можливість примусового його виконання [255].

Так, відповідно до Рішення КСУ від 24 лютого 2004 року (справа про виконання рішень третейських судів), рішення третейських судів водночас є виконавчими документами, на підставі яких, за заявою стягувача або його представника про примусове виконання рішення, державні виконавці відділів державної виконавчої служби мають забезпечити примусове виконання рішень цих судів, якщо інше не передбачено законом [215].

Щодо низької популярності третейського розгляду правових спорів у юридичній літературі називають такі причини: низький рівень правової культури та правової свідомості суспільства; нестабільна економічна ситуація в країні; необізнаність учасників правовідносин щодо діяльності третейських судів, значний розмір третейського збору та інших витрат, пов'язаних з третейським розглядом, за відсутності пільг у їх сплаті; побоювання щодо упередженого розгляду справи третейським судом; занадто широкий перелік спорів, виключених з компетенції третейського суду; можливість оспорювання третейської угоди; відсутність ефективного механізму застосування запобіжних заходів у третейському розгляді; необхідність подання заяви до компетентного суду з метою звернення рішення третейського суду до примусового виконання шляхом видачі виконавчого листа; можливість апеляційного та касаційного оскарження ухвал судів загальної юрисдикції щодо відмови у видачі виконавчого листа, на примусове виконання третейського рішення за результатами оскарження рішення третейського суду [23, с. 34].

Таким чином, третейський розгляд є прикладом реалізації альтернативного способу захисту, який базується на приватноправовій

автономії особи та принципах самоорганізації соціальних спільнот. З прийнятим законом «Про третейські суди», Україна зробила крок до приєднання до держав із розвиненою системою альтернативних способів розв'язання правових конфліктів і продемонструвала всьому світу своє реальне прагнення до демократизації суспільства та здійснення правової реформи. Цей важливий елемент саморегулювання соціуму в різноманітних сферах життєдіяльності є невід'ємним атрибутом ефективного функціонування механізму правопорядку, свідчить про високий рівень правосвідомості населення у правовій державі, про наявність злагоди у суспільстві й забезпечення справедливості та демократії.

Разом з тим, в Україні хоча і існує велика кількість третейських судів, число розглянутих справ є дуже низьким. Заходами для покращення ситуації є: по-перше, забезпечення належного рівня інформування як пересічних громадян, так і професійних юристів про третейські суди як альтернативний спосіб вирішення спорів; по-друге, усунення законодавчих недоліків регулювання третейського розгляду з урахуванням сучасних тенденцій.

3.3. Відновне правосуддя в умовах транзитивності

Відновне правосуддя є своєрідним підсумком пошуку альтернативних способів вирішення правових конфліктів традиційного правосуддя, яке тривалий час характеризувалось каральним підходом до правопорушника. Термін відновне правосуддя походить від англійського словосполучення «restorative justice». Метою традиційного карального правосуддя є покарання винуватого або виправдання невинуватого. Враховуючи, що каральні заходи подолання правопорушень не були ефективними (так звана «криза покарання»), виникає потреба переоцінки способів реагування суспільства на правопорушення. Акцент у сучасному національному правосудді в кримінальних справах зміщується на потреби конкретних людей: потерпілих,

правопорушників, членів громади. Метою правосуддя стає не покарання, а відновлення, зцілення, примирення всіх сторін конфлікту, усунення завданої шкоди, досягнення злагоди в суспільстві. Ідея відновного правосуддя полягає в тому, що будь-яке правопорушення має спричинити зобов'язання правопорушника залагодити шкоду, заподіяну потерпілій особі. А держава та соціальне оточення потерпілої особи і правопорушника, мають створити для цього необхідні умови. Отже, сутність відновного правосуддя полягає у примиренні правопорушника та постраждалого без втручання компетентних державних органів, його комплексне впровадження в правову систему України має відігравати позитивну роль в забезпеченні охорони прав та законних інтересів людини.

Концепція відновного правосуддя все більше привертає увагу науковців, законодавця, громадськості та набуває втілення тією чи іншою мірою в законодавстві багатьох країн світу: США, Канади, Австралії та Нової Зеландії, Австрії, Бельгії, Великій Британії, Норвегії та Фінляндії. З урахуванням реалій сучасного суспільства, багато країн світу прагнуть відійти від карального підходу до покарання і вибирають альтернативне – відновне правосуддя.

Дослідженню інституту відновного правосуддя присвячені праці як вітчизняних вчених, таких як О. Дубовик, В. Землянської, О. Коваль, Р. Коваля, М. Костицького, Н. Крестовської, О. Литвинова, В. Маляренка, Ю. Микитина, О. Перепаді, Є. Назимко, Н. Нестора та інші [52; 62; 63; 75; 76; 91; 93; 94; 102; 110; 121; 128; 132; 133]. Серед зарубіжних науковців відновне правосуддя досліджували Дж. Брейтуейт, А. Іглаш, Г. Зер, Т. Маршал та інші [65; 112; 283; 287; 296].

Відновне правосуддя в такій формі, яке воно існує сьогодні, зародилося у середині 70-х років XX ст. як рух за зміну поглядів на правопорушення та покарання. Новий підхід орієнтований на надання можливості сторонам конфлікту і суспільству самим впоратися з наслідками правопорушення. Відновне правосуддя покликане не замінити офіційне правосуддя, а надати

йому відновного характеру. Реалізація програм відновного правосуддя відбувається завдяки підтримці ініціатив громадських організацій державними органами [52, с. 28].

Термін «відновне правосуддя» вперше використаний американським психологом Альбертом Іглашем (А. Eglash) в 70-і роки XX ст. для опису принципів, необхідних для розвитку гуманного правосуддя у статті «Beyond Restitution: Creative Restitution». Автор виділив три моделі кримінального правосуддя:

каральне правосуддя (*retributive justice*), орієнтоване перш за все на покарання правопорушника,

дистрибутивне (або розподільне) (*distributive justice*), ґрунтується на реабілітації правопорушника;

відновне правосуддя (*restorative justice*) основане на ідеї відшкодування шкоди, заподіяної жертві [287; 75, с. 145]. Відповідальність злочинця полягає в тому, щоб побудувати комунікацію з жертвою, своїми діями надати їй допомогу, тим самим закласти фундамент свого некримінального майбутнього [75, с. 145].

Слід зазначити, що у рамках відновного правосуддя повніше, ніж у рамках карального правосуддя, задовольняються особисті та суспільні інтереси, а саме: інтереси потерпілої особи, оскільки усувається завдана їй шкода; інтереси правопорушника, оскільки до нього застосовується не покарання, а безпосередньо, альтернативні заходи впливу; інтереси громади та суспільства в цілому, оскільки конфлікт вичерпується мирно, відновлюється стан соціальних зав'язків, який існував до вчинення правопорушення.

Перші примирні зустрічі потерпілого з правопорушником організовувались в США, Канаді. Так, англійський дослідник Гай Мастерс зазначає, що першу спробу застосування відновного правосуддя було здійснено в Канаді в 1974 році, коли за фактом скоєння вандалізму, представник громадської організації запропонував судді, щоб

правопорушники зустрілися з 22 потерпілими та обговорили можливості щодо того, як відшкодувати заподіяні злочином наслідки. В результаті проведеної зустрічі правопорушники погодились, яким чином компенсувати втрати потерпілих [64, с.12]. В Новій Зеландії, в 1989 році з'явилися сімейні конференції. За сучасних умов, програми відновного правосуддя застосовуються у понад вісімдесяти країн світу.

На основі історико-правового аналізу, О. Дубовик визначає, що відновне правосуддя в країнах континентальної Європи пройшло декілька етапів розвитку:

1940-60 рр. – виникнення соціального руху за справедливість кримінальної системи;

1970 – поч. 80 рр. – відбуваються теоретичні дискусії з приводу цієї проблеми (у них беруть участь переважно американські та європейські науковці), критика офіційної системи правосуддя правознавцями, соціологами, представниками інших наукових галузей;

1980 рр. – запровадження пілотних проєктів з відновних практик у різних європейських країнах;

1990 рр. – початок ХХІ ст. – закріплення відновного правосуддя на законодавчому рівні [52, с. 109].

Теоретичну концепцію відновного правосуддя вперше сформулював Ховард Зер в монографіях, виданих в 1985 р і в 1990 р. Він розглядає відновне правосуддя як альтернативу сучасному формальному каральному правосуддю, звертаючи увагу на переваги, які отримує жертва злочину від участі в примирних зустрічах з правопорушником [65; 312; 313].

Найбільш розповсюдженим визначенням відновного правосуддя є визначення, запропоноване у 1999 р. британським кримінологом Тоні Маршаллом, яке і досі активно використовується науковцями та юристами-практиками, він визначає його як процес, за допомогою якого сторони, учасники конкретного правопорушення, спільно взаємодіють і визначають як

боротися з можливими наслідками правопорушення та які висновки мають бути зроблені на майбутнє» [112, с. 5; 296].

Теоретичні дослідження в сфері відновного правосуддя в Україні почалися в кінці 1990-х рр. Так, можливості запровадження відновного правосуддя в Україні вивчали вітчизняні юристи М. Костицький і В. Маляренко. Автори у наукових публікаціях, акцентують увагу на пріоритетності прав людини при здійсненні судочинства, на забезпеченні рівності сторін у суді та посиленні статусу потерпілого, шляхом запровадження відновного правосуддя, що має на меті урівноваження інтересів потерпілого і суспільства з необхідністю соціальної реінтеграції правопорушника за активної участі всіх сторін, втягнутих у процес правосуддя [91, с. 21-25].

Серед перших наукових розвідок, слід назвати комплексні дослідження В. Землянської, наукові праці якої присвячені висвітленню поняття, форм та особливостей відновного правосуддя як нового підходу до злочину та покарання, який спрямований на збалансування потреб потерпілого, правопорушника та громади. Авторка аналізує міжнародне законодавство та вітчизняні нормативно-правові акти, які створюють основу для впровадження та реалізації програм відновного правосуддя на практиці, та перспектив закріплення відновного правосуддя в українському законодавстві [62; 63; 64].

Наукові дослідження А. Горової базуються на вивченні моделей відновного правосуддя, проведеного Українським Центром Порозуміння у 2004 р., авторка аналізує програми відновного правосуддя, які впроваджувалися у різних країнах світу починаючи з середини 1970-х рр. [38, с. 37-45]. Дисертаційне дослідження Ю. Микитина спрямоване на розв'язання концептуальних питань, що стосуються теоретичного та нормативного забезпечення впровадження відновного правосуддя, зокрема такої його форми як медіація, у кримінальний процес України [121]. Ідея

відновного правосуддя, його теоретичні засади, базові принципи та найпоширеніші моделі також аналізуються Н. Нестором [132; 133].

Дисертаційна робота О. Дубовик на тему «Історико-правовий аналіз європейських моделей відновного правосуддя» присвячена комплексному дослідженню європейських моделей відновного правосуддя. У дослідженні розглянуто підходи до розуміння сутності відновного правосуддя. Визначено форми відновного правосуддя, їх особливості, місце та значення у кримінальному процесі країн, де вони застосовуються. Автором приділено увагу, закріпленню відновного правосуддя у міжнародно-правових актах ООН, Ради Європи, Європейського Союзу та європейському досвіду його впровадження та застосування. Зроблено висновок, що ухвалення міжнародно-правових актів з питань відновного правосуддя стало важливим підґрунтям для поширення цього інноваційного підходу до судочинства у світі, в тому числі в країнах Європи [52; 53, с. 322-325].

Джон Брейтвейт визначає відновне правосуддя як процес, у якому всі зацікавлені сторони, які постраждали від несправедливості, мають можливість обговорити, як на них вплинула несправедливість, і вирішити, що потрібно зробити для усунення шкоди. У випадках злочину, відновне правосуддя – це ідея, за якою оскільки злочин спричиняє біль, то справедливість повинна зцілитися. Звідси випливає, що розмови з тими, кому було заподіяно шкоду, і з тими, хто заподіяв шкоду, повинні бути центральними у цьому процесі [283]. Таке розуміння відновного правосуддя акцентує увагу на його ціннісному аспекті.

Наближеною до функціонального підходу є позиція В. Бігуна, який відновне правосуддя розуміє як «форму правосуддя, основною метою якого є створення умов для примирення потерпілих і правопорушників та усунення наслідків, спричинених правопорушенням» [17, с. 34-35]. Автор робить акцент, на значенні відновного правосуддя та взаємодії різноманітних суб'єктів права.

Аналіз доктринальних джерел дає змогу стверджувати, що у рамках відновного правосуддя інтереси індивіда (потерпілої особи, правопорушника), громади та суспільства задовольняються повніше, ніж у рамках карального правосуддя. Центром уваги є інтереси потерпілої особи, правопорушник заохочується до оцінки та осмислення своєї неправомірної поведінки.

Правові основи відновного правосуддя закріплено у міжнародно-правових актах ООН, Ради Європи та Європейського Союзу. Вони мають великий вплив на розвиток відновного правосуддя в європейських країнах. Дослідники аналізуючи розвиток відновного правосуддя в міжнародному законодавстві, традиційно такі акти поділяють на дві основні групи [53, с.322].

а) правові акти ООН і Ради Європи, які містять загальні норми щодо відновного правосуддя та містять рекомендації/обов'язки для держав, щодо впровадження його в національний кримінальний процес. Особливу увагу в міжнародно-правових актах ООН, присвячено праву на застосування альтернативи в судовому провадженні, посередництву, примиренню. Таке право для особи представлене одночасно як обов'язок держав-учасниць ООН закріпити й реалізувати його в національному законодавстві. Серед основних: Каракаська декларація, прийнята Конгресом ООН із профілактики злочинності й поведження з правопорушниками та схвалена Генеральною Асамблеєю ООН у її резолюції № 5/171 від 15 грудня 1980 р. [69], Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою, затверджена Генеральною Асамблеєю ООН 29 листопада 1985 р., Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх, затверджені Генеральною Асамблеєю ООН 29 листопада 1985 р. («Пекінські правила») [124], Керівні принципи, що стосуються ролі осіб, які здійснюють судові переслідування, прийняті шостим Конгресом ООН із профілактики злочинності та поведження з правопорушниками 7 вересня 1990 р., Мінімальні стандартні правила ООН у відношенні заходів,

не пов'язаних із тюремним ув'язненням, затверджені резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 45/110 14 грудня 1990 р. («Токійські правила») [123],

б) правові акти ООН і Ради Європи, які містять спеціальні норми щодо відновного правосуддя: Рекомендація КМРЄ №R19/99 щодо медіації в кримінальних справах для допомоги державам-учасникам організації та подальшого розвитку медіації [207]. На основі зазначеної рекомендації у жовтні 2018 року, КМРЄ прийняв Рекомендацією CM/Rec(2018)8, яка спрямована на заохочення держав-членів розвивати та використовувати відновне правосуддя стосовно систем кримінальної юстиції. Вона сприяє поширенню стандартів використання відновного правосуддя, прагне ефективно захистити права учасників та спрямована на підтримку розвитку інноваційних відновних підходів.

У Рекомендації CM/Rec (2018) 8 від 3 жовтня 2018 р., щодо відновного правосуддя у кримінальних справах, звертається увага на необхідність розширення можливостей участі зацікавлених сторін, у тому числі жертви та правопорушника, інших зацікавлених сторін та широкої громадськості, задля усунення та відшкодування шкоди, заподіяної злочином. А відновне правосуддя визнається як метод, за допомогою якого потреби та інтереси цих сторін можуть бути ідентифіковані та задоволені збалансованим, справедливим та заснованому на співробітництві способом. «Відновне правосуддя» у документі визначається як будь-який процес, який дозволяє особам, яким було завдано шкоди злочином, та особам, які несуть відповідальність за цю шкоду, у випадку їх добровільної згоди, активно брати участь у вирішенні питань, що виникають у зв'язку зі скоєнням правопорушення, за допомогою безсторонньої третьої сторони, яка має спеціальну підготовку (посередник)». Відновне правосуддя може бути використано на будь-якій стадії кримінального процесу. Направлення на відновне правосуддя може здійснюватися органами кримінальної юстиції та судовими органами за їх ініціативою чи може здійснюватися за запитом

сторін. В різних державах, в залежності від особливостей здійснення, відновне правосуддя може називатися посередництвом між жертвою та правопорушником, посередництвом у кримінальних справах, відновлювальними конференціями, сімейними груповими конференціями, колами призначення покарань або миротворчими колами [201].

Усі програми відновного правосуддя базуються на наступних основних принципах:

інтереси та потреби потерпілої особи є центральними у програмах відновного правосуддя. Прийняття правопорушником відповідальності означає, що він повинен усвідомити завдану потерпілій особі шкоду й докласти власних зусиль для її усунення;

самовизначення сторін та делегування сторонам права на самостійне прийняття рішення. Сутність полягає в тому, що правопорушник та потерпілий відіграють активну роль у відновному правосудді, прагнуть домовитися про шляхи усунення завданої правопорушенням шкоди;

залучення до процесу найближчого соціального оточення правопорушника та представників місцевої громади. Такий підхід сприяє зціленню потерпілого та допомагає правопорушнику виправити вчинене, змінити поведінку.

На сьогодні, існують різні процедурні форми реалізації програм відновного правосуддя:

програми примирення потерпілих і правопорушників («медіація», «посередництво», «конференції постраждалих осіб і правопорушників»), де крім сторін правопорушення приймає участь нейтральний та неупереджений посередник (медіатор);

сімейні конференції (*family group conferencing*), що застосовуються переважно щодо неповнолітніх, і в яких беруть участь, крім потерпілих та правопорушників також члени сім'ї сторін, родичі. Сімейні конференції закріплені законодавчо, вони базуються на традиціях корінного населення маорі (Нова Зеландія);

кола правосуддя (*sentencing circles*), що передбачають можливість участі у вирішенні кримінального конфлікту між потерпілими та правопорушниками, крім сторін правопорушення, їхніх сімей, працівників правоохоронних органів, а також будь-якого члена громади. В основі таких програм лежать традиції північноамериканських індіанців, які проводяться переважно в Канаді [52, с 57-58; 193, с. 197-207].

Серед інших форм дослідники називають також: програми сприяння жертвам; програми сприяння экс-злочинцям; реституція; залучення до суспільних робіт тощо. Форми відновного правосуддя різноманітні та гнучкі, що дає можливість підлаштуватися під конкретну ситуацію. Але всі вони будуються на єдиних принципах, які відрізняють їх від інших моделей роботи з конфліктами і правопорушеннями:

зцілення жертви, основна увага фокусується на почуттях і потребах жертви, вирішенні її проблем. У багатьох випадках можливість висловитися та одержати відповіді на важливі питання (наприклад, «чому це відбулося саме зі мною?») для жертви є важливішою за матеріальні втрати;

усунення шкоди безпосередньо кривдником, це самостійне усунення кривдником (реальне або символічне) завданих матеріальних збитків, моральних страждань і задоволення інших потреб жертви;

активна участь сторін у вирішенні ситуації. Важливо, щоб учасники програми набули власного досвіду вирішення своїх конфліктів. Крім того, якщо учасники самі ухвалили рішення, то, швидше за все, вони його виконають;

діалогові форми вирішення конфлікту. Про спосіб вирішення ситуації учасники повинні домовитися самі в ході діалогу. Щоб він був конструктивним, у більшості випадків потрібно допомогти учасникам підготуватися до діалогу, а часто й організувати сам діалог;

включення громадськості до процесу нормалізації відносин. Заохочується участь у програмах відновного правосуддя людей, які можуть надати підтримку сторонам і допомогти в їх соціальній реадaptaції. Участь

громадянського суспільства у вирішенні конфліктів (включно кримінальних) є альтернативою каральному правосуддю [94, с. 64-65].

О. Коваль констатує, що існує декілька підходів до відновного правосуддя як способу регулювання:

по-перше, відновне правосуддя не є заміною карального, а лише його обов'язковим доповненням;

по-друге, відновне правосуддя є складовою механізму правового регулювання яке відбувається на основі двох оперативних принципів: поєднання каральних і відновних засобів та заміщення в ряді випадків каральних засобів відновними [75, с. 141].

Щодо процедури примирення сторін за участю професійного посередника, то авторка називає три етапи:

попередній – включає в себе з'ясування наявності умов, за яких можливе використання відновного врегулювання, винесення постанови про проведення примирної процедури, призначення посередника, його ознайомлення з матеріалами справи, зустріч посередника зі сторонами для роз'яснення переваг такої процедури і з'ясування їхніх намірів.

основний – включає проведення переговорів, зустрічі сторін і посередника для пошуку позитивного результату переговорів;

заключний – передбачає підготовку та підписання мирової угоди, розгляду і затвердження судом, слідчим або прокурором на її основі постанови про закриття кримінальної справи [75, с. 42-143].

Серед переваг запровадження відновного правосуддя для суспільства і держави, дослідники називають: можливість вирішувати конфлікти шляхом активного залучення сторін конфлікту; задоволення інтересів сторін конфлікту; трансформація боротьби між людьми у спільну діяльність з розв'язання конфлікту несуперницьким шляхом; зміцнення традицій миротворчості та співчуття; сприяння вихованню суспільства у дусі гуманістичних цінностей; забезпечення швидкого відшкодування моральної і матеріальної шкоди у наслідок конфлікту; звільнення правозастосовних

органів від перевантаження; заощадження державного бюджету та інше [256, с. 131].

Повноцінне функціонування системи відновного правосуддя є не тільки умовою забезпечення доступу до правосуддя, але і одним з важливих напрямків правовиховної роботи в державі. На думку С. Скуріхіна, актуальність відновного правосуддя з використанням професійних медіаторів в Україні пов'язана з надзвичайно низьким рівнем довіри громадян до судових органів. Ідея відновного правосуддя багато в чому відповідає українському правовому менталітету. Саме тому, створення умов для функціонування системи відновного правосуддя буде: мотивувати українських громадян до активного пошуку правової інформації; підштовхувати учасників конфлікту до знаходження консенсусу; націлювати на вироблення рішень в юридично значимих ситуаціях і прийняття відповідальності на себе [241, с. 265] .

Запровадження відновного правосуддя впливає на системні зміни у правовій системі:

зміщенні акцентів з правових до громадських заходів впливу на особу, яка вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості;

переході від системи координат «держава – злочинець» до осі «потерпілий – злочинець»;

добровільному зверненні сторін до незалежного посередника – медіатора;

конфіденційності досягнутої угоди між сторонами за посередництва медіатора;

компенсуванні потерпілому завданої матеріальної і моральної шкоди;

громадському залагодженні в такий спосіб кримінально-правового конфлікту [262, с. 144-145].

В. Землянська досліджує стан розвитку відновного правосуддя в постсоціалістичних країнах та підкреслює тенденцію запровадження відновного правосуддя в окремих східноєвропейських країнах в середині 90-

х років, а в деяких – лише після 2000 року та підкреслює, що розвиток програм відновного правосуддя тісно пов'язаний з правовими та культурними традиціями країни, які можуть стати як сприятливим, так і гальмівним фактором у процесі запровадження системи. Так, дослідження, проведене у 2005 році Міжнародним центром дослідження з питань ув'язнення (International Centre for Prison Studies), показує, що в Росії, Білорусі, Україні, Молдові та певною мірою в Румунії, Болгарії, Чеській Республіці, Словаччині, Угорщині та Польщі існує дуже жорстка система кримінальних санкцій, яка передбачає ув'язнення як основний вид покарання і на додаток, на тривалий термін позбавлення волі, що призводить до великої кількості заарештованих осіб. Станом на 1 січня 2004 року, середня кількість ув'язнених у 15 країнах ЄС до його розширення 1 травня 2004 року, становила 97 осіб на кожні 100 000 населення. Очевидно, що кількість ув'язнених у постсоціалістичних країнах є істотно більшою, ніж у західних країнах [63, с. 77-78].

Процес зародження відновного правосуддя у Польщі в сучасному його розумінні і формах розпочався з 1994 року. Польща почала переймати відповідний досвід у Німеччини. Період 1994-1995 років позначився проведенням просвітницьких заходів (конференції, семінари, тощо) серед представників правової системи польської держави. Практичне втілення, апробація теоретичних напрацювань розпочалось у 1995 році. А 12 грудня 1995 було створено Комітет з впровадження медіації у Польщі, який розробив і впроваджував проєкт «Експериментальна програма медіації між неповнолітнім правопорушником і його жертвою», реалізація якого була запланована на три роки.

За часи незалежності України, було зроблено кілька спроб впровадження та розвитку відновного правосуддя у правову систему. Втілюють такі програми громадські організації (з 1994 р.), що дістали назву центрів відновного правосуддя в громаді. Проєкт з упровадження програм відновного правосуддя до правової системи України реалізовувався

Українським Центром Порозуміння за підтримки Інституту Сталих Спільнот та Посольства Великої Британії в Україні протягом 2003-2004 років. В цей період запущено перші проєкти програм відновного правосуддя у м. Києві та 9 областях. При цьому, застосовувалися різні механізми передачі справ на медіацію – їх передають судді, прокурори, служби у справах дітей тощо.

За даними центра «Порозуміння» у 2005 – 2007 роках у десяти регіонах України, проведено 41 програму відновного правосуддя, з них – 39 медіації в кримінальних справах. Загалом, відомо лише про 100 програм відновного правосуддя в Україні [221].

Впровадження відновного правосуддя є одним із напрямів реформування кримінального судочинства та гуманізації кримінального законодавства, з урахуванням світового досвіду. У 2008 році Указом Президента України затверджена Концепція реформування кримінальної юстиції в якій визначено, що докорінні зміни в соціально-політичній та інших умовах життя суспільства і держави створили передумови для реформування системи кримінальної юстиції в напрямі демократизації, гуманізації, посилення захисту прав і свобод людини відповідно до вимог міжнародних правових актів і зобов'язань нашої держави перед європейською та світовою спільнотою. Разом з тим, у концепції зазначено, що чинна система кримінальної юстиції не цілком відповідає новим суспільним відносинам, що сформувалися в Україні, і не забезпечує належного стану правопорядку, ефективного захисту осіб, суспільства та держави від небезпечних посягань на соціальні цінності, права і законні інтереси. У концепції надана дефініція відновного правосуддя, як форми правосуддя, основною метою якого є створення умов для примирення потерпілих і правопорушників та усунення наслідків, спричинених злочином або кримінальним проступком [86]. Тобто, одним з головних завдань реформування кримінального процесу визначається розширення сфери застосування процедур відновного і примирного правосуддя, відповідно до яких, суд прийматиме рішення щодо угоди про визнання вини або

примирення обвинуваченого з потерпілим. Одним із шляхів досягнення цієї мети, як пише О.Меленко мають стати проведення зустрічей сторін для спільного вирішення правового конфлікту, обговорення наслідків скоєного та їх впливу на майбутнє. Так, дослідниця звертає увагу на те, що, тим самим, створюються умови для соціальної реінтеграції правопорушника, відновлення прав потерпілого, зменшення рецидивів та кількості правових покарань [297, р.19-20].

Ідеї відновного правосуддя, які активно поширюються в сучасний період, розраховані на будь-які вікові категорії та є особливо актуальними для неповнолітніх правопорушників. Такі ідеї відповідають сучасним правовим тенденціям застосування альтернативних шляхів впливу на стан криміногенної ситуації в суспільстві. Крокami для використання альтернативних способів вирішення кримінальних конфліктів є затвердження Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні у 2011 році. Головна мета концепції, побудова повноцінної системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, спроможної забезпечити законність, обґрунтованість та ефективність кожного рішення щодо дитини, яка потрапила у конфлікт із законом [176]. Досягнення мети можливо за умов застосування відновних та проактивних методик, та сприяння розвитку відновного правосуддя.

Н. Крестовська за телеологічним критерієм виокремлює три основні концепти ювенальної юстиції: каральний, поблажливий і відновний. Авторка, робить висновки, про те що в Україні, як і в багатьох інших країнах, спостерігається поєднання елементів карального підходу у вигляді однакових видів покарань для дітей та дорослих, та елементів поблажливого підходу у вигляді пріоритетності заходів виховання перед покаранням. На відміну від карального та поблажливого концептів ювенальної юстиції, відновний підхід передбачає досягнення триєдиної мети: відновлення прав та зцілення жертви; визнання правопорушником завданої ним шкоди і прийняття на себе відповідальності за усунення цієї шкоди; досягнення примирення між

жертвою, правопорушником і співтовариством, в якому вони живуть. Концепт відновної ювенальної юстиції знаходить своє втілення у таких програмах як медіація, сімейні/групові конференції, кола правосуддя [94, с. 25]. Слід зауважити, що відновний підхід можна застосовувати до людей будь-якого віку, але він є особливо важливим для неповнолітніх правопорушників, оскільки він позитивно впливає на їх моральний та емоційний розвиток, сприяє профілактиці нових правопорушень та є інструментом забезпечення та захисту прав дитини. Загалом концепт окремої системи ювенальної юстиції вважається таким, що забезпечує належну реалізацію прав та захист інтересів неповнолітніх в системі правосуддя [299, р. 144].

Прийняття КПК України у 2012 році стало новим етапом у розвитку відновного правосуддя у національному праві. На законодавчому рівні, закріплена угода про примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим (розділ «Особливі порядки кримінального провадження», стаття 468 КПК), закріплення такого інституту є новацією у праві України. Відповідно до ч.5. ст. 469 КПК, укладення угоди про примирення або про визнання винуватості може ініціюватися в будь-який момент після повідомлення особі про підозру до виходу суду до нарадчої кімнати для ухвалення вироку. Закріплюються підстави укладання угоди, так угода про примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим може бути укладена у провадженні щодо кримінальних проступків, нетяжких злочинів та у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення [98].

Незважаючи на те, що погляд на правосуддя з точки зору відновного підходу не є новим для України, питання інституалізації програм примирення між постраждалим та правопорушником не вирішене. На сьогоднішній день, в Україні діє проєкт «Впровадження відновного правосуддя в Україні», який реалізується ГО «Інститут миру і порозуміння» (ІМіП) у партнерстві з Верховним Судом та за підтримки Фонду демократії Організації Об'єднаних Націй (UNDEF). Проєкт має на меті зміцнити спроможність українських

громад здійснювати відновне правосуддя для боротьби зі злочинністю, вирішення конфліктів і сприяння виправленню завданої злочином шкоди шляхом створення механізмів застосування програм відновного правосуддя.

К. Кармазіна наводить показники 2018–2020 рр., які свідчать про те, що із загальної кількості клопотань про звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із примиренням, які можуть бути подані до суду як прокурором, так і потерпілим чи підозрюваним, у відсотковому співвідношенні кожного року частка клопотань прокурора про звільнення від кримінальної відповідальності не перевищувала 20 % від їх загальної кількості, причому в останні роки (2019–2020 рр.), вона суттєво зменшилася і склала до 11 %. У 2018 році кількість ухвал про звільнення від кримінальної відповідальності, у зв'язку із примиренням склала 1099 рішень, з них за клопотанням прокурора – 201 ухвала. У 2019 році їх кількість склала 1415 ухвал та 157 ухвал відповідно, а у 2020 році – 2089 ухвал та 245 ухвал відповідно [70, с. 87].

У 2019 році почала діяти «Програма відновлення для неповнолітніх, підозрюваних у вчиненні злочину», яка має на меті забезпечення відшкодування заподіяної шкоди, максимальне виведення неповнолітніх правопорушників із кримінального процесу та запобігання скоєнню ними повторних злочинів. Правовою основою цієї програми є спільний наказ Міністерства юстиції України та Генеральної прокуратури № 172/5/10 від 21.01.2019 року. Пілотний проєкт ґрунтується на концепції відновного підходу у кримінальних провадженнях щодо кримінальних проступків та нетяжких злочинів, вчинених неповнолітніми, які раніше не притягались до кримінальної відповідальності, і передбачає організацію комунікації між такими неповнолітніми й потерпілими від вчинених ними правопорушень, а метою виправлення заподіяної шкоди, максимально раннього виведення неповнолітніх з кримінального процесу з обов'язковим вжиттям заходів для їх ресоціалізації та запобігання повторним кримінальним правопорушенням

[181]. Застосування пілотного проєкту ґрунтується на міжнародних документах:

Рекомендація № R (99) 19 КМРЄ державам – членам Ради, які зацікавлені в організації медіації у кримінальних справах [207].

Керівні принципи № 13 для кращого виконання наявної Рекомендації щодо медіації в кримінальних справах [72].

Рекомендація CM/REC (2008) 11 КМРЄ державам-членам щодо європейських правил стосовно неповнолітніх, які підлягають призначенню санкцій чи заходів від 5 листопада 2008 року [199].

Крім цього, діє проєкт із назвою «Впровадження відновного правосуддя в Україні», мета якого полягає в застосуванні відновного правосуддя для попередження злочинності. Зазначений проєкт реалізується ВС та ГО «Інститут миру і порозуміння», за підтримки Фонду Демократії Організації Об'єднаних Націй (UNDEF) та передбачає розробку механізму впровадження відновного правосуддя в систему кримінального судочинства в Україні, шляхом створення пілотних майданчиків відновного правосуддя в шести регіонах України (Одеса, Харків, Івано-Франківськ, Львів, Сєверодонецьк, Миколаїв), підвищення обізнаності та запровадження програм медіації в кримінальних справах [87]. За перший рік роботи пілотного проєкту, що діяв у 6 регіонах, з кримінального процесу вивели понад 60 дітей та у квітні 2020 року проєкт поширено на всю Україну [29].

Як приклад ефективності, можна навести ситуацію коли неповнолітній з прифронтового Курахового, що на Донеччині, вкрав вугілля зі складу місцевої ТЕС, для того щоб вирішити питання з опаленням будинку. Відносно нього була порушена кримінальна справа. Неповнолітні не завжди розуміють, що своїми діями перетинають межу дозволеного, а в деяких випадках вчиняючи протиправні дії через скрутні життєві обставини, в яких вони стають порушниками закону. Саме для таких випадків, коли можливо змінити стереотипи у поведінці неповнолітніх, допомогти стати на шлях виправлення, створити умови, де неповнолітній визнає провину за скоєння

злочину, щиро покається перед потерпілою стороною і примириться з нею – діє програма по «Відновному правосуддю». У грудні 2020 року підліток пройшов відповідну програму, відшкодував заподіяну шкоду, примирився з представником потерпілої юридичної особи, що дало можливість звільнити його від кримінальної відповідальності [30].

У 2020 році українські суди постановили 143 вироки щодо неповнолітніх на підставі угоди про примирення, що становить 2,4% від загальної кількості вироків на підставі такої угоди. Стосовно неповнолітніх вироки ухвалюються у зв'язку з примиренням дещо рідше (в 7,4% випадків), ніж порівняно з усіма особами, щодо яких були постановлені вироки (8%) [61]. Кримінальні провадження стосовно 84 неповнолітніх осіб були припинені у зв'язку з примиренням з потерпілими, а це лише 1,9% від усіх випадків закриття провадження на цій підставі. Порівнюючи із загальною кількістю осіб, стосовно яких набрали законної сили судові рішення у 2020 році, закриття проваджень щодо неповнолітніх на цій підставі застосовується рідше (в 3,1% випадків), ніж стосовно всіх осіб, які мали конфлікт із законом (4,7%) [60].

За результатами реалізації пілотного проекту, відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення у Донецькій області названі проблемні питання на шляху його реалізації, це: не достатня кількість медіаторів; не достатнє залучення органів місцевого самоврядування та місцевої влади у створенні можливостей доступу неповнолітніх до процедур ресоціалізації (в т.ч. робота з батьками/оточенням); не достатнє залучення органів пробації до заходів ресоціалізації неповнолітніх (спеціальних корекційних програм, тренінгів, роботи з психологом) [194].

Тенденцією останніх десятиліть в Україні є активне поширення ідей відновного правосуддя як засобу соціального примирення і це відповідає сучасним правовим тенденціям переходу карального правосуддя до

застосування альтернативних шляхів впливу на стан криміногенної ситуації в суспільстві.

Таким чином, відновне правосуддя є формою правосуддя, основна мета якого створення умов для примирення потерпілого та правопорушника за допомогою посередника, а також усунення наслідків викликаних правопорушенням. Відновне правосуддя забезпечує рівну увагу до потреб та почуттів як жертви, так і порушника. Такий підхід сприяє ефективнішій компенсації шкоди, примиренню сторін та відновленню гармонії у громаді.

Можна констатувати, що відновне правосуддя є новаційним підходом реагування на правопорушення та його наслідки, такий підхід спрямований на відновлення справедливості та збалансування потреб сторін конфлікту і суспільства в цілому. Відновне правосуддя доповнює офіційну форму правосуддя. Однією з найпоширеніших форм реалізації відновного правосуддя є медіація, особливості якої розглянемо у наступному пункті.

3.4. Роль медіації у забезпеченні доступу до правосуддя

Важливою технологією альтернативного вирішення конфліктів є медіація. Медіація може бути застосована у багатьох сферах життєдіяльності людини, де виникає необхідність контакту з людьми – сім'я, робота, соціум в цілому. Особливо корисною діяльність медіатора може бути для сторін, які перебувають в гострому конфлікті та потребують незалежної третьої сторони, яка допоможе знайти їм спільні точки дотику у вирішенні конфлікту. Інститут медіації, який отримує сьогодні все більше визнання громадянського суспільства, може використовуватися як цілеспрямована соціальна програма, формування цільового ціннісного простору для відродження і формування соціально-значущих орієнтирів суспільства.

Процедура медіації істотно відрізняється від традиційної судової форми захисту прав громадян, в рамках якої сторони розглядаються як противники;

хід процесу визначається процесуальним правом, який, як правило, проходить в умовах гласності судового розгляду. На відміну від судового розгляду, вступ обох сторін спору в процес медіації є добровільним, а медіатор – вільно обраним сторонами; кожна сторона має можливість в будь-який момент вийти з процесу. Підвищення доступу до правосуддя, це перш за все законодавче закріплення правових гарантій та ефективних заходів, наявність яких дозволить спростити отримання судового захисту. Можна говорити про те, що медіація є самою м'якою формою альтернативного засобу доступу до правосуддя.

Узагальнюючи існуючі дефініції, зауважимо, що медіація, це технологія альтернативного регулювання спорів (англ. *alternative dispute resolution, ADR*) за участю третьої нейтральної, неупередженої, не зацікавленої в даному конфлікті сторони – медіатора, який допомагає сторонам виробити угоду щодо конфлікту, при цьому, сторони повністю контролюють процес прийняття рішення з врегулювання конфлікту та умови його вирішення. А. Гірник наголошує на тому, що посередництво є творчим процесом, в якому важливе значення мають інтуїція, досвід, особистість посередника-медіатора [34, с. 162].

Відомими фактами є те, що інтенсивний розвиток медіації в її сучасному розумінні відбувається в другій половині XX ст., і перш за все у країнах англо-саксонського права – США, Австралії, Великобританії. В США єдиний закон про медіацію (*Uniform Mediation Act*) вступив в силу у 2001 році. В країнах континентальної системи права – Франції, Бельгії, Німеччині, Австрії, Італії, Швейцарії, Нідерландах про медіацію стало відомо переважно наприкінці 80-х – початку 90-х років XX ст. У 1972 році в США була утворена перша професійна організація медіаторів, а у 2004 році в Брюсселі прийнято Європейський кодекс про поведінку медіаторів, який став модельним законом. Вирішення спору до суду, за участю професійного посередника вважається сприятливою практикою і всіляко заохочується в Китаї та Японії.

Сучасні тенденції впровадження та популяризації інституту медіації в Україні, як альтернативного способу вирішення конфліктів, є предметом дискусій і науково-практичних досліджень українських науковців та практиків. Предметом виступають як загальні питання сутності медіації, так і проблеми запровадження медіації в окремих галузях права (Т. Барабаш, Т. Білик, А. Гірник, Н. Грень, Р. Денисова, Л. Романадзе, Н. Крестовська, Н. Мазаракі, Л. Матвєєва, Л. Махова, Ю. Ремєскова та багато інших) [40; 46; 95; 109; 115; 117; 120; 210]. Роботи сучасних дослідників складають наукове підґрунтя для подальшого дослідження інституту медіації в Україні, актуалізують проблему законодавчого врегулювання правового інституту медіації та його інтеграції у сучасну правову систему України.

Аналізуючи становлення медіації в сучасній Україні, Т. Кисельова пише про те, що перші спроби створити підґрунтя для інституціоналізації такої практики в Україні були зроблені в пізні радянські часи. Намагаючись вирішити проблеми, пов'язанні з робітничими страйками у Донецькій області, група психологів вийшла на контакт з Американською арбітражною асоціацією та Федеральною службою посередництва і примирення США та наприкінці 80-х р. провела низку спільних радянсько-американських семінарів із вирішення конфліктів у Донецькій та Луганській областях. Результатом такої місії стали такі досягнення:

створення першого центру медіації «Донецький Психологічний Центр» (1994 р.) та відкриття восьми центрів медіації по всій Україні;

створення Урядом Національної служби посередництва і примирення (1998 р.) з метою врегулювання трудових конфліктів [120, с. 75-76].

На наш погляд, значною перевагою медіації є те, що така процедура не обмежена жодною галуззю права. Так, Л. Махова акцентує увагу на тому, що сфера застосування медіації не обмежується певним видом конфліктів, її проведення можливе майже у будь-яких спорах: примирення потерпілого та правопорушника при вчиненні злочину невеликої тяжкості; сімейні спори; добросусідське сусідство; трудові спори; у галузі корпоративного управління;

в адміністративних справах; при вирішенні міжнародних конфліктів. Авторка підкреслює, що наявні приклади ефективного застосування медіації в політичній сфері, охорони навколишнього середовища, в галузі економіки та управління, розміщення промислових підприємств, проєктів дорожнього будівництва, утилізації відходів тощо [117, с. 204]. Зауважимо, що застосування медіації ефективно при вирішенні спорів в системі надання медичних послуг, страхових послуг, кредитних послуг, туристичних послуг, конфліктів в освітній сфері (між учителями і дітьми, батьками та педагогічним складом, між однолітками) та іншими.

У наукових дослідженнях подаються різні підходи щодо класифікації моделей медіації. Для дослідження важливим є поділ медіації залежно від способу взаємодії процедури медіації, саме із судовим провадженням. Дослідники розрізняють:

позасудову медіацію, яка є самостійним способом АВС та існує паралельно із судовим провадженням;

присудову медіацію, яка інтегрована в судове провадження. Така медіація поділяються на: 1) внутрішню присудову медіацію («суддя-медіатор») або («медіатор – інший працівник суду»); 2) зовнішню присудову медіацію, до проведення залучаються зовнішні приватні медіатори; 3) досудову медіацію, проводиться до звернення до суду; 4) медіацію в суді першої інстанції, проводиться під час підготовчого провадження або розгляду справи по суті до ухвалення рішення суду; 5) медіацію в судах вищих інстанцій при перегляді судового рішення в апеляційній чи касаційній інстанції; 6) медіацію у виконавчому провадженні (постсудова медіація), проводиться під час добровільного або примусового виконання судового рішення [120, с. 122-126].

Стаття 20 законопроекту № 3504 від 19.05. 2020 р. «Про медіацію» містить положення про те, що «суд, третейський суд, міжнародний комерційний арбітраж роз'яснює сторонам у справі їх право на будь-якій стадії судового, третейського, арбітражного провадження провести

позасудове врегулювання конфлікту (спору) шляхом медіації» [177]. Отже, судова медіація поєднує соціальне і правове регулювання, в залежності від того, коли вона проводиться – на початку судового розгляду чи у ході нього.

На думку, Ц. Шамлікашвілі сьогодні можна з впевненістю говорити про те, що медіація та судова процедура не лише уживаються разом, але і органічно доповнюються, дозволяючи громадянам, які звернулися за захистом своїх прав та інтересів обрати той спосіб урегулювання конфлікту, який буде найефективнішим. Більш того, ці інститути потребують один одного. Медіації, сильна та незалежна судова система необхідна як опора, як гарант права в правовій державі і, разом із тим, як один із ключових партнерів у розподілі застосування медіації громадянами, як помічник при формуванні культури мирного, не змагального вирішення спорів. Досвід інтеграції медіації в різних юрисдикціях, підтверджує ключову роль суддівського співтовариства в успіху процесу впровадження медіації як інституту, затребуваного суспільством [265, с. 121].

Можна констатувати, що концепція інтеграції медіації в судову систему, останнім часом все більше набуває актуальності. Мета впровадження медіації полягає в надані громадянам можливості вибору найбільш доцільного механізму врегулювання правового спору. Це мотивуватиме громадян та сприятиме підвищенню особистої відповідальності за вирішення їх спорів [73, с. 22].

Серед авторів зазначеної концепції Ц. Шамлікашвілі, яка називає наступні причини необхідності комплексної інтеграції медіації в роботу судів, інститут медіації сприяє: захисту прав та інтересів громадян, пропонуючи спрощену і прискорену процедуру; розвантаженню судової системи і системи примусового виконання судових рішень; підвищенню рівня правової культури, розвитку партнерських ділових відносин і формуванню етики ділового обороту, гармонізації соціальних відносин і зниження конфліктності в суспільстві; врахувати, ті важливі для сторін

аспекти спору, які в силу об'єктивних причин не можуть бути розглянуті судом [119, с. 11–13].

Судова система, підтримуючи розвиток альтернативних дружніх форм врегулювання спорів, таких як процедура медіації, сприяє підвищенню рівня правової культури, розвитку партнерських ділових відносин і формуванню етики ділового обороту, гармонізації соціальних відносин і зниження конфліктності в суспільстві. Це, своєю чергою, дозволяє заявникам усвідомлено вибрати найбільш адекватний спосіб врегулювання спору і захисту своїх прав, в залежності від конкретної ситуації. Таким чином, забезпечується різноманіття засобів захисту прав громадян без обмеження права на судовий розгляд, що сприяє підвищенню довіри до суду і в цілому до інститутів держави.

Впровадження інституту медіації в Україні, змістовно пов'язує сучасний розвиток правової системи України з європейськими правовими цінностями та пріоритетами розвитку сучасного цивілізованого світу. Мирне вирішення конфлікту – ознака притаманна українській ментальності, а стан вітчизняної судової системи спонукає громадян шукати та застосовувати альтернативні процедури вирішення спорів. Більше того, йдеться про наявність стійкого соціального запиту на реформування судової гілки влади, покращення доступу до правосуддя, зниження рівня конфліктності у суспільстві. Для підвищення довіри до інституту медіації важливим є залучення до його діяльності осіб, що мають відповідні статусні характеристики. Виділяють, навіть, статусну правову культуру, в основі якої лежать єдині й специфічні цілі, завдання та функції інституту, який вони представляють, загальне нормативне регулювання їх прав і обов'язків [242, с. 62]. За таких умов, інститут медіації розглядається як один з органічних доповнень державної судової системи.

Попри, відсутність протягом тривалого часу спеціального законодавства, медіація презентується як найпростіша, найпоширеніша у світі, найдоступніша для людей, найдешевша, зважаючи на обмежені ресурси

сучасного українського суспільства, альтернатива офіційного судочинства; як процес досудового врегулювання спорів, що містить багато переваг, на відміну від довготривалого судового розгляду. Разом з тим, сучасні дослідники неодноразово констатують, що медіація як новий правовий інститут для України не набула широкого поширення. Так, аналізуючи проблеми проведення медіації в Україні, І. Ясиновський зазначає, що в Україні впровадження медіації здійснюється повільними темпами, з огляду на: низький рівень правової культури населення; низький рівень довіри до медіативної послуги; недостатньої поінформованості громадян про медіацію та її переваги; специфіку національного правосуддя; низький рівень співпраці з міжнародними організаціями; переважно громадські засади розвитку медіації; складність вибору медіатора як високопрофесійної особи; відсутність спеціалізованого законодавства [276, с.261-264]. До проблем, які стоять на шляху впровадження практики медіації в Україні, сучасні дослідники також відносять відсутність корпусу кваліфікованих медіаторів-практиків та її регіональний, фрагментарний характер. Так, в частині регіонів склалася певна практика надання медіативної допомоги, реалізації освітніх програм у сфері медіації, а в інших регіонах вона тільки формується. Критерієм тут виступає рівень зацікавленості та активності професійних об'єднань.

За даними Міністерства юстиції України, починаючи з 2003 р. в судовій системі, на експериментальних засадах, активно впроваджується застосування медіаційних процедур. Значна роль в цьому процесі належить громадським організаціям, зокрема, регіональним групам медіації, діяльність яких, в першу чергу, направлена на популяризацію медіації, впровадження програм примирення та діалогу. Відсутність державних інституцій, нормативного забезпечення, інформаційної підтримки та чіткого механізму реалізації є свідченням того, що на даному етапі медіація в Україні функціонує переважно на громадських засадах.

Зауважимо, що активна співпраця юридичної спільноти, включаючи суддів, з діючими центрами медіації сприятиме подальшому розвитку інституту медіації. Так, рекомендаційні акти КМРЕ пропонують включити до кодексів професійної поведінки адвокатів обов'язок або рекомендацію, щодо вжиття заходів з надання дотичної інформації та, де це можливо, запропонування сторонам вдатись до медіації. Правничим об'єднанням та адвокатським колегіям рекомендується мати списки тих, хто надає послуги медіації. Необхідно, щоб юристи (судді, нотаріуси, адвокати, юридичні консультанти), виконуючи свій професійний обов'язок і дотримуючись правил професійної етики, компетентно пропонували і роз'яснювали можливості і переваги врегулювання конфліктів, що виникають за допомогою медіації, допомагали клієнту, довірителю зробити поінформований вибір, який відповідає його власним інтересам.

В Україні медіація існує вже більше 20 років, з кожним роком зростає кількість фахівців, які застосовують на практиці техніки медіації, а процес проведення медіації є добровільним і залежить тільки від волі сторін. Тривалий час відкритим залишалося питання прийняття спеціалізованого законодавства у сфері медіації, через нестабільну політичну ситуацію у країні, постійні зміни урядів і парламентські вибори [46, с. 6]. Так, за ініціативи фундаторів української медіації та за підтримки парламентарів у ВРУ з 2010 року зареєстровано десять законопроектів про медіацію. А 28 лютого 2019 року ВРУ відхилила законопроект №3665 «Про медіацію», який розглядався у другому читанні. Законопроект передбачав формування правових засад та порядку проведення медіації як позасудової процедури врегулювання конфлікту. Визначалося, що медіація може застосовуватися у будь-яких конфліктах, у тому числі цивільних, сімейних, трудових, господарських, адміністративних, а також у провадженні щодо кримінальних проступків, злочинів невеликої чи середньої тяжкості та у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення, передбаченого ст. 477 КПК України, та справах про адміністративні правопорушення [178].

Законопроект №10425 «Про діяльність у сфері медіації» був знятий з розгляду у зв'язку з розпуском ВРУ [167]. Таким чином, за останні десятиріччя відзначалася висока активність суб'єктів законодавчої ініціативи, спрямована на врегулювання в Україні медіації.

Слід підкреслити, що за умов відсутності спеціального закону, певні можливості для впровадження медіації в юридичну практику та практику надання правничої допомоги в Україні надавало галузеве законодавство. Можна говорити про те, що завдяки судовій реформі 2017 року на законодавчому рівні встановлені певні нормативи здійснення практики медіації. Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 70 ЦПК України, п. 2 ч. 1 ст. 67 ГПК України, п. 2 ч. 1 ст. 66 КАС України передбачено, що «не можуть бути допитані як свідки особи, які за законом зобов'язані зберігати в таємниці відомості, що були довірені їм у зв'язку з наданням професійної правничої допомоги або послуг посередництва (медіації) під час проведення позасудового врегулювання спору» [39; 77; 263]. У п. 8 ч. 2 ст. 65 КПК України також закріплено, що «особи, які брали участь в укладенні та виконанні угоди про примирення в кримінальному провадженні, не можуть бути допитані в якості свідків щодо обставин, які стали їм відомі у зв'язку з участю в укладенні та виконанні угоди про примирення» [98]. У зазначених правових приписах йдеться про конфіденційність інформації, яку сторони довіряють незалежному посереднику в ході проведення медіації. Крім того, ч. 6 ст. 16 Закону України «Про соціальні послуги», медіація визнається «базовою соціальною послугою», а ч. 2 ст. 7 Закону України «Про БПД» закріплюється, що «БППД включає такий вид правової послуги, як надання допомоги в забезпеченні доступу особи до медіації» [182; 155].

Проте, навіть в умовах неповної законодавчої бази не існувало заборони для здійснення медіаційної діяльності. Наприклад, у рамках проєкту «Забезпечення доступу вразливих груп населення до медіації у сімейних та спадкових спорах», який реалізується PRAVOKATOR, правовим клубом в Одесі, у партнерстві з Громадською спілкою «Українська академія

медіації» за підтримки Проєкту, відкрито перший кабінет медіації для врегулювання сімейних та спадкових спорів, на базі Одеського місцевого центру з надання БВПД. Виконавці проєкту наводять дані, відповідно до яких сімейні та спадкові питання знаходяться в «п'ятірці» найпоширеніших категорій питань, з якими клієнти звертаються до системи БПД. Згідно статистичних даних, протягом 2018 року надійшло понад 94000 звернень з сімейних питань (16,8%) та понад 54000 зі спадкових (9,6%), тоді як кількість вирішених з них спорів між сторонами за допомогою медіації є дуже незначною. Показовим є досвід Канади, де близько 80% усіх спорів вирішується за допомогою медіації без звернення до суду [28].

Крім того, у лютому 2018 року в Одеському апеляційному господарському суді з метою покращення доступу до правосуддя та підвищення поінформованості суддів, адвокатів, громадян про медіацію відкрито кабінет медіації, відвідувачі якого мають можливість: безкоштовно отримати інформацію про процедуру медіації; проконсультуватися щодо можливості вирішення наявного спору з допомогою медіації; взяти участь у процедурі медіації [24].

У серпні 2019 року Україна підписала в Сінгапурі Конвенцію ООН щодо медіації, яка спрямована на те, аби в майбутньому транскордонні комерційні спори частіше вирішували за допомогою посередництва (медіації) та шляхом укладання мирових угод [306]. Підписання Сінгапурської Конвенції Україною, підвищує авторитет та довіру до процесу медіації, як альтернативного засобу врегулювання спорів та позитивно впливає на імідж країни на міжнародній арені, а також на розвиток міжнародної торгівлі та бізнесу в Україні.

Важливо відмітити ще один аспект необхідності розгляду медіації в контексті доступу до правосуддя. Євроінтеграційний вектор правової політики України, що передбачає апроксимацію національного законодавства до права ЄС, зумовлює звернення до позицій, які визначають роль медіації у системі правосуддя як ЄС, так і його членів. Директива Європейського

Парламенту та Ради ЄС «Про певні аспекти медіації у цивільних та комерційних справах» від 21 травня 2008 року прямо зазначає, що альтернативні позасудові процедури мають за мету, забезпечення кращого доступу до правосуддя. «Забезпечення кращого доступу до правосуддя, яке становить частину політики Європейського Союзу, спрямованої на встановлення простору свободи, безпеки та правосуддя, має включати доступ як до судових, так і позасудових методів врегулювання спорів» [48].

Багаторічні спроби парламенту України прийняти закон увінчалися успіхом 16 листопада 2021, коли ВРУ ухвалила у другому читанні підготовлений Міністерством юстиції Закон «Про медіацію» (законопроект №3504), який на законодавчому рівні закріплює можливість проведення процедури медіації та надає громадянам можливості вирішити свої суперечки, не звертаючись до суду. Законом врегульовується правовий статус медіатора та встановлюються стимули для громадян, щодо вирішення спорів завдяки неупередженій особі. Усвідомлюючи, що для можливості проведення медіації закон не потрібен, саме прийняття спеціального закону має стати тим необхідним поштовхом для її просування та популяризації.

Підтримуючи існуючі у правовій літературі точки зору, медіація є органічним доповненням судової системи і покликана сприяти вдосконаленню суспільних відносин, підвищенню довіри суспільства до інституту права. Тому, дуже важливим завданням є просвітницька діяльність, спрямована на широке інформування сторін конфлікту про можливості медіації та її переваги. Важливу роль щодо такого інформування громадян належить і суддям. Так, для суддів, їх помічників, працівників апарату суду важливим є знання основ медіації та володіння медіативними навичками, завдяки яким можливо професійне спрямування сторін на процедуру медіації.

Застосування медіації для вирішення спору забезпечує різноманіття засобів захисту прав громадян без обмеження права на судовий розгляд, що сприяє підвищенню довіри до суду, і в цілому до інститутів держави.

Можливість вибору медіації для громадянина, поряд з судовим способом захисту прав, дозволяє учасникам усвідомлено обирати спосіб захисту своїх прав, в залежності від конкретних обставин справи.

Підкреслимо, що присудова медіація, це потрібний інститут для законодавства України, який має певні переваги перед традиційним судочинством та сприяє впровадженню справедливого, зручного, швидкого способу вирішення спорів, сприяє доступу до правосуддя та підвищенню рівня довіри до судової системи. Становлення інституту присудової медіації є закономірним результатом розвитку процесуального законодавства та запровадження процедури медіації в правовій системі України.

Л. Матвєєва та П. Балтаджи відзначають, що запровадження інституту медіації в Україні, як форми захисту прав громадян створює умови для пошуку неординарних, життєздатних, стійких рішень. За сучасних умов, механізм впровадження інституту медіації набирає позитивні обороти. Науковці, судді, адвокати, представники громадянського суспільства єдині в думці, що медіація є ефективною альтернативою судовим спорам, а розвиток процедури досудового розгляду в Україні стає все більш популярним та сприятиме як найшвидшому становленню громадянського суспільства, в межах якого, громадяни дійсно зможуть регулювати конфлікти без участі і контролю з боку держави [115, с. 27].

Підсумовуючи вищевикладене, можна виокремити переваги застосування медіації для захисту прав і законних інтересів людини:

сприяє заощадженню судових витрат, шляхом впровадження зручного і швидкого способу вирішення спорів, що відрізняється гнучкістю і покликаною гарантувати виконання рішень, прийнятих в ході процедури медіації;

надає можливість учасникам спору звернутися до процедури медіації як в ситуації, коли у них не має наміру апелювати до судового захисту своїх прав, так і у випадку, коли спір вже переданий на розгляд суду;

передбачає пряму участь сторін у переговорах; добровільність процедури; швидкість проведення медіації, її ефективність та економічність, простоту і гнучкість;

зосереджується на інтересах сторін і тому є унікальним методом врегулювання спорів, який виключає суперництво між сторонами та фокусується на тому, чого дійсно хочуть її учасники та чого вони чекають від майбутньої угоди;

забезпечує ефективну взаємодію між сторонами та сприяє підтримці, поліпшенню або відновленню відносин між сторонами; врахування довгострокових і важливих інтересів сторін в кожній стадії процедури медіації для врегулювання спору, з акцентом на сьогодення і майбутнє, а не на минуле;

дозволяє скоротити навантаження на суддів, строки розгляду справ, відсоток оскаржуваних рішень, негативне емоційне навантаження на сторони і суд; напругу у суспільстві;

надає можливість вільно обирати процедуру медіації на будь-якій стадії конфлікту, що свідчить про гнучкість механізму;

сприяє суттєвому зменшенню часу розгляду спору;

гарантує, що вже існуючі нерівні відносини між сторонами не можуть вплинути на хід ведення переговорів та їх результат, тобто сприяє встановленню справедливості;

сприяє отриманню сторонами конфлікту взаємовигідного результату медіації;

відсутність гласності, при розгляді конфлікту між сторонами, конфедіційність;

сприяє підвищенню рівня правосвідомості та правової культури;

сприяє доступу до правосуддя та підвищенню рівня довіри до судової системи.

Відмінність медіації від інших способів альтернативного вирішення спорів полягає в наступному:

оперативність при вирішенні комерційних спорів в порівнянні з третейськими, яка досягається за допомогою високої мобільності медіатора;

спрощена процедура розгляду справи, правила якої встановлюють самі сторони конфлікту;

можливість в будь-який момент зупинити процедуру медіації;

сувора конфіденційність діяльності медіатора;

відносно низький рівень витрат на медіацію;

рідкісні випадки невиконання умов, досягнутих за допомогою медіатора угод. В ході примирних процедур, сторони самі виробляють те рішення, яке їх задовольняє, а тому зацікавлені в його виконанні;

висока ймовірність збереження ділових відносин після завершення процедури медіації;

конфліктуючі сторони мають можливість активної участі у вирішенні конфлікту;

виключення можливості винесення несприятливого рішення.

Гнучкість процесуальних правил, швидкість процедури, доступність і добровільність обумовлюють привабливість інституту медіації який дозволяє сторонам швидко і ефективно вирішити спір на основі спільних інтересів та зберегти повагу один до одного, продовжити співпрацю в майбутньому.

Отже, в умовах сучасного транзитивного суспільства, що характеризується значним динамізмом і нестабільністю правової регламентації відносин, які потребують ефективного врегулювання, слід визнати обґрунтованість підходу, який визнає за мирним врегулюванням спору статус першорядної мети судочинства. Узагальнюючи існуючі дефініції, слід зауважити, що медіація, це технологія альтернативного регулювання спорів за участю третьої нейтральної, неупередженої, не зацікавленої в даному конфлікті сторони – медіатора, який допомагає сторонам виробити угоду щодо конфлікту, при цьому сторони повністю контролюють процес прийняття рішення, з врегулювання конфлікту та умови його вирішення.

Висновки до третього розділу. Можливості вибору та використання індивідом законного та ефективного способу вирішення правового спору є ознакою правової держави та важливою гарантією реалізації права на доступ до правосуддя.

АВС є не тільки альтернативою судового розгляду, що дозволяють індивіду обрати найбільш прийнятний для нього спосіб виходу з конфлікту, але й має певні переваги перед судовим розглядом. Узагальнюючи основні характеристики альтернативних способів вирішення конфліктів, можна назвати головні переваги АВС у порівнянні із судовою формою захисту прав:

простота процедур, відсутність чітких процесуальних і доказових правил, позбавляють сторони від зайвих фінансових витрат, які завжди супроводжують судовий розгляд;

економія часу;

можливість вибору посередника (арбітра, медіатора, експерта, консультанта і т.д.), за допомогою якого вирішується конфлікт;

конфіденційність вирішення спорів (негласність процедури і збереження в таємниці інформації, отриманої в ході альтернативної процедури);

можливість для сторін, самим контролювати процедуру розгляду та її результат.

АВС процедури можуть здійснюватися в рамках діючої судової системи (в публічній сфері) і поза нею (у сфері приватного правового регулювання).

Застосування альтернативних процедур медіації зажадає від українського суспільства, яке зараз знаходиться на транзитивному етапі свого розвитку, певної зрілості сторін, відповідної правосвідомості й правової культури, готовності до компромісів. Найбільш перспективним напрямком розвитку АВС є добровільна судова медіація, оскільки вона дозволяє забезпечити різноманітність методів, які використовуються сторонами при зверненні до суду за судовим захистом, гарантувати справедливий судовий розгляд та ефективне врегулювання спору. Медіація є

органічним доповненням судової системи і покликана сприяти вдосконаленню суспільних відносин, підвищенню довіри суспільства до правосуддя. Правове впровадження вітчизняної системи медіації не розглядається як протиставлення судовому порядку розгляду спору. Це має бути така взаємодія, яка дозволить забезпечити процесуальні гарантії захисту прав, сприяти доступності та ефективності правосуддя.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні здобуто результати, що вирішують наукове завдання теоретичного обґрунтування концепції забезпечення доступу до правосуддя в транзитивних умовах. На основі цього, сформульовано висновки та пропозиції, найголовніші з них такі:

1. Дефініція та сутність правової категорії «доступ до правосуддя» тривалий час є об'єктом дослідження вчених-юристів, але в юридичній науці й досі не сформовано цілісного уявлення. З 70-х рр. XX ст. зміст поняття «доступність правосуддя» розширено та поглиблено, за рахунок впровадження застосування альтернативних способів вирішення спорів, а також, в силу усвідомлення необхідності надання допомоги вразливим групам населення в отриманні юридичної допомоги та судового захисту. Таким чином, доступ до правосуддя розглядається, серед іншого, як засіб подолання соціальної нерівності.

2. Сучасними дослідниками накопичено достатньо велику кількість наукових знань про доступ до правосуддя. Системний метод пізнання дозволяє виокремити за предметом правових досліджень концепції доступу до правосуддя такі напрями:

дослідження проблематики доступності правосуддя на загально-теоретичному та філософсько-правовому рівнях (А. Бернюков, В. Бігун, Ю. Лобода, Б. Малишев, С. Погребняк, С. Рабінович, В. Смородинський, О. Стовба, І. Жаровська, О. Овчаренко, І. Верб, Ю. Матат, Р. Москаль, І. Усенко та інші);

дослідження проблематики доступності правосуддя в юридичних науках матеріального права (В. Грохольський, О. Кайдаш, О. Лемак, А. Лужанський, М. Савчин, С. Степанова);

дослідження проблематики доступності правосуддя в юридичних науках процесуального права (О. Балацька, Ю. Бітяк, І. Гловюк, Н. Сакара, І. Мокрицька, О. Ткачук, В. Шибіко).

Попри наявність значного наукового доробку з питань пов'язаних із дослідженнями доступності до правосуддя, більшість наукових досліджень мають, по-перше, галузевий характер, по-друге, переважно нормативістський підхід.

3. Право на доступ до правосуддя розглядається і визнається як окреме право людини, в системі нових індивідуальних і соціальних прав й одночасно як гарантія дотримання та реалізації прав людини у сфері правосуддя. Без доступу до правосуддя, неможливою є реалізація комплексу таких прав як право на судовий захист, на участь в судовому засіданні, на рівність і змагальність сторін, на справедливий судовий розгляд.

Важливе значення у сфері забезпечення безперешкодного доступу до правосуддя є визнані світовим співтовариством міжнародно-правові акти та інституції: Загальна декларація прав людини, ЄКПЛ, МПГПП, Резолюції Генеральної Асамблеї ООН, а також регіональні європейські правові акти: рекомендації КМРЄ, рішення ЄСПЛ та ін. Рекомендації КМРЄ систематизовано по групах: рекомендації КМРЄ загального характеру; рекомендації щодо доступу до правосуддя окремих категорій осіб; рекомендації щодо правосуддя в окремих категоріях справ.

Забезпечення доступу до правосуддя виступає як обов'язок держави у відносинах з громадянами і правова гарантія справедливого судочинства, що базується на фундаментальному принципі верховенства права. За транзитивних умов, доступність правосуддя розглядається як елемент системи правових гарантій для здійснення і захисту прав, свобод і законних інтересів особи у судовому або позасудовому порядку. Сучасна держава має сприяти розвитку альтернативних (позасудових) способів розв'язання спорів. Можливості вибору та використання індивідом законного та ефективного способу вирішення правового спору є ознакою правової держави та гарантією реалізації права громадянина на доступ до правосуддя.

4. Право на доступ до правосуддя – це закріплене нормами матеріального та процесуального права, окреме право людини і громадянина,

що полягає у можливості вільного (безперешкодного) використання судових, альтернативних (позасудових) та досудових процедур для справедливого та ефективного захисту своїх прав. Правове визнання такого права означає для держави обов'язок, створити належні умови для його реалізації спираючись, на принцип верховенства права.

Серед чинників (бар'єрів) в умовах транзитивності, що перешкоджають забезпеченню реалізації та захисту права на доступ до правосуддя названо: нестабільність правової системи, яка є головною першоосновою для обмеження права на доступ до правосуддя; нестабільне, ситуативне, недосконале процесуальне законодавство; недоліки правозастосовної судової практики; дефіцит судових кадрів, зумовлений незаповненням численних вакансій; затягування розгляду судових справ у зв'язку з незаповненням вакансій суддів та великою кількістю судових справ; процесуальні перешкоди у доступі до правосуддя, ускладнений для громадян порядок звернення до суду, надмірна зарегульованість питань, пов'язаних з вимогами до змісту позовної заяви, процедури подання доказів; висока вартість якісних юридичних послуг; низький рівень правової культури та недолік юридичних знань.

5. Характерними рисами доступу до правосуддя в транзитивних умовах є те, що поступово створюються відповідні умови і нові форми забезпечення доступу до правосуддя, вживаючи заходи до подолання так званих «бар'єрів» доступу до правосуддя. Механізмами подолання бар'єрів, що перешкоджають реалізації та захисту права на доступ до правосуддя є наступні стратегії: правова освіта та правове виховання з питань прав, обов'язків та правового захисту громадян (населення); формування суддівського корпусу на основі відкритого конкурсу за участю міжнародних експертів; застосування процедур, які полегшують звернення до суду (розвиток громадських центрів правосуддя, впровадження та поширення у національній правовій системі програм правової допомоги); вдосконалення інституту конституційної скарги; розвиток електронного судочинства;

формування інституту транзитивної юстиції; розвиток альтернативного (позасудового) та досудового врегулювання спорів.

6. Проведений аналіз інституту конституційної скарги свідчить про те, наскільки значущим для забезпечення доступу до правосуддя є ефективна робота КСУ. Також, важливими є правові знання суб'єктів права на конституційне звернення та їх представників, щодо особливостей провадження у справах, щодо відповідності конституції України законів України та їх окремих положень за конституційною скаргою. Вагомим внеском у підвищення ефективності роботи механізму конституційної скарги в Україні є проведення різноманітних тренінгів, круглих столів, навчань та обговорень, які закладають фундамент для підвищення кваліфікації правників у складанні конституційних скарг. Найбільш проблемними аспектами реалізації конституційної скарги є значна кількість недоліків під час подання скарги та правова регламентація порядку виконання рішень КСУ. Для подолання зазначеного недоліку, необхідно вдосконалити механізм звернення, розгляду конституційної скарги та алгоритм прийнятності конституційних скарг з урахуванням досвіду зарубіжних країн.

Конституційна скарга потенційно може стати одним із інструментів деліберативної (нарадчої) демократії завдяки таким її властивостям: 1) конституційна скарга є засобом протидії неправомірним та несправедливим судовим рішенням та/чи свавільного втручання державних органів; 2) наслідком задоволення конституційної скарги може стати скасування норми права, яка суперечить правам людини чи порушує їх; 3) конституційна скарга є засобом впливу індивіда та громадянського суспільства на правотворчість державних органів; 4) конституційна скарга є засобом залучення громадян до процесу публічного управління та контролю над діяльністю державних, в тому числі правотворчих органів.

7. Одним із найуспішніших соціальних проєктів Міністерства юстиції України, Уряду та міжнародних партнерів вважається право на безоплатну правову допомогу. Можна констатувати, що за сучасних умов, Україною

формально виконано всі міжнародні зобов'язання щодо гарантування права на безоплатну правову допомогу. Пріоритетним завданням є збереження незалежності самої системи відносин з надання БПД від політичного впливу та підвищення якості надання безоплатної вторинної правової допомоги. Безоплатна правова допомога є державною гарантією, необхідною для реалізації права людини на доступ до правосуддя та складовою ефективною, гуманною та справедливою системи правосуддя, яка спирається на принцип верховенства права та інтегрує альтернативні способи вирішення конфліктів, у процедурі надання правової допомоги. Впровадження зазначеної системи є необхідним кроком для переходу від радянської моделі карального правосуддя до європейської моделі справедливого правосуддя. Основними тенденціями такого процесу є удосконалення правових механізмів надання БПД та його цифровізація. Система БПД інтегрує альтернативні способи вирішення конфліктів у процедурі надання правової допомоги, зокрема розвиває забезпечення доступу до медіації як позасудового способу вирішення конфліктів.

Доступ до правосуддя та правової допомоги – це реальна можливість звернутися за допомогою, отримати необхідну юридичну послугу та використовувати юридичну послугу для вирішення своєї правової проблеми. Іншими словами, необхідна оцінка конкретних практичних умов і обставин, що ускладнюють доступ до безоплатної правової допомоги або, навпаки, полегшують його.

8. З активним розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, поняття «доступ до правосуддя» розглядається не тільки як можливість присутності в судовому засіданні, а скрізь призму сукупності технологій, дій і процедур допоміжного характеру, що забезпечують та полегшують шляхи доступу до правосуддя. У зв'язку з цим, простежується тенденція з розгляду поняття «доступ до правосуддя» не тільки з юридичної точки зору, а й в якості соціальної категорії, що оперує насамперед загальнолюдськими і

загальноправовими цінностями, правом кожного на справедливість і безперешкодний захист своїх прав.

За сучасних умов, слід активніше залучити потенціал інформаційних технологій для розширення вільного доступу до правосуддя. Єдиний інформаційний простір України має містити відомості про альтернативні варіанти вирішення спорів, про їх сутність та особливості, місце розташування та час роботи та механізми звернення. Ґрунтуючись на застосуванні в своїй діяльності інформаційно-комунікаційних технологій, суд дозволяє громадянам самостійно здійснювати пошук, аналіз і узагальнення інформації про судову діяльність, гарантуючи тим самим пряму або опосередковану участь громадян в судовій діяльності.

9. Концепцію транзитивної юстиції використовують держави, які переходять зі стану конфлікту та окупації до стану миру, вона не містить універсальних формул для всіх держав. Представникам вітчизняної політико-правової думки, слід вивчити та проаналізувати міжнародний досвід зазначеної концепції, з урахуванням українських реалій. Національна модель транзитивної юстиції перебуває на стадії обговорення та формування, вона передбачає комплекс заходів спрямованих на подолання наслідків війни та окупації, а також вироблення механізмів, які унеможливлять повторення конфліктів у майбутньому. Визнання верховенства норм міжнародного права і тенденція підвищення ролі позасудових механізмів у системі правосуддя, надасть можливість застосовувати несудові механізми, з метою зміцнення сталого миру. Тому, транзитивна юстиція це необхідний компонент інтеграції суспільства, що перебуває на етапі конфлікту у сучасне міжнародне співтовариство, в якому головне місце посідають права людини.

10. Розвиток альтернативного врегулювання спорів є однією з загальносвітових тенденцій вдосконалення правового процесу, який є складовою комплексу реформ, спрямованих на забезпечення доступності правосуддя. Альтернативні способи вирішення спорів забезпечують правову можливість вибору між судовим розглядом та іншими недержавними

формами (процедурами) вирішення спорів або конфлікту на основі добровільного узгодження сторонами процедурного порядку, та встановлення відповідних прав і обов'язків конфліктуючих сторін/ сторін, які перебувають у стані конфлікту.

Становлення та розвиток альтернативного вирішення спорів в сучасній Україні є пріоритетним напрямком забезпечення доступу до правосуддя в транзитивних умовах. Зміст поняття «доступ до правосуддя» постійно розширюється. Це відбувається, внаслідок поширення практики застосування альтернативних процедур вирішення спорів, а також усвідомлення необхідності надання допомоги вразливим групам населення в отриманні правової допомоги.

Для досягнення якості доступності правосуддя, важливим є питання створення ефективної системи альтернативного вирішення спорів. Легальна дефініція «альтернативне вирішення спорів – АВС» у національному праві відсутня. Разом з тим, активне використання альтернативних способів вирішення конфлікту як за рамками офіційного судового розгляду, так і в поєднанні з ним, сприяє розвитку інститутів громадянського суспільства та захисту прав людини. Альтернативне вирішення спорів, слід визнати міжгалузевим інститутом, так як перебуває на межі різних галузей права.

АВС, це міжгалузевий правовий інститут, який передбачає правову можливість вибору між судовим розглядом та іншими недержавними формами (процедурами) вирішення спорів або конфлікту, на основі добровільного узгодження сторонами процедурного порядку та встановлення відповідних прав і обов'язків конфліктуючих сторін.

Серед основних переваг АВС, у порівнянні із судовою формою захисту прав названо: простота процедур; економія часу та коштів; можливість вибору посередника; конфіденційність вирішення спорів, можливість для сторін самим контролювати процедуру розгляду та її результат.

11. Третейський розгляд є засобом забезпечення альтернативного правового захисту, який базується на приватноправовій автономії

особистості та принципах самоорганізації соціальних спільнот. Правове регулювання такої альтернативної процедури українським законодавством є кроком приєднання до держав із розвиненою системою альтернативних засобів розв'язання правових конфліктів. Крім того, це демонструє прагнення держави до демократизації суспільства та здійснення правових реформ. Заходами покращення діяльності третейських судів є: по-перше, забезпечення належного рівня інформування як пересічних громадян, так і професійних юристів, про третейські суди як альтернативний засіб вирішення спорів; по-друге, усунення законодавчих недоліків регулювання третейського розгляду, з урахуванням сучасних тенденцій.

12. Відновне правосуддя є новаційним підходом реагування на правопорушення та його наслідки, такий підхід спрямований на відновлення справедливості та збалансування потреб сторін конфлікту і суспільства в цілому. Відновне правосуддя доповнює офіційну форму правосуддя. Найпоширенішою формою реалізації відновного правосуддя виступає добровільна медіація, яка є перспективним напрямком розвитку альтернативних засобів забезпечення доступу до правосуддя. Такий підхід дозволяє забезпечити різноманітність засобів, які використовуються сторонами при зверненні до суду за правовим захистом, гарантувати справедливий судовий розгляд та ефективне врегулювання спору. Медіація є органічним доповненням судової системи і покликана сприяти вдосконаленню суспільних відносин, підвищенню довіри суспільства до правосуддя. Впровадження інституту медіації у вітчизняну правову систему, розглядається як процесуальна гарантія захисту прав, що сприяє доступності та ефективності правосуддя.

Популяризація ідей, правове регулювання та впровадження у національну правову систему інституту альтернативних засобів вирішення спорів сприяє покращенню доступу громадян до правосуддя, підвищенню рівня правової культури українського суспільства, скороченню навантаження на суди, скороченню строків розгляду справ, зменшенню судових витрат,

ефективному вирішенню правових спорів, поліпшенню якості судових рішень та досягненню примирення між сторонами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Айріян К. Конституційна скарга як форма звернення до органу конституційної юрисдикції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2015. 20 с.
2. Алекс де Токвіль. Про демократію в Америці. К., 1999. 590 с.
3. Альтернативне вирішення спорів: підручник / за заг. ред. Ю. Д. Притики. Кол. авторів Притика Ю. Д., Ханик-Посполітак Р. Ю., Кравцов С. О. та ін. Київ: ВД«Дакор», 2021. 436 с.
4. Альтернативне вирішення цивільно-правових спорів : підручник / за ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс, 2021. 344 с.
5. Бабич С.О. Конституційна скарга як механізм укорінення верховенства права в Україні. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2020. Том 5. С. 3-9.
6. Багінський А. В. Правосуддя перехідного періоду: поняття та функції. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. Випуск 4 (44) 2019. С. 74-78. URL: <file:///C:/Users/Home/Downloads/199361-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-445230-1-10-20200325.pdf>
7. Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: монографія / за заг. ред. А. П. Буценка, М. М. Гнатовського. Київ : «РУМЕС», 2017. 592 с.
8. Бакаянова Н. М. Основи адвокатури України: функціональні та організаційні аспекти. О. : Юрид. л-ра, 2017. 357 с.
9. Балацька О. Доступ до правосуддя як загальна засада кримінального провадження. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. №2. С.262-268.

10. Бало-Балицький та інші проти України: справа ЄСПЛ, заява № 2987/20 від 10 червня 2021 р. URL: <https://minjust.gov.ua/m/stattya-6-pravo-na-spravedliviy-sud-4201>
11. Безоплатна правова допомога 2020. Міністерство юстиції України. 2020. 48 с.
12. Безоплатна правова допомога. URL: https://minjust.gov.ua/legal_aid
13. Березовські проти України: справа ЄСПЛ, заява № 22289/08 від 7 листопада 2019 р.. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e59#Text
14. Бернам У. Правовая система Соединенных Штатов Америки. 3-й вып. Москва: РНО «Новая юстиция», 2006. 1216 с.
15. Битяк Ю. Становлення та шляхи забезпечення доступності правосуддя в адміністративному судочинстві. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 1 (32). С. 51–60. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/4720>
16. Бігун В. С. Філософія правосуддя (до постановки проблеми). *Проблеми філософії права*. 2006-2007. Том IV-V. С. 113-119.
17. Бігун В. С. Основи правосуддя (Термінологія. Філософія. Практика). Київ: Інтерсервіс, 2020. 200 с.
18. Бойко О. Розвиток судочинства в Україні в умовах перехідного правосуддя. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2019. № 40. С. 65-67.
19. Бондаренко-Зелінська Н. Л. Впровадження способів альтернативного вирішення правових спорів (adr – alternative dispute resolution). *Міжнародне приватне право: розвиток і гармонізація*. 2018. С. 165-169. URL: [http://old.univer.km.ua/statti/1.bondarenko-zelinska_n.l._vprovadzhennya_sposobiv_alternatyvnoho_vyrishennya_pravovykh_sporiv_\(adr___alternative_dispute_resolution\).pdf](http://old.univer.km.ua/statti/1.bondarenko-zelinska_n.l._vprovadzhennya_sposobiv_alternatyvnoho_vyrishennya_pravovykh_sporiv_(adr___alternative_dispute_resolution).pdf)

20. Бориславська О. Конституційна скарга в Україні: доктринальні відповіді на практичні проблеми. *Український часопис конституційного права*. 2020. № 4. С. 3-4.
21. Бринцев О. В. «Електронний суд» в Україні. Досвід та перспективи: монографія. Харків : Право, 2016. С.11. 72с.
22. Бурий В. О. Право на доступ до правосуддя як одна з передумов забезпечення інших прав і свобод людини. *Наукові записки НаУКМА.Юридичні науки*. 2018. № 1. С. 25–28.
23. Бут І. О. Розгляд цивільно-правових спорів третейськими судами в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2016. 229 с.
24. В Одеському апеляційному господарському суді відкрито кабінет медіації. URL: <https://court.gov.ua/archive/435268/>
25. Верба І. Право на доступ до правосуддя та його юридичне забезпечення: загальноправова характеристика: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Запоріжжя, 2016. 225 с.
26. Верховенство права та правосуддя у перехідних суспільствах: Доповідь Генерального Секретаря, 23 серпня 2017 р., А/HRC/36/50, ГА ООН з прав людини. URL: <https://undocs.org/ru/A/HRC/36/50>
27. Висновок № 803/2015 щодо проєкту змін до Конституції України в частині правосуддя, затвердженого Конституційною Комісією 4 вересня 2015 р., прийнятий Венеціанською комісією на 104-му пленарному засіданні (м. Венеція, 23-24 жовтня 2015 р.) URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/CDL_AD_2015_027_2018_10_26.pdf
28. Відкрито перший в Україні кабінет медіації для врегулювання сімейних та спадкових спорів. URL: <http://qala.org.ua/uk/novini/vidkrito-pershij-v-ukrayini-kabinet-mediatsiyi-dlya-vregulyuvannya-simejnih-ta-spadkovih-sporiv/>
29. Відновне правосуддя для неповнолітніх: набутий досвід та перспективи розвитку. URL: <https://pravokator.club/news/vidnovne-pravosuddya-dlya-nepovnolitnih-nabutyj-dosvid-ta-perspektyvy-rozvytku/>

30. Відновне правосуддя: результати та виклики 2020 року.
URL: <https://www.legalaid.gov.ua/novyny/vidnovne-pravosuddya-rezultaty-ta-vyklyky-2020-roku/>
31. Вільчик Т.Б. Адвокатура як інститут реалізації права на правову допомогу: порівняльно-правовий аналіз законодавства країн Європейського Союзу та України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.10: Харків, 2016. 490 с.
32. Гецько М. Інститут конституційної скарги як засіб захисту прав і свобод: порівняльно-правовий аналіз: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Ужгород, 2014. 15 с.
33. Гець О. Історичний та сучасний погляди на надання безоплатної правової допомоги адвокатами. *Юриспруденція: теорія і практика*. 2011. № 11. С. 23–27.
34. Гірник А. М. Основи конфліктології. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 222 с.
35. Гловюк І. В. Доступ до суду у кримінальному процесі: проблеми теорії. *Часопис Академії адвокатури України*. 2011. №2 (11). С. 1-7.
URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/2450/%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20.pdf?sequence=1>
36. Голдер проти (Golder) Об'єднаного Королівства: справа ЄСПЛ від 21.02.1975 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_086#Text
37. Голубєва Н. Ю. Електронне судочинство: міжнародний досвід: монографія: електронне видання. Одеса : Фенікс, 2020. 204 с.
38. Горова А. Модель центру відновного правосуддя в громаді. Впровадження відновного правосуддя в Україні: висновки та перспективи: матеріали міжнар. конф. (Київ, 20-21 квіт. 2006 р.). С. 37-45.
39. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 6 листопада 1991 р. № 1798-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>.

40. Грень Н. М. Реалізація права людини на справедливий суд шляхом процедури присудової медіації: теоретико-правове дослідження 12.00.01. Львів, 2016. 250 с.
41. Грицишин М. 10 основних міфів про медіацію. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytcs/141055_10-osnovnikh-mfv-pro-mediatsii
42. Громадські центри правосуддя : реалії та перспективи. URL: <https://pravokator.club/statti/gromadski-tsentry-pravosuddya-realiyi-ta-perspektyvy/>
43. Гуйван П. Д. Справедливість судового розгляду: темпоральні аспекти у світлі європейських підходів. *Право і суспільство*. 2020. № 2. С. 162-167.
44. Гультай М. Повна чи нормативна конституційна скарга: пошук національної моделі. *Вісник Академії правових наук України*. 2013. № 1. С. 24-33
45. Гультай М. М. Конституційна скарга у механізмі доступу до конституційного права. Київ: «Центр учбової літератури». 2021. 270 с.
46. Денисова Р. О. Інститут медіації в Україні (національно-історичний аспект). *Теорія і практика правознавства*. 2018. Вип.1 (13). С.1-9.
47. Джуська А.В. Конституційне право людини на професійну правничу допомогу в Україні: дис. ... канд. юрид. наук (доктора філософії): 12.00.02. Київ, НАВС. 2018. 271 с.
48. Директива Європейського Парламенту та Ради ЄС «Про певні аспекти медіації у цивільних та комерційних справах» від 21 травня 2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a95
49. Діалог в моделі правосуддя перехідного періоду: особливості і функції: наук.-практ. вид. / Ірина Брунова-Калісецька, Тетяна Кисельова, Олег Мартиненко. Київ, 2020. 60 с.

50. Доступ до правосуддя в контексті конфлікту в Україні: тематичний звіт. Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ в Україні 2015. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/f/212321.pdf>
51. Доступність до правосуддя осіб з особливими фізичними потребами. Львів, 2013. 160 с.
52. Дубовик О. І. Історико-правовий аналіз європейських моделей відновного правосуддя: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2018. 210 с.
53. Дубовик О. І. Розвиток відновного правосуддя в міжнародному законодавстві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. С. 322-325.
54. Ешінгдейн проти Сполученого Королівства (Ashingdane v the United Kingdom): справа ЄСПЛ, заява № 8225/78 від 28 травня 1985 р. URL: [https://npm.rs/attachments/CASE%20OF%20ASHINGDANE%20v\[1\].%20THE%20UNITED%20KINGDOM.pdf](https://npm.rs/attachments/CASE%20OF%20ASHINGDANE%20v[1].%20THE%20UNITED%20KINGDOM.pdf)
55. Єрмоленко Я. В. Конституційна скарга в механізмі охорони прав людини в Україні (загальнотеоретичний аспект): дис. ... доктора філософії: 081 «Право», ДДУВС, Дніпро 2020, 194 с.
56. Жаровська І. М. Доступність права: теоретико-правові проблеми: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2005, 2006. 204 с.
57. Заботін В.В. Право на правову допомогу в цивільному судочинстві: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2018. 272 с.
58. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
59. Закірова С. Перехідне правосуддя: сутність концепції, світова практика та уроки для України. *Громадська думка про правотворення*. 2019. № 19–20 (184–185). С. 2–16. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/dumka/2019/19-20.pdf>
60. Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, та види кримінального покарання за 2020 р. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/rik_2020

61. Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2020 р.
URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/rik_2020

62. Землянська В. Відновне правосуддя та медіація у кримінальних справах. *Відновне правосуддя в Україні: щоквартальний бюлетень*. 2007. № 3. С. 6-19.

63. Землянська В. В. Відновне правосуддя в кримінальному процесі України: посібник. Український Центр Порозуміння. Київ: Видавець Захаренко В.О., 2008. 200 с.

64. Землянська В. В. Впровадження відновного правосуддя у кримінальне судочинство України: посібник. В.В. Землянська, Л. Б. Ільковець, В. Б. Сегедін. Київ : Видавець Захаренко В. О., 2008. 168 с.

65. Зер Х. Восстановительное правосудие: новый взгляд на преступление и наказание. Москва : Центр «Судебно-правовая реформа», 2002. 328 с.

66. Зосімов проти України: справа ЄСПЛ, заява № 4322/06 від 07 липня 2016 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c94#Text

67. Кабінет електронних сервісів. Електронний суд. URL: https://kap.minjust.gov.ua/services?product_id=2&is_registr

68. Кайдаш О. Ю., Грохольський В. П. До питання доступності до правосуддя громадян України. *Прикарпатський юридичний вісник*. Вип. 2(23) Том 4, 2018. С. 30-34.

69. Каракаська декларація від 15 грудня 1980 р.: URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_964.

70. Кармазіна К. Ю., Храпицька М. О. До питання про стан відновного правосуддя в Україні на сучасному етапі. *Правова держава*. Вип. 41. 2021. С. 83-95.

71. Крижановський А. Covid-19, право і правовий порядок: метаморфози епохи пандемії. *Юридичний вісник*. 2020. № 2. С. 7-16.

72. Керівні принципи № 13 для кращого виконання наявної Рекомендації щодо медіації в кримінальних справах: Ухвалено Європейською комісією з ефективності правосуддя 7 грудня 2007 р. URL: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/f8c093ad5cb7148bc2257d8d002488a0/\\$FILE/%D0%9A%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BF%D0%B8%20%E2%84%96%2013.pdf](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/f8c093ad5cb7148bc2257d8d002488a0/$FILE/%D0%9A%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BF%D0%B8%20%E2%84%96%2013.pdf)

73. Кисельова Т. Інтеграція медіації в судову систему України: програмний документ. Київ, 2017. 28 с. URL: <https://rm.coe.int/kyselova-t-mediation-integartion-ukr-new-31-07-2017/168075c1e7>

74. Кисельова Т. Розуміючи діалог: Аналітичний звіт за результатами опитування учасників діалогів в Україні. Центр досліджень медіації та діалогу, НаУКМА, Київ, 2018. URL: <https://md.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2018/11/%D0%A0%D0%>

75. Коваль О. Альтернативні способи врегулювання кримінально-правових відносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 10. С. 139-143.

76. Коваль Р., Пилипів Н. Стан впровадження відновного правосуддя в Україні. *Бюлетень «Відновне правосуддя в Україні»*. 2012. № 1-4 (18). С. 44–58.

77. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>

78. Козирєва В. П., Гаврилішин А. П. Законодавство України про третейські суди: основні закономірності та перспективи розвитку. *Юридичний вісник*. 2016. Т. 1. № 38. С. 134–138.

79. Колодій А. До питання запровадження конституційної скарги в Україні. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з питань запровадження конституційної скарги в Україні: збірка тез*. М. Київ, 18 груд. 2015 р. КСУ / За заг.ред. Ю.В. Бауліна. К.: ВАІТЕ, 2016. 186 с.

80. Комітетські слухання щодо проблеми виконання Україною рішень Європейського суду з прав людини.
URL: https://www.coe.int/uk/web/kyiv/further-support-for-the-execution-by-ukraine-of-judgments-in-respect-of-article-6-of-the-european-convention-on-human-rights/-/asset_publisher/5pg775ZlBvx8/content/committee-hearing-on-issues-of-the-execution-by-ukraine-of-the-judgments-of-the-european-court-of-human-rights?_101_INSTANCE_5pg775ZlBvx8_viewMode=view/
81. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 11 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
82. Конституційний Суд України. [Скарги]. Офіційний вебсайт.
URL: <https://ccu.gov.ua/konstytuciyni-skargy>
83. Конституційний Суд України. Офіційний вебсайт.
URL: <https://ccu.gov.ua/docs/2070>
84. Конституційні зміни щодо правосуддя: думка громадян України, червень-2019. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва.
URL: <https://dif.org.ua/article/konstitutsiyni-zmini-shchodo-pravosuddya-dumka-gromadyan-ukraini-cherven-2019>
85. Конституція України: Прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
86. Концепція реформування кримінальної юстиції України: затверджено Указом Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/311/2008#Text>
87. Координаційна Рада з впровадження відновного правосуддя в Україні ухвалила Резолюцію.
URL: <https://www.prostir.ua/?news=koordynatsijna-rada-z-vprovadzhennya-vidnovnoho-pravosuddya-v-ukrajiny-uhvalyla-rezolyutsiyu>
88. Копитова О. Забезпечення єдності судового правозастосування в умовах транзитного законодавства. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 160-167.

89. Короєд С. О. Третейське судочинство: питання трансформації у досудову форму захисту прав. Судова апеляція. №2(35). 2014. С. 63-67.
90. Корупція у повсякденному житті українців: За що даємо хабарі? Кому і чому? Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/korupsiya-u-povsyakdennomu-zhitti-ukraintsiv-za-shcho-daemo-khabari-komu-i-chomu345654>
91. Костицький М. В. Відновне правосуддя у контексті правової політики України. *Формування української моделі відновного правосуддя: матеріали міжнар. конф. (м. Київ, 10-11 лют. 2000 р.)*. Київ, 2000. С. 21-25.
92. Котвяковський Ю. О. Оскарження рішень третейських судів у порядку цивільного судочинства: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. 226 с.
93. Крестовська Н. Організаційно-правові основи ресоціалізації неповнолітніх у конфлікті з законом: досвід Польщі. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2021. № 1. С. 5-20. URL: <https://doi.org/https://doi.org/10.34015/2523-4552.2021.1.01>
94. Крестовська Н. М. Ювенальне право України: історико-теоретичне дослідження : монографія. Одеса : Фенікс, 2008. 328 с.
95. Крестовська Н., Романдзе Л., Барабаш Т. Медіація в Україні: нюанси законодавчого врегулювання. *Юридичний вісник України: все про закони – в одній газеті*. 2017. № 9. С. 13. URL: <http://mediation.ua/wp-content/uploads/2017/03/stattyaMediatsiya-v-Ukrayini-nyuansi-zakonodavchogo-vregulyuvannya.pdf>
96. Креуз проти Польщі (Case of Kreuz v. Poland): справа ЄСПЛ, заява № 28249/95, від 19 червня 2001 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_030#Text
97. Кривошей проти України: справа ЄСПЛ, заява № 7433/05 від 23 червня 2016 р. URL: <https://khpg.org/1587637445>
98. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

99. Кушнерьов В. М. Розумні строки в контексті дотримання практики Європейського Суду з прав людини: проблеми обчислення та дотримання. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2017. № 2. С. 235–245.
URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/104377/%CA>
100. Кушнерьов В. М. Розумність строків як загальна засада кримінального провадження: дис. ... доктора філософії: 081. Київ, 2021. 246 с.
101. Лемак О. В. Право на судовий захист: конституційно-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02; Ужгород. нац. ун-т. Харків, 2014. 20 с.
102. Литвинов О. М. Становлення та розвиток ювенальної політики Республіки Польща (кримінально-правове дослідження) : монографія / О. М. Литвинов, Є.С. Назимко, Т. І. Пономарьова; за заг. ред. д.ю.н., проф. О. М. Литвинова. К.: ВД «Дакор», 2015. 128 с.
103. Личко В. С. Поняття та види правової допомоги в Україні: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса. 2013. 19 с.
104. Лоджук М. Т. Правове регулювання діяльності юридичних клінік в Україні: загальнотеоретичне дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2014. 313 с.
105. Лужанський А. В. Доступ до правосуддя як суб'єктивне конституційне право. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 1 (125). С. 41-44.
106. Лужанський А. В. Доступ до правосуддя: окремі проблеми. *Вісник Верховного Суду України*. 2010. № 3. С. 26-29.
107. Лужанський А. В. Конституційна природа права на доступ до правосуддя в Україні. *Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр.* Одеса : Фенікс, 2010. Вип. 40. С. 57-63.

108. Лужанський А. В. Основні ознаки конституційно-правового механізму гарантій права на доступ до правосуддя. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2012. № 1 (9). С. 44-59.
109. Мазаракі Н. Медіація в Україні: проблеми теорії та практики. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2016. № 1. С. 92–100.
110. Маляренко В. Т., Войтюк І. А. Відновлювальне правосуддя: можливості запровадження в Україні. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2004. № 8(34). С. 34-63.
111. Мамат Ю. Право на доступ до суду: європейська традиція та проблеми забезпечення в Україні. *Теория и практика: Национальный юридический журнал*. 2017. № 4. С.19-23.
112. Маршал Т. Восстановительное правосудие: обзор; докл. М-ва внутр. дел. Лон- дон, 1998. 36 с.
113. Матвєєва Л. Г. Міжнародні та європейські стандарти захисту прав вразливих груп населення. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2020. № 3 (13). С. 48-59.
114. Матвєєва Л. Г. Транзитивність у правовій сфері: загальнотеоретичне дослідження: дис.. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2016. 445 с.
115. Матвєєва Л. Г., Балтаджи П. М. Медіація в Україні: проблеми транзитивного періоду. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 3. С.23-28.
116. Матвєєва Л.Г. Транзитивність у правовій сфері: монографія. К.: Юрінком Інтер. 2015. 328 с.
117. Махова Л. О. Межі застосування медіації в Україні. *Матеріали Всеукр. наук-практ. круглого столу «Актуальні проблеми конвергенції екологічного законодавства України до законодавства Європейського Союзу»* (м. Дніпро, 28 жовтня, 2016р.) С. 203-206.

118. Махова Л. О. Переваги впровадження в Україні інституту медіації як позасудового способу врегулювання господарських спорів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 6. С. 125.

119. Медиация в судебной системе: Сборник материалов /Составитель Ц.А. Шамликашвили. М.: Издательство ООО «Межрегиональный центр управленческого и политического консультирования», 2017. 182 с.

120. Медіація у професійній діяльності юриста : підручник / авт. кол.: Т. Білик, Р. Гаврилюк, І. Городиський [та ін.]; за ред. Н. Крестовської, Л. Романадзе. Одеса : Екологія, 2019. 456 с.

121. Микитин Ю. І. Відновне правосуддя у кримінальному процесі: міжнародний досвід та перспективи розвитку в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2010. 19 с.

122. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

123. Мінімальні стандартні правила ООН щодо відношення заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням, від 14 грудня 1990 р.
URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_907.

124. Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх, від 29 листопада 1985 р.
URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_211.

125. Мокрицька І. Я. Доступність правосуддя як шлях до забезпечення права на судовий захист у кримінальному процесі: науково-теоретичний аспект. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2015. № 1 (11). С. 1-13
URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n1/15miynta.p>

126. Мороз Д. А., Дяченко С. В. Теоретичні та практичні аспекти реалізації розумності строків у цивільному судочинстві. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 3. С. 114-117.

127. Москаль Р. М. Вимоги верховенства права стосовно доступу до правосуддя. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 2. С.36-49.

128. Назимко Є. С. Інститут покарання неповнолітніх у кримінальному праві України (нарис з методології дослідження): монографія. Донецьк: Вид-во «Ноулідж» (Донецьке відділення), 2014. 370 с.

129. Наливайко Л. Р., Верба І. О. Міжнародні стандарти забезпечення права на доступ до правосуддя. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. Спец. Вип. № 3 (94). «Права людини: методологічний, гносеологічний та онтологічний аспекти». С. 13-18.

130. Наливайко Л. Р., Верба І. О. Наукові принципи дослідження права на доступ до правосуддя. *Захист прав людини і основоположних свобод як життєво важлива основа всеохоплюючої безпеки в Європі: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 25-річчю Гельсінського документа 1992 р. «Виклик часу перемін»* (м. Дніпро, 7 грудня 2017 р.); уклад.: І. А. Сердюк, Л. М. Сердюк. Дніпро: ДДУВС, 2017. С. 15-17.

131. Наливайко Л. Р., Верба І. О. Поняття та зміст категорії «доступність правосуддя»: теоретико-правові засади. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (23 лютого 2018 р.)*. Дніпро: ДДУВС, 2018. С. 9-12.

132. Нестор Н. В. Запровадження медіації в кримінальному процесі України: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2013. 19 с.

133. Нестор Н. В. Поняття, принципи та форми відновного правосуддя. *Форум права*. 2010. № 2. С. 330–333. URL: file:///C:/Users/Home/Downloads/FP_index.htm_2010_2_52%20(1).pdf

134. Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: Монографія. Х. : Право, 2008. 304 с.

135. Олійник О. Медіація в Україні: Per aspera ad delectat. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytics/205338_medatsya-v-ukran-per-aspera-ad-delectat
136. Особистий кабінет клієнта системи БПД запрацював у тестовому режимі. URL: <https://www.legalaid.gov.ua/novyny/osobystyj-kabinet-kliiyenta-systemy-bpd-zapratsyuvav-u-testovomu-rezhymi/>
137. Оффе К. Транзитология: особенности переходного периода. *Вестник Московской школы политических исследований*. № 1. М., 1995. С. 21-30.
138. Пам'ятка для громадян та юридичних осіб про порядок внесення конституційних скарг до Суду. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka/pamyatka-dlya-gromadyan-ta-yurydychnyh-osib-pro-poryadok-vnesennya-konstytuciynyh-skarg-do>
139. Переверзєв І. О. Третейське судочинство у сфері господарської діяльності: проблеми застосування та шляхи вирішення. *Форум права: електрон. наук. фахове вид.* 2017. № 5. С. 298–304. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_5_47.pdf
140. Перехідне правосуддя та примирення в Україні. Український католицький університет. Школа права. URL: <http://law.ucu.edu.ua/perehidne-pravosuddya-ta-prymyrennya-v-ukrayini/>
141. План діяльності Мін'юсту на 2021 – 2023 роки: затверджено міністром юстиції від 17 серпня 2020 р. URL: <file:///C:/Users/Home/Downloads/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D0%BD%202021-2023.pdf>
142. Плотніков О. «Правосуддя перехідного періоду» чи «транзитивна юстиція»: до питання про визначення терміну. *Український часопис міжнародного права*. 2016. № 4. С. 43-47.

143. Погребняк О. С. Особливості запровадження електронного суду у цивільному судочинстві України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 3. С. 122-124.

144. Постанова Верховного Суду від 10 вересня 2019 № 640/1374/19. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/84320526>

145. Постанова Верховного Суду України від 21.10.2015 р., судова справа № 6-831цс15 URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/A05719BF4C8962A8C2257EF1004BF1A8](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/A05719BF4C8962A8C2257EF1004BF1A8)

146. Постконфліктне врегулювання для України. Центр постконфліктного врегулювання. URL: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2016/05/POST-CONFLICT-block-ukr.pdf>

147. Право особи на безоплатну правову допомогу / Ю. О. Данилевська, Л. В. Павлик, З. З. Петрович, У. О. Цмоць. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 136 с.

148. Правовий хаб: в Татарбунарах презентували пілотний Громадський центр правосуддя. URL: <https://www.prostir.ua/?news=pravovuj-hab-v-tatarbunarah-prezentuvaly-pilotnyj-hromadskyj-tsentr-pravosuddya>

149. Правосуддя та справедливість у постконфліктних суспільствах? – Європейський досвід та перспективи Доповіді та дискусії за результатами конференції «Осінні зустрічі», присвяченої темі розвитку перехідного правосуддя в контексті врегулювання конфлікту у східній Україні, м. Берлін, 14-15 листопада, 2018 р.

150. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія / А. М. Бернюков, В. С. Бігун, Ю. П. Лобода, Б. В. Малишев, С. П. Погребняк, С. П. Рабінович, В. С. Смородинський, О. В. Стовба; відп. ред. В. С. Бігун. К.: Реферат, 2009. 316 с.

151. Практика застосування судами Закону України «Про третейські суди»: узагальнення судової практики Верховного Суду України від 11.02.2009. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n_005700-09

152. Притика Ю. Д. Міжнародний комерційний арбітраж: Питання теорії та практики: монографія. Київ: Ін Юре. 2005. 516 с.

153. Притика Ю. Д. Проблеми захисту цивільних прав та інтересів у третейському суді: монографія. Київ: Вид. дім «Ін Юре», 2006. 636 с.

154. Притика Ю. Д. Теоретичні проблеми захисту прав учасників цивільних правовідносин в третейському суді: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2006. 632 с.

155. Про безоплатну правову допомогу. Закон України від 2 червня 2011 р. № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>

156. Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян: Постанова Верховної Ради України від 04.02. 2015 р., № 145-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-19#Text>

157. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 96. С. 11. Ст. 2921.

158. Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення порядку утворення та діяльності третейських судів з метою відновлення довіри до третейського розгляду: Проект Закону України від 29.04.2020 № 3411. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68714

159. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо перебігу процесуальних строків під час дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України з метою запобігання поширенню

коронавірусної хвороби (COVID-19): Закон України від 18 червня 2020 р. № 731-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/731-20#Text>

160. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо порядку обрання (призначення) на посади членів Вищої ради правосуддя та діяльності дисциплінарних інспекторів Вищої ради правосуддя: Закон України від 14.07.2021, № 1635-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1635-20#Text>

161. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення доступу до безоплатної правничої допомоги та підвищення якості її надання від 19. 02. 2021 р. № 5107: законопроект URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71159

162. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19) : Закон України від 30 берез. 2020 р. № 540-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20#Text>

163. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: Закон України № 1416-IX від 27.04.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1416-20#Text>

164. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів України щодо відновлення роботи Вищої кваліфікаційної комісії суддів України: закон України від 13 липня 2021 р. № 1629-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-20#Text>

165. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 02.06.2016 № 1401-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#n136>

166. Про деякі питання практики застосування Господарського процесуального кодексу України судами першої інстанції : постанова

Пленуму Вищого господарського суду України від 26.12.2011.
URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0018600-11>

167. Про діяльність в сфері медіації: проєкт Закону України. № 10425
від 05.07.2019.

URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66139

168. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04. 2014 р. № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>

169. Про забезпечення права на справедливий суд : Закон України від 12 лютого 2015 р. № 192-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 18. С. 1054. Ст. 132.

170. Про засади державної політики захисту прав людини в умовах подолання наслідків збройного конфлікту: презентація законопроекту. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/prezentatsiya-zakonoprojektu-pro-zasady-derzhavnoji-polityky-zahystu-prav-lyudyny-v-umovah-podolannya-naslidkiv-zbrojnoho-konfliktu/>

171. Про засади державної політики перехідного періоду: проєкт Закону від 09.08.2021 № 5844
URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72625

172. Про заставу: Закон України від 02.10.1992 № 2654-XII
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2654-12#Text>

173. Про затвердження Положення про Наглядову раду Координаційного центру з надання правової допомоги: Наказ Міністерства юстиції України 16 серпня 2019 р. за № 932/33903
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0932-19#Text>

174. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text>

175. Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон

- України № 228-IV від 21. 11. 2002.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-15#Text>
176. Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні від 24 травня 2011 р.. № 597/2011
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/597/2011#Text>
177. Про медіацію: проєкт Закону України № 3504 від 19.05.2020.
URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68877
178. Про медіацію: проєкт Закону України № 3665 від 17.12.2015.
URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57463
179. Про міжнародний комерційний арбітраж, Закон України від 24.02.1994 р., № 4002-XII, з наступними змінами і доповненнями
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4002-12/print1329923525725369#Text>
180. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України від 18 січня 2018 р. № 2268-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text>
181. Про реалізацію пілотного проєкту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення»: Наказ Міністерства юстиції, Генеральної прокуратури України від 21.01.2019 № 172/5/10
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0087-19#Text>
182. Про соціальні послуги: Закон України від 17 січня 2019 р., № 2671-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>
183. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки : Указ Президента України від 20 травня 2015 р. № 276/2015.
URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/276/2015> (втратила чинність)
184. Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки: Указ Президента України від 11 червня 2021 р. № 231/20 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021>

185. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 р., № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
186. Про третейські суди: Закон України від 11 травня 2004 р. № 1701-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#Text>
187. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 р.: Указ Президента України від 30.09.2019, № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>
188. Проблеми та перспективи запровадження індивідуальної конституційної скарги в Україні: монографія / О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш, С. Г. Серьогіна. К. : Атіка-Н, 2010. 108 с.
189. Пуделька Й. Конституційна скарга (німецька та французька моделі). *Вісник Національної академії правових наук України*. № 4 (91). 2017. С. 121-128.
190. Рабенко С. Л. Третейське судочинство як альтернативна юрисдикційна форма захисту прав суб'єктів господарювання. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 362-366.
191. Радчук О. П. Європейська Конвенція про захист прав найбільш вразливих верств населення. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 1 (5). С. 1-14.
192. Разметаєва Ю. С. Доктрина та практика захисту прав людини: навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О.О., 2018. 364 с.
193. Райт М. Наказание и восстановительное правосудие: этический подход. *Отечественные записки*. 2008. № 2. С. 195-209. С. 197-207.
194. Реалізація пілотного проєкту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення» у Донецькій області Маріуполь, 26 січня 2021. URL: <file:///C:/Users/Home/Downloads/rezultaty2020-pilotnyj-proyekt-donechchyna.pdf>
195. Регламент Конституційного Суду України: Постанова Конституційного Суду України від 22 лютого 2018 р. № 1-пс/2018 (зі

змiнами, внесеними згiдно з Постановою Конституцiйного Суду України вiд 11 вересня 2018 р. № 4-пс/2018) URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/reglament_2.pdf

196. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 60/147 «Основные принципы и руководящие положения, касающиеся права на правовую защиту и возмещение ущерба для жертв грубых нарушений международных норм в области прав человека и серьезных нарушений международного гуманитарного права». URL: <http://docs.cntd.ru/document/901966889>

197. Резолюція (78) 8 КМРС про безоплатну правову допомогу і юридичні консультації вiд 2 березня 1978 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_132#Text

198. Рекомендації для фізичних та юридичних осіб щодо внесення до Конституційного Суду України конституційних скарг. URL: <https://ccu.gov.ua/publikaciya/rekomendaciyi-dlya-fizychnyh-ta-yurydychnyh-osib-shchodo-vnesennya-do-konstytuciynogo>

199. Рекомендація CM/REC (2008) 11 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо європейських правил стосовно неповнолітніх правопорушників, які підлягають призначенню санкцій чи заходів вiд 05 листопада 2008 р. *Вiдновне правосуддя в Україні: щоквартальний бюлетень*. 2009. №3-4 (14). С.48-62.

200. Рекомендація CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки вiд 17 листопада 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a38#Text

201. Рекомендація CM/Rec(2018)8 Комітету Міністрів державам-членам щодо вiдновного правосуддя у кримінальних справах вiд 03.10.2018 р. URL: <https://minjust.gov.ua/m/rekomendatsii-parlamentskoi-asamblei-ta-komitetu-ministriv-radi-evropi>

202. Рекомендація № R (81)7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо шляхів полегшення доступу до правосуддя вiд 14 травня 1981 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_133#Text

203. Рекомендація № R (86) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів з попередження і зменшення надмірного робочого навантаження в судах від 16 вересня 1986 р. URL: http://www.arbitr.gov.ua/files/pages/pd07072014_5.pdf

204. Рекомендація № R (93) 1 КМРС державам-членам про ефективний доступ до закону і правосуддя для найбідніших верств населення від 8 січня 1993 р. URL: http://www.arbitr.gov.ua/files/pages/pd07072014_4.pdf

205. Рекомендація Rec (2001) 2 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо побудови та перебудови судових систем та правової інформації в економічний спосіб від 28 лютого 2001 р. URL: http://www.arbitr.gov.ua/files/pages/pd07072014_7.pdf

206. Рекомендація Rec (2001) 3 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо надання громадянам судових та інших юридичних послуг з використанням новітніх технологій від 28 лютого 2001 р. URL: http://www.arbitr.gov.ua/files/pages/pd07072014_8.pdf

207. Рекомендація Ради Європи № R (99) 19 від 15 вересня 1999 р. «Медіація у кримінальних справах». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_828#Text

208. Рекун В. А. Проблеми виконання рішень третейських судів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 47. С. 264-268.

209. Рекун В. Концептуальні аспекти формування нормативної бази організації і діяльності третейських судів в Україні. *Юридичний вісник*. 2010. № 2. С. 48-54.

210. Рємєскова Ю. О. Медіація як особливий вид адвокатської діяльності в Україні. *Актуальні проблеми судового права: мат. міжнар. наук.-прак. конф./ НЮУ ім. Я. Мудрого*. Харків, 2015. С. 88–91. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/10720/1/Remeskova_88-91.pdf

211. Римский статут международного уголовного суда. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

212. Риндюк В. І. Удосконалення законодавства як правотворча діяльність. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. № 34. С. 40–43.

213. Рішення КСУ справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Геннадія Івановича щодо офіційного тлумачення положень ст. 59 Конституції України, ст.44 Кримінально-процесуального кодексу України, ст. 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника) від 16.11.2000 р. №13-рп/2000. Справа N 1-17/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-00#Text>

214. Рішення КСУ у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень ст. 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) від 30 вересня 2009 р. № 23-рп/2009 Справа № 1-23/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-09#Text>

215. Рішення КСУ у справі за конституційним зверненням спільного підприємства «Мукачівський плодоовочевий консервний завод» про офіційне тлумачення положення пункту 10 статті 3 Закону України «Про виконавче провадження» (справа про виконання рішень третейських судів) № 3-рп/2004 від 24 лютого 2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-04#Text>

216. Рішення КСУ у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води), № v009p710-97, 25.12.1997. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97#Text>

217. Рішення КСУ у справі за конституційною скаргою громадянина України Дяченка Олександра Миколайовича та інших громадян України щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 13 пункту 4 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня

2014 р. № 76–VIII: рішення від 7 квітня 2021 р. №1-р(II)/2021, справа №2 3-333/2018(4498/18) URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p2_2021.pdf

218. Рішення КСУ у справі за конституційною скаргою Плєскача В'ячеслава Юрійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень частини третьої статті 307, частини третьої статті 309 Кримінального процесуального кодексу України: рішення від 17 червня 2020 р., № 4-р(II)/2020, справа № 3-180/2018(1644/18) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va04p710-20#Text>

219. Рішення Президії Торгово-промислової палати України від 22 вересня 2004 р. № 52 (1) щодо Положення про постійно діючий третейський суд при торгово-промисловій палаті України (нова редакція) (zareєстровано Міністерством юстиції України 8 листопада 2004 р.). URL: <https://uccr.org.ua/polozhennia-pro-postiino-diiuchii-triteiskii-sud-pri-tpu-ukrayini>

220. Рішення Ради суддів Україні від 20 вересня 2019 р., №75. URL: <http://rsu.gov.ua/uploads/article/risenna-rsu-no-75-vid-20092019-s-bb4581afd0.pdf>

221. Роль центрів відновного правосуддя у системі ювенальної юстиції. Інформаційний сервер Українського центру «Порозуміння». : <http://www.commonground.org.ua/>

222. Романова Н. Вступне слово. В рамках проєкту: Підтримка захисту прав людини через покращення доступу до конституційної юстиції. *Український часопис конституційного права*. №4. 2020. С. 5-7.

223. Руїз-Матеос проти Іспанії: справа ЄСПЛ, заява № 12952/87 від 23 червня 1993 р. URL: https://european-court.eu/uploads/ECHR_Ruiz_Mateos_v_Spain_23_06_1993.pdf

224. Савченко проти України: справа ЄСПЛ, заява № 1574/06 від 22 вересня 2016 р. URL: <https://khpg.org/1589174609>

225. Савчин М. «CARELESS WHISPER» Конституційного Суду України та конституційні цілі. *Український часопис конституційного права*. № 4. 2020. С. 72-89.

226. Савчин М. Право на справедливий суд і конституційна юрисдикція: окремі аспекти згідно з синтетичною теорією конституції. *Вісник Конституційного Суду України*. № 2. 2013. С. 96-107.

227. Савчин М. В. Механізм правового захисту конституційних прав і свобод в Україні. *Правова держава*. Вип. 16. К.: ІДП НАН, 2005. С. 282-291.

228. Сакара Н. Право на справедливий судовий розгляд та національна практика цивільного судочинства. *Право України*. 2011. № 10. С. 63-77.

229. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : монографія. Х. : Право, 2010. 256 с.

230. Сакара О. Інститут судового збору в практиці європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Серія Право. Випуск 35. Частина II. Том 1. С.197-201.

231. Сакун Д. Адміністративно-правові гарантії надання безоплатної правової допомоги адвокатам: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2020. 218 с.

232. Самохвалов В.П., Вангородська Н.А. Модернізація джерел права третейського судочинства та їх місце в правовій системі України. Про українське право. *Часопис кафедри теорії та історії держави і права*. Київ, 2007. Число II. С. 123–143.

233. Свида О. Г. Про діяльність Ради адвокатів Одеської області у сфері взаємодії з центрами надання безоплатної вторинної правової допомоги. *Адвокатура Одеси та Одеської області: історичні нариси: монографія* / Й .Л. Бронз, Н. М. Бакаянова та ін.; за ред. Н. М. Бакаянної. Одеса : Фенікс, 2020. С. 647-654.

234. Свида Т. О., Свида О. Г. Про добір кандидатів на посаду професійного судді вперше (організаційно-правові проблеми). *Митна справа*. 2012. №4(82), ч. 2, кн. 2. С. 305-311.

235. Семенов В. М. Демократические основы гражданского судопроизводства в законодательстве и судебной практике: учебное пособие. Свердловск: УрГУ, 1979. 80 с.
236. Семенов В. М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. М.: Юрид. лит., 1982. 152 с.
237. Сенюта І. Я. Медичний арбітраж (третейство) в Україні. *Медичне право*. 2018. № 2 (22). С. 41-49.
238. Серков проти України: справа ЄСПЛ, заява № 39766/05 від 7 липня 2011 р. URL: <http://cons.parus.ua/map/doc/087859C3D7/Sprava-Serkov-proti-Ukrayini.html>
239. Сидоренко В. М. Принцип доступности правосудия и проблемы его реализации в гражданском и арбитражном процессе: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15. Екатеринбург, 2002. 220 с.
240. Сковронський Д. М. Концепт соціальної держави в теоретико-правових дослідженнях. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. №2. С. 32-41.
241. Скуріхін С. М. Морфологія і динаміка правової культури: навч. посібник. Одеса: Фенікс, 2020. 314 с.
242. Скуріхін С. М. Поняття статусної та компетентної правової культури. *Правове життя сучасної України : у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 2. С. 61-64.*
243. Скуріхін С. М. Співвідношення правового виховання і стихійної правової соціалізації. *Lex Portus*. 2018. № 6. С.64-75.
244. Ставлення громадян України до судової системи. Соціологічна служба Центру Разумкова (9 по 14 жовтня 2020р.). URL: <https://rm.coe.int/zvitsud2020/1680a0c2d7>
245. Ставнійчук М. І. Конституційна скарга в діяльності адвоката. М.І. Ставнійчук, А. А. Єзеров, В. І. Запорожець, Д. С. Терлецький. Х.: Фактор, 2019. 96 с.

246. Степанова С. В. Європейські стандарти права на справедливий суд та їх імплементація у національне законодавство України: конституційно-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Ужгород, 2018. 215 с.

247. Странніков проти України: справа ЄСПЛ, заява № 49430/99 від 03 травня 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_389#Text

248. Стратегічний план діяльності міністерства юстиції України на 2019 – 2022 роки: затверджено міністром юстиції України від 11.02.2019 р. URL: <file:///C:/Users/Home/Downloads/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D0%BD%20%D0%BD%D0%B0%202019-2022%20%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%B8.pdf>

249. Суд. APC. Медиация : Сборник статей /Составитель Ц. А. Шамликашвили. М.: Издательство ООО «Межрегиональный центр управленческого и политического консультирования», 2017. 140 с.

250. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку Київ, Науково-виробниче підприємство «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2014. 501 с.

251. Терлецький Д. Конституційна скарга як національний засіб юридичного захисту: юридичні наслідки: доповідь на науково-практичній конференції: «Захист прав людини та громадянина в умовах децентралізації публічної влади». URL: <https://uplan.org.ua/analytics/konstytutsiina-skarha-iak-natsionalnyi-zasib-iurydychnoho-zakhystu-iurydychni-naslidk>

252. Тертишник В. М. Проблеми сучасного кримінального судочинства. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 4. С. 207-213.

253. Ткачук О. С. Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві : монографія. Х. : Право, 2016. 600 с.

254. Третейські суди в Україні / Ю. А. Михальський, В. П. Самохвалов, В. І. Рижий та ін.; За ред. В. П. Самохвалова, А. Ф. Ткачука. К.: Ін-т громадян. сусп-ва: ТОВ «ІКЦ Леста», 2007. 184 с.

255. Третейський суд.
URL: <https://www.pard.ua/uk/about/structure/arbitration/>

256. Туманянц А. Р. Відновне правосуддя. Проблеми законності : респ. міжвід. наук. зб. Харків, 2006. Вип. 79. С. 129-134.

257. Українська Школа Практичних Знань.
URL: <https://ua2j.school/about/#partners>

258. Українці стали більш толерантними й активніше захищають свої права: результати опитування. Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/ukraintsi-stali-bilsh-tolerantnimi-y-aktivnishe-zakhishchayut-svoi-prava-rezultati-opituvannya>

259. Управління судовими інформаційними системами: міжнародний досвід. Н. Ковалко, Р. Молієне, М. Аавік, та інші. Київ: «Право-Justice», 2020. 108 с.

260. Фоміна Л. О. Захист прав вразливих категорій осіб під час збройних конфліктів. Матеріали Норвезько-української конференції, присвяченої діяльності Ф. Нансена в Україні у 1921–1922 роках. Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2019. URL: <http://ekhnuir.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/15068/2/%d0%a4%d0%be%d0%bc%d1%96%d0%bd%d0%b0%20%d1%82%d0%b5%d0%b7%d0%b8.pdf>

261. Херсонцев А. И. Альтернативное разрешение споров: проблемы правового регулирования и европейский опыт. *Российский юридический журнал*. 2003. № 3. С.116-117.

262. Хряпінський П. В. Відновне правосуддя в Україні: організаційно-правові перепони та шляхи їхнього подолання. *Юридичні науки*. 2009. № 2. С. 142-150.

263. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004, № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

264. Чарнота А. Про яскравий випадок невизначеності, або Правосуддя перехідного періоду і верховенство права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 2. С. 185-193.

265. Шамликашвили Ц. Две стороны одной медали: медиация и суд. С. 118-132. (Суд. АРС. Медиация : сборник статей. Составитель Ц. А. Шамликашвили. Москва : Издательство ООО «Межрегиональный центр управленческого и политического консультирования», 2017. 140 с.

266. Шевчук С. Конституційна скарга: як працює новий інститут. *Судово-юридична газета*. 12 лютого.

267. Шелест С. Кадровий дефіцит негативно впливає на доступ до правосуддя. *Вища рада правосуддя*. URL: <https://hcj.gov.ua/news/kadrovyy-deficyt-negatyvno-vplyvaye-na-dostup-do-pravosuddya-svitlana-shelest>

268. Шепель Т. П., Чагін С. М., Колотило М. М., Болтушкіна О. В., Мустафаєва М. Д., Харченко Н. М. Третейські суди в Україні: стан розвитку, статистика, практика та перспективи. Київ, 2018. 52 с.

269. Шибіко В. П. Забезпечення права особи на доступ до правосуддя у системі принципів кримінального процесу України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки»*. 2009. Вип. 81. С. 166–169.

270. Щербанюк О. В. Проблеми реалізації конституційної скарги в Україні та шляхи їх вирішення. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 93-99.

271. Що українці знають і думають про права людини: оцінка змін (2016-2018) / Резюме дослідження; С. Колишко, М. Паращевін, В. Яворський; під заг. ред. Т. Печончик. Київ, 2018. 96 с.

272. Що українці знають та думають про права людини. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/shcho-ukraintsi-znayut-ta-dumayut-pro-prava-lyudini-otsinka-zmin-2016-2020>

273. Щодо здійснення правосуддя в Україні на засадах рівності всіх учасників судового процесу: Рішення Ради суддів України від 04.12.2014 р., № v0063414-14. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0063414-14#Text>

274. Як вплинув збройний конфлікт на правосуддя на сході України? Міжнародний фонд «Відродження». URL: https://www.irf.ua/yak_vplinu_v_zbroyniy_konflikt_na_pravosuddya_na_skhodi_ukraini/

275. Як змінюється безоплатна правова допомога в Україні. URL: <https://www.legalaid.gov.ua/novyny/yak-zminyuyetsya-bezoplatna-pravova-dopomoga-v-ukrayini/>

276. Ясиновський І. Г. Проблеми впровадження та проведення медіації в Україні. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 55. С. 260-267.

277. 80% українців вважають, що більше шансів виграти у суді має той, у кого більше грошей чи влади. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/80-ukrainsiv-vvazhayut-shcho-bilshe-shansiv-vigrati-u-sudi-mae-toy-u-kogo-bilshe-groshey-chi-vladi>

278. ABA – Section of Dispute Resolution. URL: https://www.americanbar.org/groups/dispute_resolution/membership/

279. About the 2016-2017 Global Pound Conference. URL: <https://imimmediation.org/research/gpc/gpc-about/>

280. Alternative dispute resolution at the department of justice. 2017. URL: <https://www.justice.gov/archives/olp/alternative-dispute-resolution-department-justice>

281. Bakaianova N., Polianskyi Y., Svyda O. Information technology in the litigation due to the pandemic COVID-19. *Cuestiones Políticas*. 2020. № 38 (67). P. 485-499.

282. Bellet v. France (4 December 1995) URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22Bellet%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-57952%22%5D%7D%7D>

283. Braithwaite J. Restorative Justice and Responsive Regulation (Studies in Crime and Public Policy. Oxford University Press Inc. 2002. 39 p.

284. Cardozo B. N. Nature of the Judicial Process. In: *Lloyd's Introduction to Jurisprudence*/ ed. Freeman M. London : Stevens&Sons, 1979. 1002 p.

285. Crenzel E. Argentina's National Commission on the Disappearance of Persons: Contributions to Transitional Justice. *The International Journal of Transitional Justice*. Vol. 2. 2008.P. 173-191.
URL: <https://academic.oup.com/ijtj/article-abstract/2/2/173/2356913?redirectedFrom=fulltext>

286. Crenzel E. The Crimes of the Last Dictatorship in Argentina and its Qualification as Genocide: A Historicization. *Global Society*. 2019. Volume 33. Issue 3: *Justice, Memory and Transnational Networks: European and South American Entanglements*. P. 365-381.
URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13600826.2019.1598944?journalCode=cgsj20>

287. Eglash A. Beyond Restitution: Creative Restitution. *Restitution in Criminal Justice* / ed.: J. Hudson, B. Galaway. Lexington, MA: Lexington Books, 1977. P. 91-100.

288. European Court of Human Rights. Statistics on Judgments by State
URL: http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/E6B7605E-6D3C-4E85-A84D6DD59C69F212/0/Graphique_violation_en.pdf

289. Furthering the promise: the ada mediation program. 2020.
URL: <https://www.justice.gov/archives/opa/blog/furthering-promise-ada-mediation-program>

290. Garth Bryant G. and Cappelletti Mauro. Access to Justice: The Newest Wave in the Worldwide Movement to Make Rights Effective. 1978. Articles by Maurer Faculty. 1142. URL: <https://www.repository.law.indiana.edu/facpub/1142>

291. Hayner P.B. Unspeakable Truths: Transitional Justice and the Challenge of Truth Commissions. Routledge. 2010. 376 p.
https://archive.org/details/unspeak_hay_2011_00_0524/page/n11/mode/2up

292. Jedamski and Jedamska v. Poland, no. 73547/01, 26 July 2005. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%22Kniat%20v.%20Poland%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-69898%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Kniat%20v.%20Poland%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-69898%22]})

293. Kniat v. Poland, no. 71731/01, 26 July 2005. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%22Kniat%20v.%20Poland%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-69901%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Kniat%20v.%20Poland%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-69901%22]})

294. Kritz N.J., Mandela N. Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes. Vol. 1. General Considerations Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 1995. 736 p.
 URL: https://books.google.com.ua/books?id=A2c9E7TZXhEC&pg=PR5&hl=ru&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false

295. Lord Harry Woolf. Civil Justice in the United Kingdom, *The American Journal of Comparative Law*. 1997. Autumn. Volume 45. Issue 4. Pp. 709–736. URL: <https://doi.org/10.2307/841013>

296. Marshall T. Restorative Justice: An Overview. London: Home Office, Research, Development & Statistics Directorate, 1999. URL: fbga.redguitars.co.uk/restorativeJusticeAnOverview.pdf

297. Melenko O. Pre-trial Probation as a Way to Ensure the Protection of the Defendant's Rights. *European Journal of Law and Public Administration*. Volume 5. Issue 2. 2018. P.15-22.

298. Melenko O. Psychological and Legal Determinantsof the Professional Legal Identity of the Lawyer. *European Journal of Law and Public Administration*. 2019. Volume 6, Issue 2. 2019. P. 86-100.

299. Melnychuk O., Perezhniak B., Matiiko, M., Kotyk H., Mokhd N. Human rights in the context of gender and juvenile policy in different legal systems. *Amazonia Investiga*. 2021. Volum 10 – Issue 38. P. 138-147.

300. Parker C. Just Lawyers: regulation and access to justice. Oxford : Oxford University Press, 1999. 278 p.

301. Plotnikov O. Defining transitional justice: scholarly debate and unprecision. *Lex portus*. № 1(3). 2017. C. 50-63. URL: <https://lexportus.net.ua/vipusk-1-2017/plotnikov.pdf>

302. Posner E., Vermeule A. Transitional justice as ordinary justice. *University of Chicago Public law and legal theory working paper*. 2003. № 40. P. 762-825. URL: https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2741&context=journal_articles

303. Priemel K., Stiller A. Nuremberg's Narratives. Revisiting the Legacy of the «Subsequent Trials». Reassessing the Nuremberg Military Tribunals: Transitional Justice, Trial Narratives and Historiography/ ed. by Kim C. Priemel and Alexa Stiller. New York ; Oxford : Berghahn Books. 2012.334 p.

304. Public Opinion Survey of Residents of Ukraine: a project of the International Republican Institute. September 29-October 14, 2018. Center for insights in survey research. URL: https://www.iri.org/sites/default/files/2018.12.4_ukraine_poll.pdf

305. Sander F.E.A. Varieties of dispute processing. *The Pound Conference: perspectives on justice in the future : proceedings of the National Conference on the Causes of Popular Dissatisfaction with the Administration of Justice/* L.A. Levin and R. Wheeler (Eds). St. Paul: , Minn. : West Publ. Co., 1979. P. 65-87.

306. Sussman E. The Singapore Convention. Promoting the Enforcement and Recognition of International Mediated Settlement Agreements. ICC Dispute. 2018. URL: <https://sussmanadr.com/wp-content/uploads/2018/12/ICC-Singapore-Convention-Sussman-10-2018-2.pdf>

307. Teitel R.G. Transitional Justice Genealogy. *Harvard Human Rights Journal*. 2003. Vol. 16. P. 69-94.

308. Traum L., Farkas B. The history and legacy of the Pound conferences. *Cardozo Journal of conflict resolution*. 2017. Vol. 18:677. Pp. 677-698.

309. UN Commission on Human Rights, Report of the independent expert to update the Set of principles to combat impunity, 8 February 2005, E/CN.4/2005/102/Add.1/ URL: <https://www.refworld.org/docid/42d66e780.html>

310. UN Economic and Social Council, Question of the impunity of perpetrators of human rights violations (civil and political), 02 October 1997, E/CN.4/Sub.2/1997/20/Rev.1.

URL: <https://undocs.org/en/E/CN.4/Sub.2/1997/20/Rev.1>

311. What is Transitional Justice? International Center for Transitional Justice. URL: <https://www.ictj.org/about/transitional-justice>

312. Zehr H. Changing Lenses: A New Focus for Crime and Justice. Scottsdale: Herald Press, 1990. 271 p.

313. Zehr H. Retributive Justice, Restorative Justice. New Perspectives on Crime and Justice. Akron, PA: Mennonite Central Committee Office of Criminal Justice, 1985. 16 p.

314. Zunino M. Justice Framed: A Genealogy of Transitional Justice. Cambridge, UK : Cambridge Univ. Press, 2019. 318 p.

URL: [https://books.google.co.uk/books?hl=en&lr=&id=-](https://books.google.co.uk/books?hl=en&lr=&id=-lqHDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PR11&ots=GsqthNw7fe&sig=rwZUw6AnClfQX1YbHndK_O4tEh8#v=onepage&q&f=false)

[lqHDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PR11&ots=GsqthNw7fe&sig=rwZUw6AnClfQX1YbHndK_O4tEh8#v=onepage&q&f=false](https://books.google.co.uk/books?hl=en&lr=&id=-lqHDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PR11&ots=GsqthNw7fe&sig=rwZUw6AnClfQX1YbHndK_O4tEh8#v=onepage&q&f=false)

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

монографія

1. Козакевич О.М. Особливості реалізації права на доступ до правосуддя у транзитивних умовах. *Права людини в Україні та у зарубіжних країнах: проблеми теорії та нормативно-правової регламентації* : колективна монографія / За заг. ред. Н. В. Мішиної. Львів-Торунь: Ліга-Прес, 2020. С. 208-228.

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Козакевич О.М. Право на доступ до правосуддя: загальнотеоретичний аспект. *Юридичний вісник*. 2018. № 2. С. 88-92.

2. Козакевич О.М. Генезис ідеї права на доступ до правосуддя у загальній концепції прав людини. *Право і суспільство*. 2019. № 3. С.19-24.

3. Козакевич О.М. Третейські суди та доступ до правосуддя. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 4. 2020. С. 14-21.

4. Козакевич О.М. Роль медіації у забезпеченні доступу до правосуддя. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. № 4 (14). 2020. С. 87-97.

5. Козакевич О.М. Становлення концепції транзитивного правосуддя: світовий та вітчизняний аспект. *European Reforms Bulletin*. 2021. № 2. С. 47-51.

6. Козакевич О.М. Відновний підхід у правосудді в умовах транзитивності. *Visegrad Journal On Human Rights*. 2021. № 3. С. 124-130.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Козакевич О.М. Роль суду Європейського Союзу у розробці, визнанні і захисті основних принципів права. *Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П.Є. Казанського: матеріали*

четвертої міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 8–9 лист. 2013 р.)/відп. за випуск к. ю. н., доц. М.І. Пашковський; Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2013. С. 501-503.

2. Козакевич О.М. Право на доступ до правосуддя як загальноправова категорія. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 17 вересня 2018 р.)* / за ред. Г. О. Ульянової; уклад.: О.В. Дикий, І. І. Братінов. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 60-62.

3. Козакевич О.М. Фундаментальність права на доступ до правосуддя. *Концептуалізація та використання правової спадщини: матеріали Всеукраїнського круглого столу онлайн (м. Одеса, 26 грудня 2018 р.)* С.105-108.

4. Козакевич О.М. Доступність правосуддя як складова верховенства права. *Правове життя сучасної України : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.)* / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2019. Т. 1. С.116-118.

5. Kozakevych O. M. Right to access to justice in the practice of the European Court of Human Rights. *Юриспруденція Європейського суду з прав людини в цифрову еру: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 31 травня-1 червня 2019 р.)* / відп. ред. Г. О. Ульянова, В.О. Туляков. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С.220-223.

6. Козакевич О.М. Право на доступ до правосуддя у європейській системі захисту прав людини. *Тенденції розвитку та правовий образ сучасної держави: матеріали Міжнародного круглого столу онлайн (м. Одеса, 20 грудня 2019 р.)* С.39-43.

7. Козакевич О.М. Поняття ADR та їх значення для забезпечення доступу до правосуддя. *Правова система держави: проблеми формування та перспективи розвитку в контексті євроінтеграції: матеріали Всеукр. наук.конф., м. Одеса, 10 грудня 2020р.* Одеса: ОДУВС, 2020. С. 19-22.

8. Козакевич О.М. Інформаційні технології як фактор забезпечення

права на доступ до правосуддя. *Правове життя сучасної України: у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 1. С. 97-100.*

9. Козакевич О.М. Особливості медіації транзитивної юстиції в Україні. *Поліцейська медіація як інструмент захисту прав та інтересів громадян: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 04 червня 2021 р.). Одеса: ОДУВС, 2021. С. 43-46.*

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри загальної теорії права та держави Національного університету «Одеська юридична академія». Її положення, висновки та пропозиції доповідалися на таких наукових і науково-практичних конференціях: «Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П. Є. Казанського» (м. Одеса, 8–9 листопада 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 17 вересня 2018 р.); Всеукраїнському круглому столі онлайн «Концептуалізація та використання правової спадщини» (м. Одеса, 26 грудня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 17 травня 2019 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Юриспруденція ЄСПЛ у цифрову еру» (м. Одеса, 31 травня – 1 червня 2019 року; Міжнародному круглому столі онлайн «Тенденції розвитку та правовий образ сучасної держави» (м. Одеса, 20 грудня 2019 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 15 травня 2020 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Правова система держави: проблеми формування та перспективи розвитку в контексті євроінтеграції» (м. Одеса, 10 грудня 2020р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Поліцейська медіація як інструмент захисту прав та інтересів громадян» (м. Одеса, 04 червня 2021 р.).